

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192154

UNIVERSAL
LIBRARY

चि न्त नि का

[अँमिल या थोर पाश्चिमात्य विचारवंतांच्या दैनंदिनीच्चा अनुवाद]

— खंड पहिला —

: अनुवादक :

सा ने गु रु जी

किंमत ६॥ रुपये

: प्रकाशक :

रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी
१९१ शनिवार, पुणे २.

१ सर्व हक्क सुरक्षित.

२ मुखपृष्ठावरील चित्र श्री. दीनानाथ दलाल यांचे आहे.

जून १९४७

: मुद्रक :

रमाकान्त बेलवे
सुदर्शन प्रेस
नासिक

प्रस्तावना

अॅमिल हा एक थोर विचारवंत एकोणिसाव्या शतकांत युरोपमध्ये होऊन गेला. जीनेव्हा येथे तत्त्वज्ञानाचा तो प्राध्यापक होता. त्याने स्वतंत्र असे फारसे लिखाण केले नाही. आत्मविश्वासाचा त्याच्या ठिकाणी अभाव होता. परंतु तो रोज आपली दैनंदिनी लिहून ठेवीत असे. जेव्हा जेव्हा बेल मिळे तेव्हा तेव्हा तो स्फुट विचार लिहून ठेवीत असे. हजारों पाने याप्रमाणे त्याने लिहून ठेविली. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या या अपार लेखनांतील कांहीं वेचे मित्रांनी निवडून छापिले. अॅमिलचे प्रकाशित झालेले हेच काय ते साहित्य. अॅमिलची डावरी म्हणून हे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. महर्षि टॉल्स्टॉयच्या मुलीने अॅमिलच्या कांहीं उताऱ्यांचे रशियन भाषेत भाषान्तर करून प्रसिद्धिले होते. टॉल्स्टॉयने त्याला प्रस्तावना लिहिली होती. ती प्रस्तावना चिन्तनिकेच्या दुसऱ्या खंडाच्या शेवटी देण्यांत येणार आहे. जगांतील अमर अशा पुस्तकांपैकी हे एक आहे, असे त्याने तीत म्हटले आहे.

अॅमिलच्या या दैनंदिनीत नाना विषयांवर विचार आले आहेत. येथे एक सुरस मेजवानी आहे. अमुक एक येथे नाही! असे नाही. आत्म्याचे हे विश्वरूपदर्शन आहे. अंतर्बाह्य सृष्टीचे येथे मनोरम चित्रण आहे. तत्त्वज्ञान, इतिहास, राज्यशास्त्र, काव्य, टीकाशास्त्र, धर्म, मृत्यु, स्त्रिया, मुले, संसार, शिक्षण, निसर्ग, सर्वांवर येथे सुंदर विचार आहेत.

अॅमिलचे हे पुस्तक एके काळी माझी जणू गीता होती. १९२९ मध्ये

अंमळनेरच्या लात्रालयांत असतांना आमचा गोपाळ गडी आजारी पडला. हें पुस्तक वाचीत मी त्याच्याजवळ बसून असें. ३० सालीं तुरुंगांत हेंच पुस्तक माझ्याजवळ होतें. त्रिचनापल्लीच्या तुरुंगांत असतांना तेथील सुपरिन्टेन्डेंटने माझ्याजवळून हें पुस्तक वाचायला नेलें. पुढें सुटतांना मी तें मागितले नाहीं. म्हटलें, आपली आठवण त्यांच्याजवळ राहिल. कारण मी खुणा केलेले भाग त्यांनाहि आवडले होते.

त्रिचनापल्लीच्या तुरुंगांत या पुस्तकाचें कांहीं भाषान्तर मी केलें होतें. पुढें गांधी -आर्विन करारामुल्लें मी सुटलों. ३१ सालीं बाहेर आल्यावर वेळ कोठला ? पुढें ३२ सालीं पुन्हां कृष्णमंदिरांत गेल्यावर मी हें भाषान्तर हातीं घेतलें. नाशिकच्या तुरुंगांत तें मी पुरें केलें. मधले कांहीं थोडे उतारे मी सोडून दिले होतें. परंतु बहुतेक सर्व पुस्तक मी अनुवादून ठेवून दिलें होतें.

१९४० मध्ये या अनुवादांतील कांहीं निवडक वेचें प्रसिद्धीसाठीं मी लिहून काढीत होतो. परंतु मला पुढें अटक झाली नि तें काम तसेंच राहिलें. १८ वर्षे माझ्या पेटांत पडलेलें हें भाषान्तर महाराष्ट्रीय वाचकांसमोर आज येत आहे. या पुस्तकानें मला अपार आनंद दिला आहे. तसा मराठी वाचकांसहि मिळो हीच आशा आहे.

—साने गुरुजी

चि न्त नि का

१

ईश्वरप्राप्तीसाठी एकाच गोष्टीची आवश्यकता आहे. आपली सारी इंद्रिये, मनाच्या व बुद्धीच्या सर्व शक्ति म्हणजे ईश्वराकडे जाण्याची साधने आहेत. त्याच्याकडे जाण्याचे हे मार्ग आहेत. ईश्वराची पूजा करण्याचे, त्याची चव घेण्याचे हे सगळे प्रकार आहेत. जे जे क्षणभंगुर आहे त्याच्यापासून दूर राहण्यास आपण शिकले पाहिजे; आणि जे शाश्वत आहे, स्वतंत्र व निरुपाधिक आहे त्यालाच आपण चिकटून राहिले पाहिजे. जगांतील इतर सर्व गोष्टी म्हणजे आपल्याजवळ ठेवलेली ठेव आहे. जणू ते ऋण आहे. त्याच्या आसक्तीत आपण गुंतून जाऊ नये. वस्तुमात्राकडे आदरबुद्धीने पाहणे, नीट समजून घेणे, जे वाट्यास येईल त्याचा स्वीकार करणे, भावनांचे संवर्धन करणे, जवळ असेल ते देणे, आपले कर्तव्य करणे, हा माझा धर्म आहे. हा माझा जीवनाचा कायदा, ही माझी नीति, माझा स्वर्ग, माझे सुख यांत आहे. जे काय व्हायचे असेल ते होवो. मृत्यूही आळा तरी चिंता नाही. माझ्या जिवा, अंतरंगांत शान्तीची एक-रूप होऊन राहा. मनांत वादले नकोत. प्रभूच्याजवळ बसला आराम. त्याच्या जवळ बोलत आहेस अशा वृत्तीने रहा. ज्या विश्वव्यापक

शक्तीच्या विरुद्ध तुला जातां येत नाही, त्या शक्तीच्या स्वाधीन स्वतःचें जीवन कर. तुझ्या जीवनाचें, तुझ्या आयुष्याचें त्या शक्तीना जें कांहीं करावयाचें असेल ते खुशाल करूं दे. 'मृत्यू अजून मला अवसर देत असेल तर ठीकच आहे. आणि त्याचें बोलावणें जवळ आले असलें तरीहि हरकत नाही. मृत्युशय्येवर खितपत पडून रहायचें नशीबी असेल तरीहि मी तयार आहे. या जगांत यश मिळण्याचा, कर्तृत्व दाखविण्याचा एक मार्ग मला बंद झाला, तरी धीरोदात्तता दाखविण्याचा दुसरा मार्ग मला दिसूं लागेल. नैतिक मोठेपणा, एकप्रकारची वैराग्यशील त्यागबुद्धि, सारे शांतपणें सहन करण्याची वृत्ति यांचा मार्ग मला दिसूं लागेल. प्राणिमात्राच्या ठिकाणी मोठेपणाची क्षमता आहे. ईश्वराला सोडून या विश्वांत जर कोठें जाणें शक्यच नाही तर मग त्यालाच धरून राहा.

×

×

×

२

आपण ज्या काळांत वावरत असतो, त्या काळाचें मूल्यमापन, निरीक्षणपरीक्षण या विराट् विश्वाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें करावें. असें केल्यानें आपले विचार विशाल होतात. प्रगल्भ नि उदार होतात. आकाशातील अनंत ताऱ्यांचा आपण विचार करावा; भूगर्भशास्त्राचा विचार करावा; प्राणिशास्त्राचा विचार करावा. आपण असें करूं लागलों, या विश्वेतिहासाच्या दृष्टीनें आपण पाहूं लागलों, म्हणजे मग आपणांला स्वतःचें किंवा राष्ट्राचें जीवन एखाद्या क्षुद्र भुंगुरट्याच्या जीवनाप्रमाणें दिसूं लागेल. आणि एखाद्या क्षुद्र भुंगुरट्याच्या जीवनातही अनंत इतिहास, महान् विश्व दिसूं लागेल. राष्ट्रांमधील रणधुमाळीची धूळ जरी सर्वत्र उडालेली असली, असंख्य घडामोडींचा गदारोळ सभोंवतीं जरी चालत असला, तरी मग आपण अघोर होत नाही. आपण अगदीं क्षुद्र आहोंत तर आपण मोठेही आहोंत. दोहोंची जाणीव आपणांस विश्वेतिहासाची दृष्टि देत असते. आकाशातील तारकांवर

बसून तेथून, त्या उंच ठिकाणाहून आपण आपलें हें क्षुद्र मर्त्यजीवन पाहू शकतो. आपल्या या लहानशा युरोपांतील जे विचारवारे आहेत त्यांच्याकडे त्या परमोच्च स्थानापासून पाहू शकतो:

×

×

×

३

स्वरोखर विचारपूर्वक पाहिलें, तर आपली सारीं कर्मे, आपलें सारें शिकणें सवरणें या सर्वांचा उपयोग आपल्या मनाचें स्वरूप समजून घेण्यासाठीं आहे. सारें मनाच्या अभ्यासासाठीं आहे. आपल्या मनाचीं नानाविध रूपें आपण पाहातो. आपलें मनच सर्व स्त्रियांतून प्रकट होत असतें. त्याचीच स्थित्यंतरे आपण बघतो. सगळ्या विषयांच्या मुळाशीं मनाचा अभ्यास आहे. इतर सर्व अभ्यास या मनाच्या अभ्यासाकडे आपणांस नेत असतात.

×

×

×

४

आज सहा वर्षांनीं जीनेव्हाला मी परत येत आहे. या सहा वर्षांत मी कितीतरी प्रवास केला. मतावर कितीतरी संस्कार झाले, ठसे उमटले. मी शेकडों वस्तु पाहिल्या. मनांत हजारो विचार आले गेले. या सहा वर्षांत अनंत वस्तु नि अनंत व्यक्ति डोळ्यांसमोरून गेल्या. बाह्यसृष्टीत व माझ्या अन्तःसृष्टीत केवढा फरक झाला आहे ! गेलीं सहा सात वर्षे माझ्या आयुष्यांतील महत्त्वाचीं होत. कारण या वर्षांत माझी बुद्धि जागी झाली; या वर्षांनीं जीवनांत जीवन आणलें.

×

×

×

५

आज तिसरे प्रहरांनी तीनदां वर्षांचें वादळ झालें. गरीब शिचारीं फुललेलीं झाडे ! सहा वर्षांपूर्वी मी येथून गेलों, त्या वेळची सृष्टि व आतांची सृष्टि यांत किती अंतर आहे ! ज्या वेळेस सहा वर्षांपूर्वी मी येथून गेलों, तेव्हां वसंत ऋतु होता. वृक्षवेलींनीं नवपल्लवांचे हिरवेगार वासंतिक पोषाख घातले होते, आणि फुलांच्या मनोहर अशा विवाह-मंगलमालाच जणूं त्यांनीं धारण केल्या होत्या. मी जात असतां माझ्याकडे पाहून जणूं तीं रिमत करीत होती. बगैडीमधील लिलेक फुलांचा सुगंध घेऊन येणारा वारा माझ्या तोंडासमोर घोघावत होता, असा तो काळ होता.

×

×

×

६

माझ्यामध्ये अपूर्व अशी बुद्धिमत्ता आहे असें मला कधींच वाटलें नाहीं. अलौकिक असें माझ्यामध्ये कांहीं आहे असा अनुभव मला कधीं आला नाहीं. यश मिळवीन, वैभव मिळवीन, सुखें मिळवीन, अशीं स्वप्नें माझ्या मनश्चक्षूंस कधीं दिसलीं नाहींत. आपण कीर्तीमान् झालों आहोंत असें कल्पनेच्या साहाय्यानें हि मो कधीं पाहूं शकलों नाहीं. मी लज्ज केलें आहे, पति व पिता झालों आहे, वजनदार असा प्रतिष्ठित नागरिक बनलों आहे, असेंहि मी मनांत कधीं कल्पिले नाहीं. आपलें पुढें काम होणार ना किंवा मी उदासीन असें. माझा स्वतःवर बिलकूल विश्वास नाहीं. माझे हें औदासीन्य, माझा हा आत्मविश्वासाचा अभाव, या कदाच्या बरे झुजा ?

जीं जीं स्वप्नें मी मनांत आणतो तीं सारीं अशक्य किंवा अंधुक अशींच असतात. खरें म्हटलें तर मी जगूं नये. जगण्याची पात्रता माझ्याठायीं नाहीं. माझे मन मला म्हणतें, “तुझे खरें स्थान ओळख, जे जगायला लायक आहेत, त्यांना जगूं दे. जे षडपड करायला तयार आहेत, दगाडे

करायला तयार आहेत, त्यांना धडपडू दे, झगडू दे. तू एकच कर. तू स्वतःचे विचार गोळा कर. स्वतःच्या विचारांची, भावनांची, कल्पनांची पुंजी जगासाठी ठेवून जा. याच एका मार्गाने तुझा जगाला थोडा फार उपयोग होईल. तू स्वतःला प्रभूच्या हातांत सोंपव. त्याने जो पेला भरून तुला दिला आहे तो ओंठाला लाव. त्यांतील सुधा वा त्यांतील विष जे कांहीं त्यांत असेल ते आनंदाने पी. हृदयांत त्या परमात्म्याची प्रतिष्ठापना कर. स्वतःचे सारे मन प्रभूमय कर. हृदयांत प्रभूला सांठवून शांत अंतःकरणांत त्या प्रभूसाठी मंदीर उभार. सत्कर्म करण्यासाठी तत्पर ऐस. दुष्टांच्यांना अधिक सुखी अधिक चांगले कर. वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा दूर ठेव. असें केल्याने जीवनांत वा मरणांत तुला समाधान लाभेल. कांहींहि झालें तरी मग तुम्ही शांति टिकेल.”

×

×

×

७

ज्यांच्यावर आपण प्रेम करतो त्यांनीहि आपल्याविषयी गैरसमज करून घ्यावा, याच्यासारखे जीवनांत दुसरे दुःख नाही. हे सर्वांत कटु असें दुःख; हे सर्वांना तीव्र असें शल्य. महात्म्यांच्या मुखावर एक प्रकारचे खिन्न असें स्मित असते. त्या स्मितांतील खिन्नतेचे हेच कारण होय. परंतु, ते दुःखांना बहुधा समजत नसते. जे स्वतःला इतरापेक्षा अधिक समजतात त्यांना प्रभु ही कठोर कसोटी लावीत असतो. या गोष्टीने मनुष्याचे हृदय कितीदां पिळबटून निघाले असेल ! आणि त्या जग-त्पित्यालाहि जर दुःखसंवेदना असेल, तर त्याला हे वरील प्रकारचे दुःख आपण सदैव देत आलो आहोत. हे जग जास्तीत जास्त जर कोणा-विषयी गैरसमज करून घेत असेल, तर त्या थोर प्रभूविषयीच. त्याचे स्वल्प कोणी समजून घेत नाही. आणि त्याचे तर या सर्वावर प्रेम. अरेरे ! केवढी दुःखांची गोष्ट !

जगाला कधीहि न कंटाळणें, कधीहि निष्ठुर न होणें, सहनशील नि सहानुभूतीनें असणें, मनानें मृदु असणें, एक दिवस कळी फुल्लेल, हृदयाचा विकास होईल अशी आशा करीत राहणें, प्रभूपमाणें आशा करित राहणें नि सर्वांवर प्रेम करणें हें आपलें कर्तव्य आहे.

×

×

×

८

आजची हवा किती प्रसन्न नि गोड आहे ! मी सकाळीं किती तरी दूर फिरावयाला गेलों होतो. निरनिराळ्या रानफुलांजवळ एकदम जाऊन त्यांना मी चकित केलें. शेतांमधून कसला तरी परंतु आरोग्यदायी असा सुगंध येत होता. दूरचे पर्वत धुक्यांनीं तेजस्वी दिसत होते. चमकत होते, सालेव्ही पर्वतावर अत्यंत मृदु अशी कोंवळी रमणीयता दिसत होती. शेतांत दोन खेचरे काम करीत होती. कुंपणांतील झाडांकडे एक अधाशीपणानें सारखें ओढ घेत होते आणि जवळच तीन मुलें होती. त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांना कुरवाळावें, त्यांच्याबरोबर खेळावें असें कितीतरी मनांत आलें.

आज जो हा आनंद मी लुटला तो अवर्णनीय आहे. अशा प्रकारें आपला फुरसतीचा वेळ उपभोगणें, हीं शांतप्रशांत शेतें, ही सुंदर हवा, हें समाधान, आणि माझ्या दोन बहिणीहि सध्यां माझ्याजवळ आहेत. आपले डोळे प्रसन्न अशा निसर्गाकडे लावणें, या फुल्लेल्या वनोपवनांना पाहून दृष्टि शांत करून घेणें, गवतांतून व वृक्षवेलींतून ऐकूं येणारें संगीत ऐकणें, आणि अशा रीतीनें अत्यंत शान्त असें सुख अनुभवणें. परंतु हें मागणेंहि फार नाही का ? मी अशा सुखाला पात्र आहे का ? प्रभूनें मला हें सुख दिलें, तर त्याचा तो उदारपणा अनाठायीं झाला असें मला वाटेल का ? हें सुख मला देण्यांत ईश्वरानें पात्रापात्र विचार केला नाही असें म्हणण्याचा प्रसंग माझ्यावर न येवो. हें सुख कुतशताबुद्धीनें मला मन-मुराद सेवू दे. पुढें मला सुखाची आशा नाही. म्हणून या सध्यांच्या

सुखाचा शक्य तो फायदा मला घेऊं दे. हे दयामय निसर्ग, ये; हंस व मला हंसव; मला मोहून टाक, मुग्ध कर! भणभर तरी माझ्यापासून माझी स्वतःची व इतरांची दुःखे लपव. प्रेमळा, वैभवसंपन्ना, तुझी राजशाही वस्त्रे मला बंधू दे; त्याच्या सुंदर चुण्या पाहू दे. तुझ्या औदार्या-खाली, तुझ्या सौंदर्याखाली सारीं दुःखे, सारी कुरूपता लपून जावोत.

×

×

×

९

काल रविवार होता. बायबल वाचत होतो कांहीं उतारेहि लिहून काढले. भगवान् ख्रिस्ताबद्दल पूर्वीचा जो विचार होता. तो अधिकच दृढावत चालला आहे. ख्रिस्ताविषयी दुसरा कोणी काय म्हणतो हे पाहण्याऐवज खुद्द ख्रिस्तावरच विश्वास ठेवणे चांगले. या धर्मस्थापकांचे यथार्थ जीवन शोधून पाहणे हे आपले खरे कर्तव्य आहे. अनेकांच्या विचार मिगांतून आपण येशूकडे बघतो आणि त्याचे नानाविध स्वरूप आपणांस दिसते. आकाशातून पलादा किरण यावा, नि हजारों इंद्र-धनुष्यांत त्याचे परिवर्तन होऊन त्याचे हजारों तुकडे व्हावेत, त्याप्रमाणे मानव जीवनावर प्रकाश पाडणाऱ्या ख्रिस्ताच्या संदेशांचे झाले आहे. त्या संदेशाची सहस्रावधि स्थित्यन्तरे झाली आहेत. सगळींच दिसायला सुंदर. प्रत्येक नवीन युगाबरोबर ख्रिस्ती धर्मासहि उदात्ततर असे स्वरूप मिळत गेले पाहिजे ख्रिस्त नि त्याची शिकवण यांची दिव्यता आधिकाधिक दिसून येत गेली पाहिजे.

स्वतः ख्रिस्ताने स्पष्ट शब्दांत सांगितले आहे की, “हे शब्दज्ञान सर्वनाश करतें.” वरच्या आकारांना, देखावांना, सोंगाढोंगांना भुलू नका, असे त्याने सांगितले. परंतु आज १९०० वर्षांनंतरहि आमच्यांत मंत्रतंत्र, सोंगेढोंगे इतकी असावीत याचे आश्चर्य वाटते. असल्या निर्जीव धर्मावर ख्रिस्त कोरडे ओढीत असे. ख्रिस्ताने उपदेशिलेला धर्म अति उदात्त नि

गंभीर आहे. पुष्कळांना तो अधर्महि वाटतो. ख्रिस्ती धर्मात ख्रिस्त ही मुख्य व्यक्ति होय. पुनरुद्धार, अमरजीवन, दिव्यता, मानव्य, भक्ति, अवतारकल्पना, प्रभूचा न्याय, सैतान, स्वर्ग, नरक, पाप, इत्यादि गोष्टींना आजकाल केवळ ऐहिक व किळसवाणें रूप आलें आहे. या सर्व गोष्टींतून अर्थाची गंभीरता आहे. परंतु त्यांचें स्पष्टीकरण केवळ सुखलालसेच्या दृष्टीनें करण्यांत येत असतें हें आश्चर्य आहे.

ख्रिस्ती धर्मातील निर्भयता नि स्वतंत्रता हीं पुन्हां प्राप्त करून घेतलीं पाहिजेत. आपले हे चर्च, हेच खरोखर अधार्मिक आहेत. चर्चवाल्यांची दृष्टि दूषित आहे, त्यांचें हृदय भित्रं आहे. तुम्ही माना किंवा न माना, ईश्वरी तत्त्वाचा आपणांस साक्षात्कार होतोच हें उच्च असें पारमार्थिक तत्त्व आहे. ज्या प्रमाणांत मानवप्राणी ईश्वरामध्ये शिरेल, त्या प्रमाणांत ईश्वरहि त्याच्यांत प्रवेश करतो. किंवा एन्जेल्स म्हणाला होता, “मी ज्या दृष्टीनें हेवाला नघतो, त्याच दृष्टीनें देवहि मला नघतो.”

ईश्वर सर्वत्र आहे, विश्व व्यापून राहिला आहे, हें तत्त्वज्ञान, हा धर्म जर ख्रिस्ती धर्माला जिकावयाचा असेल, तर ख्रिस्ती धर्मांनं हा बिचार आत्मसात् केला पाहिजे. “अणुरेणूत ईश्वर आहे, माझ्यांतहि प्रभु आहे असें कसें म्हणावयाचें ? हा प्रभूचा अपमान आहे, उपमर्द आहे. तो प्रभु संतापेल.” असें मेकड ख्रिश्चनांना वाटतें. परंतु हे विचार सांगणारीं कुत्रेयें ख्रिस्ती धर्मांतहि दिसून येतात. ख्रिस्त म्हणाला होता, “तुम्ही देव आहांत.” आणि सेंटपॉलही म्हणाला होता, “आपण ईश्वराचे अंश आहोंत, प्रभूच्या ज्ञातीचे आपण आहोंत.”

आपल्या या शतकाला नवीन धर्मज्ञानाची जरूरी आहे. ख्रिस्ताच्या जीवनाचें, चरित्राचें अधिक मूलग्राही स्पष्टीकरण आज हवें आहे. स्वर्ग व मानव यांच्यावर ख्रिस्तांनं जो प्रकाश पाडला तो नवीन तऱ्हेनें आपण पुन्हां मिळविला पाहिजे.

शौर्य म्हणजे शेवटीं काय ? आत्म्यानें शरीरावर विजय मिळविले ह्याच त्याचा अर्थ होय. शरीरावर विजय म्हणजे विजय. दारिद्र्य, दुःख, कळ, जन्म, हाल, निंदा, रोग, मृत्यु, या सर्वांची भीती जिकून घेणें

म्हणजेच शौर्य. या शौर्याशिवाय खरी धार्मिकता अंगी बाणत नाही. तेजस्वी असे दिव्य धैर्य म्हणजेच खरी शूरता.

कर्तव्य आपणांस या खऱ्याखुऱ्या जगाची त्याचप्रमाणे त्याच्यापासून पृथक् होण्याची जाणीव करून देत असते.

×

×

×

१०

जागा झाल्यावर मी विचार नि कृति यांचा संबंध काय, या गुढांत गढून गेलेो होतो. विचार करतां करतां मी अशा एका सिद्धांतावर आलों कीं, जो अद्याप मलाच तितकासा स्पष्ट नाही. त्या सिद्धांतासभोवतीं अजूनहि अंधार आहे. विचाराचें ओबड धोबड स्वरूप म्हणजे कृति. कृति म्हणजे साकार विचार. परंतु कृतीमुळे विचार साकार झाला, तरी तो अधिक दुर्बोध व अस्पष्ट होतो. कृतींत विचाराचें निर्मळ स्वरूप रहात नाही. खाणेंपिणें, बसणें, झोपणें यांसारखीं अगदीं सामान्य कर्मेसुद्धां पुष्कळशा विचारांची व सत्यांचीच पुंजीभूत रूपें असतात. ज्या मानानें एखादें कर्म साधें त्या मानानें त्या कर्मापाठीमागील कल्पना व विचार यांची संपत्ति भरपूर. आपल्या चारी बाजूंस एक प्रकारची गुढता आहे. आणि अत्यंत मोठी गुढता जर कोठें असेल, तर आपण दररोज ज्या शेकडो गोष्टी बघतो, करतो, त्यांत आहे. जेथें जेथें सहजस्फूर्ति असते, तेथें तेथें समान अशी कर्मसृष्टीहि उत्पन्न होत असते. स्फूर्ति, प्रेरणा जेव्हां नकळत येते, आपणांस आलेली कळतहि नाही त्यावेळेस जें कर्म होतें, तें सामान्य समजावें. परंतु स्फूर्ति ही जेव्हां आपणांस अवगत असते त्यावेळेस जें कर्म होतें, तें बुद्धिपूर्वक झालेले म्हणजेच नैतिक असतें. म्हणजे मुळांत पाहिलें तर हेगेलच्या म्हणण्याप्रमाणें हें आहे. जें बुद्धिपूर्वक असतें तें सत्य असतें व जें सत्य असतें तें बुद्धिपूर्वक असतें. परंतु हेगेलचा हा निबम मला पूर्णपणें कधींच स्पष्ट झाला नाही. प्रत्येक कर्म विचार-

मय आहे. परंतु तो विचार जागृत नसेल, व्यक्तीचा स्वतःचाहि नसेल. मनुष्याची बुद्धि म्हणजे शेवटीं अस्तित्वाची जाणीव असणें एवढाच अर्थ करायला हवा. प्रायेक गोष्ट प्रतीकाचें प्रतीक आहे. आणि प्रतीक कशाचें, तर मनाचें.

×

×

×

११

नुकताच मी मॉटस्क्यूच्या ग्रंथांतून पानें चाळीत बसलों होतो. या लेखकाच्या असामान्य व विलक्षण लेखनशैलीचा माझ्या मनावर काय परिणाम झाला आहे हें माझे मलाच अद्याप स्पष्ट नाही. याच्या लेखनशैलींत गांभीर्य नि कृत्रिमता, निष्काळजीपणा नि कांटेकोरपणा, ओज नि मार्दव यांचें संमिश्रण आहे. याच्या लेखनांत एक प्रकारचा कठोरपणा आहे. परंतु त्या कठोरपणाचें कारण समजत नाही. याच्या लेखनांत जिज्ञासुपणाहि आहे. परंतु बेफिकीरीहि आहे. लेखनशैली कधीं पीठदार, खळखळ वाहणारी, तर कधीं संथ, हळुवार अशी, कधीं विचार इतस्ततः अस्ताव्यस्त फेकलेले, तर कधीं सम्यक रीतीनें ते मांडलेले, असें भिन्नभिन्न प्रकार या लिखाणांत आहेत. याचे ग्रंथ वाचूं लागलों म्हणजे एक गोष्ट मनांत येते, ती, ही कीं, हा ग्रंथकार मुळांत गंभीर व प्रखर असा आहे. त्यानें घातलेला विनोदी पोशाख हा लोकांसाठीं आहे. या लेखकाचा मनोरंजनाइतकाच शिकवणें हा उद्देश दिसतो. मॉटस्क्यूच्या ठिकाणीं ज्ञानवत्तेबरोबर विदूषकीपणाहि आहे. त्याच्या शतकांतील कल्पनेप्रमाणें तत्त्वज्ञानांत व धर्मांत जितकी कांहीं प्रखरता लागत असे, तितकी त्याच्या लिहिण्यांत आहे. त्याच्या लिहिण्यांत कला असलीच तर ती शब्दरचनेची नसून अर्थांत आहे; कथनांत नसून कथनविषयांत आहे. शब्द कसे तरी स्वच्छदेणें येतात, परंतु विचार मात्र बुद्धिपूर्वक मांडलेले आहेत.

×

×

×

१२

प्रत्येक कळी ही एकदांच फुलते. आणि प्रत्येक फुलाच्या सौंदर्याची परिसीमाही एका विवक्षित क्षणीच असते. त्या क्षणाला सारें सौंदर्य फुलून उभें असतें, आपल्या आत्म्याच्या उद्यानांतहि हाच प्रकार आहे. प्रत्येक भावनेच्या फुलण्याचा विवक्षित क्षण ठरलेला असतो. त्यावेळेस ती भावना सुंदर असतें, विकसते, एखाद्या राणीप्रमाणें विराजते; परंतु फक्त त्या क्षणीच. आपल्या डोक्यावरील प्रत्येक तारा त्याच्या कक्षेतून एकदांच जातो, तेथें क्षणभर प्रकाशतो. त्याचप्रमाणें आपल्या हृदयाकाशांत तो तो विचार, ती ती भावना त्या एका विवक्षित क्षणाला परिपूर्णता गांठतात. त्या एका क्षणीं त्यांचें सारें तेज त्यांची शोभा प्रकट होतात. त्यावेळेस त्या विचाराची सारी दिव्यता, सारा मोठेपणा हीं प्रगट झालेली असतात. तुम्ही कोणीही असा; कवि, कलावान, विचारस्रष्टे, कोणीहि असा. स्वतःच्या मनांतील कल्पना नि विचार यांना जर तुम्हांस अमर करायचें असेल, तर त्या नेमक्या क्षणीं, क्षणांत नष्ट होणाऱ्या त्या विवक्षित क्षणीं, ज्या वेळेस तों विचार, ती भावना परमोच्च स्थितींत असतील त्याच वेळेस दृढतेनें त्या विचारास, भावनेस पकडा तो विचार, ती भावना त्या क्षणापूर्वीं अन्वुक होती आणि त्या क्षणानंतरहि त्यांची अस्पष्ट अशी स्मृतीच राहिल. एक प्रकारचें दुबळें दुःख मात्र मागून राहिल, तो जो विवक्षित क्षण तो तुमच्या ध्येयाचा क्षण असतो.

×

×

×

१३

मत्सर म्हणजे एक प्रकारचा क्रोधच होय. जो क्रोध बाहेर प्रगट व्हायला भितो, जो क्रोध दुर्बल व कर्मशून्य असतो, तो क्रोध म्हणजेच मत्सर.

×

×

×

१४

गर्वासारखें दुसरें काय ? दुसऱ्याचा पाणउतारा करणें ! आलेखीं संकटें दूर लोटणें म्हणजे तीं अधिक जड करणें होय.

×

×

×

१५

आपल्या जीवनांत बाकपांडित्यापेक्षां संवयींना अधिक महत्त्व आहे. ओठावर बोधप्रद म्हणी खेळवणें याला महत्त्व नाही. तुम्ही कसे वागतां याला महत्त्व आहे. संवय म्हणजेच खरें जिवंत बोधवाक्य, शरीराशी, मनाशी एकरूप झालेले बोधवाक्य म्हणजेच संवय. म्हणी, बोधवचनें, उतारे, यांत सुधारणा करणें याला महत्त्व नाही. पुस्तकाचें नांव बदलण्याप्रमाणें तें सोपें आहे. नवीन संवयी लावून घेणें याला महत्त्व आहे. कारण त्यामुळे जीवनाचा खरा गाभा आपण मिळवतो. जीवन म्हणजे नानाविध संवयीचें बिणलेलें बळ होय !

×

×

×

१६

जोबर्टचा स्फुटविचारात्मक ग्रंथ मी सारखा वाचीत होतो. पंच-सहा तास सारखें वाचन केलें. प्रथम प्रथम या पुस्तकानें मला चांगलेंच वेद लाविलें, वाचतांना आनंद होत होता. परंतु लवकरच हा पहिला पूर ओसरला; माझा उत्साह कमी झाला. प्रकाशकिरणांप्रमाणें, ठिणग्याप्रमाणें एका पाठीमागून एक येणारे हे स्फुट व झोटक विचार माझ्या मेंदूला थकवीत नसले तरी माझ्या विवेचक शक्तीला कंटाळवतात. ही

गोष्ट खरी, जोबर्टच्या लिहिण्यांतील मुख्य गुण म्हणजे त्याची गोड भाषाशैली. त्याच्या टीकेंतही एक प्रकारचा जोर आहे, एक प्रकारचा नवीनपणा आहे. तो अतिसुंदर रूपकें वापरतो. परंतु नाना प्रश्नांची उत्तरे देऊन तें सोडविण्याऐवजीं जोबर्ट आणखी नवे प्रश्न उभें करतो. त्याच्या लिहिण्यांत जें तत्त्वज्ञान आहे. तें सर्वसामान्य जनतेसाठीं आहे. त्यांत खोली नाही, गांभीर्य नाही. त्याची प्रतिभा, त्याची शक्ति बारीक सारीक गोष्टीच नीट मांडण्यांत रमते. जोबर्टला थोर तत्त्वज्ञानी म्हणतां येणार नाही. तो एक विचारवंत लेखक आहे; वरच्या दर्जाचा टीकाकार आहे. त्याची जाणीवशक्ति, समजून घेण्याची शक्ति ही अपूर्व आहे. परंतु निरनिराळ्या गोष्टींची संगति दाखविणारी प्रज्ञा त्याच्याजवळ नाही. अमुक एक ध्येय असें त्याच्यासमोर नाही. त्याच्या लिहिण्यांत अखंड सूनता नाही. तत्त्वज्ञानी कलावान लेखक, असें त्याला म्हणतां येणार नाही. या पदवीवर तो थोडाफार हक्क सांगू शकेल. परंतु संपूर्ण हक्कानें त्या पदावर तो बसू शकणार नाही. त्याच्या विचारांत व्यापकता नाही. मोठी दृष्टि नाही. त्याचा लेखनपट लहानसा आहे. त्याची विचारसृष्टि छोटी आहे. तेथें तो सुंदरता दाखवील. सुंदर वाक्यें लिहील. मोत्यांप्रमाणें, हिऱ्यांप्रमाणें शब्द वापरील. मधून मधून म्हणी योजील, अर्थबोधक वाक्यें घालील, सुभाषितें, सूत्रें, टीका, उपदेश हें सारे त्याच्या लेखनांत आहे. एखादा जवाहिर्ना, सारें उत्कृष्टपणें मांडून ठेवतो तसें जोबर्टचें आहे. पन्नास वर्षें तो रोज आपली रोजनिशी लिहीत होता. त्या प्रचंड बाडांतून निवडून काढलेल्या उताऱ्यांचें हें प्रस्तुत पुस्तक आहे. येथें हिरे आहेत, माणकें आहेत, फुलपांखरें आहेत. कोंदणांत बसविलेलीं रत्नें आहेत. जोबर्टचें हें लिखाण ओजस्वी नसलें, शक्तिसंपन्न नसलें, तरी त्यांत सूक्ष्मतेच्या छटा आहेत, हें लिखाण सखोल नसलें, उदात्त नसलें, तरी काव्यमय आहे. वाचणाऱ्याच्या समोर छोट्या छोट्या अमंत चिन्ना येथें मांडण्यांत आलेल्या आहेत. या वस्तु फारशा मोलाच्या असतात असें नाही. परंतु त्या पाहून मनाला आल्हाद वाटतो. अति मह-

चिन्त., २

त्वाच्या वस्तु याच्या लिखाणांत नाहीत. थोर बुद्धीच्या निदर्शक अशा गोष्टी येथे दिसणार नाहीत. जोबर्ट नवीन विचार देत नाही, नवी दृष्टि देत नाही. त्याच्या ठिकाणी स्वयंभू प्रज्ञा, अभिजात प्रतिभा नाही. पहिल्या प्रतीच्या तत्त्वज्ञान्यांत त्याला स्थान नाही; थोर कवीत त्याला घालतां येणार नाही. त्यांच्या रांगेत त्याला बसवावयाचेंच म्हटलें तर फार खाली कोठें तरी बसवावें लागेल. परंतु नैतिक विचार मांडणारा व टीकाकार या नात्यानें त्याचें स्थान वरचें आहे. स्वतःच्या ग्रंथांपेक्षां मोठे असणाऱ्यांपैकी तो आहे. जोबर्टच्या ग्रंथापेक्षां जोबर्ट ही व्यक्ति फार मोठी आहे. त्याच्या ग्रंथांत एकसूत्रता नसली तरी त्याच्या जीवनांत ती होती. जोबर्टविषयीचें माझें हें पहिलें मत आहे. कदाचित् हें अविवेकीहि असेल. मागून कदाचित् या मतांत मला बदलहि करावा लागेल.

×

×

×

१७

जोबर्टच्या स्फुट विचारांचे दोन खंड आणि त्याच्या पत्रव्यवहाराचा ग्रंथ, हीं पुस्तकें संपवलीं. पत्रव्यवहारानें मला जास्त वेड लावलें. त्या पत्रांतील सुभगता, लालित्य, मृदुता, सूक्ष्मता, रेखावपणा, सारीं स्पृहणीय आहेत. अभ्यात्मविद्या, तत्त्वज्ञान यावरील त्याचें लिहिणें मात्र खालच्या प्रतीचें झालें आहे. ज्या गोष्टींचा विशाल दृष्टीशीं संबंध आहे, ज्या गोष्टींच्या वस्तूंचा परिपूर्णतेशीं संबंध आहे, अशा गोष्टी येथें नाहीत. जोबर्टजवळ इतिहासाचे तत्त्वज्ञान नाही. वस्तूंच्या अंतरंगांत शिरणारी स्वयंभू प्रज्ञा नाही. सटरफटर गोष्टींचाच तो विचार करीत बसतो. त्यांतच रंगतो. मानसशास्त्र व इतर गोष्टी हेंच त्याचें खरें कार्यक्षेत्र, मनुष्याच्या मनाला आवडणाऱ्या अनेक गोष्टी लिहिण्यांत तो तरबेज आहे. कल्पना नि भावना यांची मृदुता, सूक्ष्मता त्याच्या ठिकाणीं अपूर्व आहे. आपलीं नाना प्रकारचीं पेंथें, आपल्या आसक्ति, शेंकडों आवडीनिवडी, मनाचे अनंत छंद, सामाजिक नि शैक्ष-

णिक महत्त्वाच्या गोष्टी, इत्यादि विषयांवर लिहिण्यांत जोबर्टची बुद्धि प्रभावशाली आहे. तेथें त्याचें चातुर्य दिसून येतें. तो सुंदर टीका करतो. मधूनमधून विचारांची चमकीह दाखवितो. एका फुलावरून उडून दुसऱ्या फुलाकडे जाणाऱ्या फुलपांखरांप्रमाणें, भ्रमराप्रमाणें तो आहे. तो छुटतो, कुस्करतो, छळतो, निरनिराळ्या तारा छेडतो. झाडांच्या पानांतून नाचत खिदळत येणाऱ्या किरणांप्रमाणें त्याच्या लेखणींतून विचार येत असतात. त्याचे विचार सुसंबद्ध नाहीत. आतां एक लिहील, लगेच दुसरें जोबर्टच्या संपूर्ण लिखाणाकडे पाहिलें म्हणजे येथें कांहीं तरी अस्पष्ट, नीट हाताला न गवसणारें असें आहे, असें वाटतें. सारें चंचल आहे. जोबर्टमध्ये एक प्रकारचा बायकीपणा आहे का ? बायकीपणा नसला तरी मर्दानीपणा त्याच्यांत खास नाही. दृढतम असें, निश्चित असें, ओजस्वी, सामर्थ्यसंपन्न असें येथें कांहीं सांपडत नाही. ठसकेबाजपणा, ठसठशीतपणा येथें नाही, सारें लेचेंपेचें काम आहे. हाड नाही मांस नाही. भित्रेपणा, कल्पनासृष्टीत वावरणें हें त्याच्याजवळ आहे. प्रत्यक्ष सृष्टीत वावरायला तो जणूं मितो, आणि स्वप्नसृष्टीतच विहरतो. जिवंत मनुष्य असें म्हणण्याऐवजी त्याला केवळ वारा म्हणावें, श्वास म्हणावें. शरीररहित जीव आहे तो. मुलाच्या स्वभावांतील तो स्त्रीचें चंचल मन आहे. जोबर्टविषयी आदर व कौतुक वाटत नाही; परंतु त्याच्याविषयी एक प्रकारची कोमल कृतज्ञता मात्र वाटते.

×

×

×

१८

रुसोच्या एमिलियो पुस्तकाचा पहिला भाग वाचला. लेखनशैली बघावी, तींतील सौंदर्य अनुभवावें या अपेक्षेनें मी हें पुस्तक उघडलें परंतु माझी निराशा झाली. या पुस्तकावर मी रागावलों. सुंदर लेखनशैलीऐवजी बोजड नि कृत्रिम अशी लेखनपद्धति प्रतीतीस येऊं

लागली. हातोड्याचे घाव प्रत्येक वाक्यावर घालीत जणू तो लिहितो. सारें लिहिणें रागारागांचें. सर्वत्र प्रभुब्धता, इटवादीपणा. येथें गांभीर्य, उदारता, थोर वृत्ति दिसत नाही. ग्रंथाच्या एकंदर गुणदोषांनीं माझ्यावर परिणाम झाला तो हा कीं, या लेखकाजवळ सुसंस्कारिता, नीट रीतभात नाही. येथें बुद्धीची चमक आहे. परंतु मधुरता, प्रमाणबद्धता, सुभगता, अपूर्वता असें येथें कांहीं एक नाही. हें पुस्तक वाचतांना मोठ्या पुरुषाच्या संगतींत आहों असें वाटत नाही. रूसोचे ग्रंथ वाचले म्हणजे वाचणाऱ्याच्या मनांत एक प्रकारचा तिटकारा उत्पन्न होतो असें कां म्हणतात, तें मला आज समजून आलें. सद्भिः रूचीविषयीं तो अनादर उत्पन्न करतो. अशा लेखकाच्या लेखनशैलीचें अनुकरण करणें धोक्याचें आहे. तेथें विचारालाहि धोका आहे. कारण सत्यासत्याची येथें फारच मिसळ आहे. सत्याची येथें ओढाताण आहे. सत्य शोधणें त्यामुळें कठीण होतें. माझ्या म्हणण्याचा असा अर्थ केला जाऊं नये कीं रूसोची महत्ता मी ओळखत नाही. रूसोमध्ये जें सत्य आहे जें सामर्थ्यसंपन्न असें कांहीं आहे, तें माझ्या डोळ्यासमोर आहे. त्यासाठीं मी त्याचें अभिनंदनच करीन. परंतु त्याच्या लिहिण्यांत कांहीं तरी विकृत, कांहीं तरी असद्भिः रूचीचें आहे. गुणांबरोबरच ह्याची ही दुसरी बाजू मला दिसून आली.

×

×

×

१९

स्फुट विचार लिहिणाऱ्या जोबर्टविषयीं मी काय म्हणूं? केवळ बाबदुक मनुष्य किंवा एखादा विदूषक ज्याप्रमाणें कलावान होऊं शकत नाही, त्याप्रमाणें जोबर्ट हा तत्त्वज्ञानी होऊं शकत नाही. तो विचाराजवळ खेळत बसतो. आणि ते विचार दुसऱ्या शेंकडों सडफट्टर गोष्टींना जन्म देतात. जोबर्टला अंतिम सत्याविषयीं, शाश्वत सत्याविषयीं जिज्ञासा नाही. पराविद्येविषयीं त्याला आवड नाही. संसारांतील अनंत सत्यें त्याला आवड.

तात. अपरा विद्येतत्तच तो रमतो. विचाराला अत्यन्त आवश्यक अशी जी कार्यकारणपरंपरा, एकांतून दुसरें कसें काय निघतें हें पाहणें, ही बुद्धि, ही एकसूत्रता जोबर्टजवळ नाही. तो आपलें वाद्य बरें वाजवतो. परंतु त्या वाद्याचा तो स्वामी नाही. आणि तें वाद्य स्वतः निर्माण करणें हें तर त्याला केवळ अशक्य आहे. तो माळी आहे, बागवान आहे. तो भूगर्भशास्त्रवेत्ता नाही. फुलेंफुलें उत्पन्न करण्यापुरतीच जमीन तो नांगरील, मशागतीस आणील. परंतु पृथ्वीचें यथार्थ स्वरूप समजून घेण्यासाठी खोल खणीत तो जाणार नाही ! थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे जें वरवरचें आहे, त्याच्याशीं तो खेळत बसेल. शब्दवेल्हाळ असा हा तत्त्वज्ञानी आहे, वक्तृत्वपूर्ण बोलणारा, लिहिणारा असा हा तत्त्वज्ञानी आहे. परंतु खरा तत्त्वज्ञानी मनांतील शास्त्रशुद्ध असे विचार मांडतो. मनांतील हजारों विचार गोड भाषेत मांडणारे जोबर्टसारखे लेखक तत्त्वज्ञानाविषयी गोडी उत्पन्न करतील, परंतु ते तत्त्वज्ञानी होऊं शकणार नाहीत. आपल्या मनांतील शेंकडों विचार मांडणारे हे लेखक, त्यांच्यांतहि एक प्रकारचें सौंदर्य असतें आणि याशिवाय या लेखकांचे दोन उपयोग असतात. एक म्हणजे वाचकांची फौजच्या फौज ते उभी करू शकतात. बहुजन समाजाचे हे नाडीपरीक्षक असतात. विचारांची अदलाबदल करणारे, जें विचार जाणें हवें असेल तें आणून देणारे हे असतात. स्वतःच्या मनांतील शेंकडों अनुभव, शेंकडों विचार हे मांडीत असले तरीहि त्यांच्या प्रकृतीत थोडी गंभीरताहि असते. आणि म्हणून असे लेखक लोकप्रिय होतात. खरा तत्त्वज्ञानी हा आपल्या विशिष्ट शास्त्रांत पारंगत असतो. त्याच्या शास्त्राचें बाह्य स्वरूप तरी असें असतें कीं तो लोकप्रिय होऊं शकत नाही. फ्रान्समध्ये डेकार्ट हा एक तत्त्वज्ञानी शाला; परंतु त्याच्या विचारांना लोकप्रिय करणारे स्फुटविचार लेखक तीस झाले ! परंतु जर्मनीत स्फुट विचार-लेखक दहा झाले तर त्यांच्यासाठीं वीस तत्त्वज्ञानी झाले !

२०

किती तरी मोठमोठी माणसें माझ्या आठवणींत देवाघरीं निघून गेलीं. मला ही सारी माहित होती. थोर कलावान, संगीतज्ञ, इतिहास-लेखक, शानी अशी ही मंडळी होती. जुनी पिढी जात चालली. नवी पिढी काय देणार, कोणतें ज्ञानामृत वाढणार ? नवीन अशी कोणती मोलाची भर आम्ही घालूं ? कांहीं थोडी थोर माणसें देवाच्या दयेनें अजून हयात आहेत. वैभवशाली भूतकाळाशीं नवीन पिढीचा दुवा जोडणारी हीं माणसें अद्याप आमच्यांत आहेत. परंतु या येणाऱ्या भविष्यकाळार्ची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेण्यास कोण तयार आहे ? आमच्या आजूबाजूस असलेले मोठमोठे रथी महारथी पडत चालले. आमच्या रांगा रोडावत चालल्या. पडलेल्यांची जागा कोण घेणार ? कोण घेणार शिरावर बोजा ?

असा विचार मनांत आला म्हणजे कांपें भरतें. सभोंवतालची मंडळी जात चालली म्हणजे आपणांसहि जावें लागणार हा विचार मनांत येतो. आणि कर्मदेवता विचारते, “तुझ्यामध्ये काय आहे तें दाखव. हा क्षण आहे, ही वेळ आहे. हिशोब दे. झाडा दे. नाही तर शून्यांत विलीन हो. आतां तुझी पाळी आली आहे. जगाला तूं आपलें माप भरून दे. जें सांगावयाचें असेल तें सांग. बोलायचें असेल तें बोल. तुझी उपयुक्तता किंवा व्यर्थता दाखव. चल, कोंपऱ्यांतून पुढें ये. काळोखांत काय बसलास ? आतां फुकटची अभिवचनें नकोत. वायदे पुरे झाले. आतां प्रत्यक्ष कांहीं तरी करून दाखविलें पाहिजे. उमेदवारीचा काळ कधींच संपला. प्रभूच्या सेवका. तूं आपल्या बुद्धीनें काय केलेंस तें दाखव. बोल, सांग. नाही तर कायमचा शांत होऊन जा, मुका होऊन रहा.” प्रत्येकाच्या हृदयांत अशा प्रकारें सद्सद्विवेकबुद्धि बोलूं लागते. ती हजेरी घेऊं लागते. ज्याप्रमाणें त्या शेवटच्या दिवशी प्रभूच्या न्यायासनासमोर उभे राहण्याची घंटा वाजेल, त्याप्रमाणें सद्सद्विवेक बुद्धीची ही घंटा आंत वाजुं लागते. ही सद्सद्विवेक बुद्धि विचारते, “ बोल, तयार आहेस कीं नाही ? तुझ्या आयुष्याचा,

बुद्धिचा, फुरसतीच्या वेळेचा, तुझ्या सर्व शक्तीचा, तुझ्या आभ्यासाचा, तुझ्या कामाचा हिशोब दे. आतां या क्षणीं थोरांच्या हृदयांचा, त्यांच्या शौर्यधैर्याचा, उदात्ततेचा, बुद्धिमत्तेचा उपयोग होण्याची वेळ आहे. ”

×

×

×

२१

माझ्याइतका तिरस्कारणीय असा प्राणी कधी झाला असेल का ? मी जर लग्न केलें असतें, संसारांत पडलो असतों, तर मुलांबाळांमुळें मी स्वतःला किती संतुष्ट करून घेतलें असतें ! नसत्या चिंताच मनांत उगाळीत बसलों असतों. पति या नात्यानें हजारों दुःखे मनांत आणून कष्टी झालों असतों. कारण माझें सुख शेंकडों गोष्टीवर अवलंबून आहे. माझें हृदय अति हलुवार आहे. जरा धक्का लागतांच तें रडूं लागतें. तसेंच माझी कल्पनाशक्ति कधीं स्वस्थ नसते. ती सदैव चंचल व अस्थिर असते. विसावा तिला माहीतच नाही. निराशा तर माझी कायमचीच मैत्रीण झाली आहे. वाटेल तेव्हां ती माझ्याकडे येते व माझा ताबा घेते. प्रत्येक संवेदनेचा माझ्यावर परिणाम होतो. जरा कांहीं झालें तरी मी उसळतो, उचंबळतो. जें होणारें आहे त्याच्या विचारानें, भाविष्याच्या चिंतेनें मी या क्षणीं जें जवळ असतें तेंहि गमावून बसतों. मी असें असें असावयास पाहिजे होतें ह्या विचारानें मी पदोपदीं दुःखदग्ध होतों. माझ्या या स्वभावामुळें ही प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति, हा वर्तमानकाळ, ही जाणारी घटका, पुन्हां कधीं न येणारा असा हा सद्यःकाळ हा मला दूर लोटतो. मी त्याला भितों. प्रत्यक्षाची मला भीति वाटते. माझ्यामध्ये कल्पनाशक्ति अमर्याद आहे. सद्सद्विवेकबुद्धि, सूक्ष्म भेदकबुद्धि यांचेंहि आधिक्य आहे. परंतु प्रत्यक्ष चारित्र्य, प्रत्यक्ष कर्म माझ्याजवळ फार कमी. मी वैचारिक जीवनांतच रंगतो. कारण तें अनंत आहे. वाटेल तसें बदलतां येतें. वैचारिक जीवनाचा आधार घेऊन पुन्हां कधीं परत न येणाऱ्या

अशा काळाच्या तडाक्यांतून मी सुटतो. व्यावहारिक प्रत्यक्ष जीवन हे मला कंटाळवाणें, जिकीरीचें व त्रासदायक वाटतें.

असें असलें तरीहि हें प्रत्यक्ष जीवन, हा संसार, हीं माझ्या मनाला कधीं कधीं मोह पाडतात. कधीं कधीं त्यांचें मला आकर्षण वाटतें. मला त्यांची जरूर भासते. सर्व प्रकारच्या सात्त्विक आनंदानें संपन्न असें कौटुंबिक जीवन, त्या जीवनांतील खोल अंतरिक नीति, यांकडे माझें मन ओढ घेतें. असा संसार करणें, असें आदर्श कौटुंबिक जीवन अनुभवणें म्हणजे आपलें कर्तव्य आहे असें मला वाटतें. आदर्शभूत गृहस्थाश्रमाचें चित्र डोळ्यासमोर येऊन मला कधीं कधीं अपार आनंद होतो. त्या सुखस्वप्नांत मी तरंगत राहतों. माझ्या जीवनांतील सद्चरी, माझ्या उद्योगांतील माझी सखी, माझ्या सुखदुःखातील माझ्या आशानिराशांतील, माझ्या विचारांतील माझी बांटेकरणि, हृदयांत एक प्रकारचा भाक्तिभाव नि आदर असणारी, मनानें पूजा करणारी, बाहेर सर्वांशीं दयाळु व परोपकारबुद्धीनें वागणारी अशी पत्नी, आणि मुलांमुलींना शिकविणें, एका गोष्टीच्या अनुषंगानें येणारीं हीं शेकडों कर्तव्ये, या सर्व मधुर कल्पना मला कधीं कधीं वेडा बनवितात. परंतु या सर्व कल्पना शेवटीं मी दूर फेंकतो. कारण आशेच्या अंड्यांतून कोमल कबुतरें बाहेर पडणार कीं साप बाहेर पडणार, तें कोणास माहीत ! एकेक आनंद गमावून बसणें म्हणजे सुरीचा घाव आहे. कारण, कर्माच्या बीजांतून शेवटीं दुःखाचीच कणसें बाहेर यावयाचीं !

एकंदरीत माझा स्वतःवर विश्वास नाही आणि म्हणून आपण सुखी होऊं या गोष्टीवरहि माझा विश्वास नाही. माझा स्वभाव मी जाणतो. माझ्या डोळ्यांसमोर सदैव आदर्शभूत सृष्टि असते, ध्येयभूत गोष्टी असतात, पूर्णता असते. अपूर्णता मला आनंद नाही. ज्या ज्या गोष्टीमुळें उद्यांच्या भविष्यकाळाबरोबर मला तडजोड करणें भाग पडेल त्या त्या गोष्टी मी दूर ठेवीन. कारण त्या गोष्टीं माझें आंतरिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतील. मी जें असलें पाहिजे, मी जें कांहीं होऊं शकेन, असूं शकेन त्यापेक्षां ज्या गोष्टी मला वेगळें करूं पाहतील, निराळें स्वरूप देऊं

पाहतील, मला गुलाम होण्यास ज्या भाग पाडतील, मनुष्यत्वाची माझी जी कल्पना आहे, त्या कल्पनेस ज्या गोष्टीमुळे कमीपणा येईल, त्या सर्व गोष्टी मला सरणांतिक वेदना करतात. त्या गोष्टी माझ्या हृदयांस खाली ओढतात, छळतात. त्या गोष्टी प्रत्यक्ष जीवनांत समोर येण्याआधीच त्यांच्या केवळ कल्पनेनेच मी मरून जातो. मागून उगीच दुःख करीत बसणें, पश्चात्ताप करीत बसणें, याचा मला तिटकारा आहे. मनुष्याच्या कृत्यांवर, उद्योगांवर नशिबाचा अजब तडाखा ठेवलेलाच आहे. नाटकांत ज्याप्रमाणें अकस्मात् कांहीं तरी घडामोड होते आणि सारें बदलतें, तसेंच आपल्या जीवनांतहि आहे. आणि सर्वांत दुःखदायी गोष्ट ती हीच. प्रत्यक्ष परिस्थितीपेक्षांहि आकस्मिकतेमुळे मी थबकतो, गतिहीन होतो. आणि कर्तव्याने प्रेरणा मिळण्याऐवजी या नशिबाच्या विचाराकडेच मी अधिक ओढला जातो. जें व्हायचें असेल तें होवो. मी जें कांहीं थोडे फार करतो सवरतो तेंहि मोठ्या कष्टाने व बळजबरीने; उपायच नाही म्हणून धडपडतो झालें.

परावलंबी होणें, परवश असणें ! अरे बापरे ! ही कल्पनाच मला असह्य होते. परिस्थितीचें बाह्य गोष्टीचें गुलाम होणें ! आणि त्यांतल्या त्यांत जें पुन्हां न येणारें, अनिश्चित, लहरी, अदृश्य असें आहे, त्याच्यावर स्वतःच्याच चुकीने नि दोषानें अवलंबून राहणें, त्याच्या ताब्यांत जाणें, आणि आपलें स्वातंत्र्य, आशा गमावून बसणें, आपली निद्रा, सुख सारें गमावून बसणें, छे ! हा तर केवळ नरक होय. जें आवश्यकच आहे, जें प्रभूच्या इच्छेनेच घडून येतें, जें अपरिहार्य आहे व ज्याच्याविषयी आपणांस कांहीं समजत नाही, तें मी सारें सहन करीन परंतु आपण होऊन जाणून बुजून एखादी जबाबदारी अंगावर घेणें म्हणजे दुःख आलेंच. कोणतेंहि कार्य करणें हें व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून असल्यामुळे मी शक्य तितकें कमी कार्य करूं पाहतो.

२२

माझी संकल्पशक्ति मोठी बंडखोर आहे, फसवी आहे. तिने पुन्हा बंड केलें बघा. विश्रांति, समाधान, स्वतंत्रता यांची तिला तहान लागली आहे. अशा प्रकारच्या निःस्वार्थीपणांतहि एक प्रकारचा स्वार्थ नसतो का ? मला विश्रांतीची एवढी तहान कां बरें लागावी ? जगाचें एवढें भय काय म्हणून ? कां मनांत या शंका आशका ?

या जगांतील आपलें कर्तव्य आपण पार पाडावें असें मनांत तर मला वाटतें. परंतु माझें कर्तव्य कोणतें ? कोठें आहे तें ? हा प्रश्न सोडण्यासाठीं आपली वृत्तीच पुन्हा आपल्या मदतीस येतें. आपला स्वभावच शेवटीं आपला स्वधर्म ठरविणार. परंतु शेवटीं असा प्रश्न उभा राहतो कीं आपल्या स्वभावाप्रमाणें वागणें हें तरी कर्तव्य आहे का ? आपला स्वभाव, मग तो कसा का असेना, किती उच्च नि दैवी वृत्तीचा असेना, त्याच्याप्रमाणें वागणें हें कर्तव्य, कीं त्या स्वभावालाहि जिंकून घेणें हें कर्तव्य ?

जीवन म्हणजे मनोबुद्धीचें नीट संवर्धन, तिच्यावर योग्य ते संस्कार करून तिला कार्यक्षम बनविणें, हा अर्थ, कीं आपल्या इच्छा शक्तीला, कर्मशक्तीला नीट वळण देणें हा अर्थ ? आणि आपली जी इच्छाशक्ति तिचा जोर तरी कशांत आहे ? सामर्थ्यानें पुढें घुसून वैभवसंपन्न होणें यांत इच्छाशक्तीची पूर्तता आहे कीं या जगापासून विरक्त होण्यांत तिचें सारेंसर्वस्व आहे ? जीवनाचा हेतु जर निवृत्ति हा असेल, तर सर्व रोग, संकटें, सारे त्रिविध ताप, विरोध यांचें आपण स्वागत केलें पाहिजे. जीवनाचा हेतु जर परिपूर्ण मानव होणें हा असेल तर आपलें मन व आपलें शरीर यांच्यांत एकसूत्रीपणा असायला हवा. तसा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. संकटें मुद्दाम ओढून घेणें, त्यांना जाणूनबुजून आमंत्रण देणें म्हणजे देवाची कसोटी बघणें होय. माझ्यासमोर प्रेमस्वरूप परमेश्वर उभा असतो. प्रभूवर श्रद्धा ठेऊन वागण्याऐवजीं तो काय शासन करील या विचारानें मी थरथरत असतां.

हृदयांतील आवाज जोपर्यंत निश्चित नाही, स्पष्ट नाही तोपर्यंत तो आवाज खऱ्या सद्सद्विवेकबुद्धिचा नाही असे समज. संदिग्ध आवाज हृदयस्थ प्रभूचा कसा असू शकेल ? तू आणखी खोल जा; निश्चित असा आवाज ऐकू येईपर्यंत अंतरंगांत खोल खोल जा. सद्सद्विवेक बुद्धीचा खरा स्वर निःसंदिग्ध असतो. तो आवाज आपलें मन वळवितो, आपणांस प्रकाश देतो, आपणांस गंभीर करतो. ज्यांच्या मनांत शान्ति आहे, ज्याची सद्सद्विवेकबुद्धि नि मन यांच्यात तेढ नाही, ते धन्य होत. केलेल्या कर्माबद्दल ज्यांच्या मनांत रुखरुख नाही, ज्यांचे हृदय, ज्यांचे मन केलेल्या कर्मांना नावे ठेवित नाही, ते धन्य होत. ते खरे सुखी होत. ज्या मानाने मन अधिक चिकित्सक, विवेचक, पृथकरण करणारे, भविष्यकाळाचा फार विचार करणारे, त्या मानाने मनांतील आंतरिक ऐक्य, मनांतील निःशंकता ही प्राप्त होणे कठीण.

अरेरे, जी शिखरे आपण एकदां गांठली होती, ज्यांच्यावर आपण उभे होतो, त्याच शिखरांवर पुन्हां पुन्हां चढावे लागणे हे किती वाईट ! हजारों वेळां पुन्हां तेथे चढून जावे लागते. जे किल्ले, ज्या टेंकड्या आपण एकदां सर केल्या होत्या, त्यांना जिंकून घेण्यासाठी पुनःपुन्हां लढाई करावी लागते. आतां कायमची शान्ति येईल या दोंगाने राजे लोक ज्ञाप्राप्ते तात्पुरते तह करतात, तसेच या मानवी मनाचे आहे. खरे शाश्वत जीवन प्राप्त करून घेणे म्हणजे शाश्वत लढाई करणे. अरेरे ! अहो ही शान्ति म्हणजे शेवटीं काय ? शान्ति म्हणजे सदैव झगडा. अखंड धडपड, निरनिराळ्या चळवळी म्हणजे शांति ! धडपड, सदैव उद्योग हा ऐहिक जीवनाचा नियम आहे. प्रयत्न करण्यांतच शांति आढळून येते. जळत राहण्यांतच ज्वालेचे जीवन आहे, तिचे अस्तित्व आहे, त्याप्रमाणे लढण्यांतच, धडपड करण्यांतच शान्तीचे स्थान आहे. सुखाची निशाणी नि दुःखाची निशाणी एकच आहे. एकूण चिन्ता, निराशा, आशा, स्वर्ग, नरक सर्वत्र तत्ति अस्वस्थता आहे. देवांच्या वा दानवांच्या खंडिलावर तोच अग्नि जळत आहे. एकूण असे आहे तर जीवन !

हे जीवन दुधारी आहे. दुतोंडी आहे. जो अग्नि प्रकाश देतो, तोच भाजतो, जाळतो ! जो दैवी अंश तो आसुरी होण्याचाहि संभव !

×

×

×

२३

रूग या ग्रंथकाराचा 'डाय अकॅडमी' हा खंड वाचीत होतो. हेगेलनंतर राजकारण, धर्म, बाइमय यांमध्ये एक नवीन बुद्धिवाद, स्वतंत्रतावाद निर्माण झाला आहे. याला नवमानवतावाद असेहि म्हणतां येईल. या झंडांत पत्रव्यवहारूपानें तर कधी निबंधरूपानें हा विषय मांडण्यांत आलेला आहे. गेल्या शतकांत बुद्धीच्या शस्त्रानें सर्व गोष्टींचें पृथक्करण करणारे जे जे तत्त्वज्ञानी झाले ते सारे माझ्या डोळ्यांसमोर या पुस्तकामुळें आले. या तत्त्वज्ञान्यांना सर्जनात्मक असें-विधायक असें कांहीं करतां आले नाहीं. पृथक्करण करीत, अवयवच्छेदन करीत सारे त्यांनीं नाहीसें केले. जेथें कांहीं नवनिर्मिति करायची असते, तेथें हृदयाची, भावनांची, स्फूर्तीची, सहज-प्रेरणेची आवश्यकता असते. तत्त्वसंशोधक दृष्टीलाच कार्यकर शक्ति मानणें चूक आहे. हे सारे तत्त्वज्ञानी बुद्धीच्या स्वातंत्र्यालाच हृदयाचें स्वातंत्र्य समजतात. म्हणजे अंशालाच संपूर्णता, अपूर्णालाच पूर्णता मानतात. नीतिवाद व बुद्धिवाद यांमध्ये जो जमीनअस्मानाचा फरक आहे तो या ग्रंथानें मला स्पष्ट करून दाखविला. या पुस्तकाचा लेखक धर्माऐवजी तत्त्वज्ञान उभारू पहात आहे; धर्माची जागा तत्त्वज्ञानाला देऊं पहात आहे. याच्या धर्मातील मुख्य वस्तु म्हणजे मनुष्य; आणि मनुष्यामधील परमोच्च वस्तु म्हणजे बुद्धि. एवं या लेखकाचा धर्म बुद्धिप्रधान आहे. बुद्धि म्हणजे याचा देव. आपल्या समोर अशा वेळेस दोन भिन्न अशा विचारक्षेत्रें उभी राहतात. ख्रिश्चन धर्म मनुष्याच्या इच्छेला वळण लावून त्याला मोक्ष देऊं पाहतो; तर बुद्धिवाद मनुष्याच्या मनाला मुक्त करून त्याला मोक्ष देऊं पाहतो. एक बुद्धीवर हल्ला करतो; दुसरा हृदयावर करतो; दोघांचेहि इच्छित

एकच आहे कीं मनुष्याला त्याच्या ध्येयाकडे घेऊन जाणें. परंतु, ध्येयांतील प्राप्य जरी एक असलें तरी ज्या मनोवृत्तीने त्या ध्येयाकडे जायचें, तीत फरक आहे. मनांतील कोणत्या वृत्तीला महत्त्व द्यावयाचें या बाबतीत भेद असल्यामुळें दृष्टिभेद येतो. एकाला मन हें आत्म्याचें एक इंद्रिय असें वाटतें तर दुसऱ्याला आत्मा महत्त्वाचा नसून मन हेंच सर्वस्व वाटतें. व्यक्तीचें वर्तन सुधारून तिला सुसंस्कृत करणें हें एकाचें ध्येय तर तिला सुसंस्कृत करून तिचें वर्तन सुधारणें हें दुसऱ्याचें ध्येय. सॉक्रेटिस व येशुख्रिस्त यांच्यांत जो फरक आहे तोच याहि दोन विचार सरणीत आहे.

मुख्य प्रश्न आहे पापाचा. ईश्वरच सर्वज्ञ ओतप्रोत भरलेला आहे कीं द्वैत आहे हा प्रश्न तादृश महत्त्वाचा नाही. मरणोत्तर जीवन, स्वर्ग, नरक हीं जीं तीन तत्त्वां, यांत जो पुष्कळ बाष्कळपणा शिरलेला आहे तो निघून जाईल. स्वर्ग व नरक खरोखरच आहेत ही भावनाहि कदाचित् नाहीशी होईल. हटवाद, अंधपणा दूर होईल. परंतु हे शब्द गेले, तरी त्यांतील गर्भितार्थ राहील. मानव प्रश्न शिथळक उरतोच. मानवाला तारणारें असें तारक तत्त्व कोणतें? मनुष्याला यथार्थपणें मनुष्यत्व कसें प्राप्त करून घेतां येईल ? त्याच्या जीवनाचें अंतिम मूळ जबाबदारी हें आहे का ? होय कीं नाही ? मनुष्याचें अंतिम ध्येय काय ? सत्तेचें स्वरूप समजून घेणें कीं जें जें सत् आहे तदनुरूप वागणें ? विचार कीं कृति ? जर शास्त्रानें प्रेमवृत्ति निर्माण होत नसेल, तिचें पोषण होत नसेल तर शास्त्र अपुरें आहे. शास्त्रीय दृष्टीनें, केवळ बुद्धिवादानें आपण विचारांत रमायला शिकतो, तेथें प्रकाश मिळतो, परंतु ऊब मिळत नाही. एक प्रकारची केवळ वैचारिक विराक्ति प्राप्त होते. दिसायला मोठी परंतु खोटी. ही विरक्ति आपण दुसऱ्यामध्ये उतरवू शकत नाही. ती बऱ्याची त्यालाच. हीं वैचारिक विरक्ति फारच थोड्यांच्या नशिबी असतें. परंतु नीतिप्रधान प्रीतीची गोष्ट निराळी, नीतिमय प्रेम व्यक्तीचा मध्यबिंदु त्यांच्या जीवनांत आणून ठेवित असतें. या प्रेमाचें ध्येयहि मुक्ति हेंच असतें. या प्रेमांत शाश्वत जीवनाचे बीज असतें. प्रेम करणें म्हणजेच खरोखर जाणणें. परंतु जाणणें

म्हणजे कांहीं प्रेम करणें नव्हे. मनुष्यामधील हे दोन मार्ग आहेत. ज्ञाना-जवळ प्रेम असेलच असें नाही, परंतु प्रेमाजवळ मात्र ज्ञान असतें. विचारानें मिळालेला मोक्ष, बौद्धिक प्रेमानें मिळालेला मोक्ष हा नैतिक व हार्दिक प्रेमानें मिळणाऱ्या मोक्षापेक्षां अपूर्ण आहे; त्यांत कांहीं तरी कमीपणा आहे. वैचारिक मार्गानें मनुष्य आपल्या अहंकारापासून मुक्त होतो. परंतु दुसऱ्या मार्गानें मनुष्य निरहंकार होतो एवढेंच नव्हे, तर तो प्रत्यक्ष सेवामय कार्यांत रमतो; त्याचें मन निष्क्रिय न राहतां कर्ममय होऊन प्रत्यक्ष फळ मिळवतें. एक मार्ग पृथक्करणात्मक, टीकात्मक आहे; त्यानें हि विशुद्धि होते. परंतु अभावरूप तो मार्ग आहे. दुसरा मार्ग अधिक उत्साहप्रद आहे, भावरूप आहे, अधिक विधायक स्वरूपाचा, फलदायी असा आहे शास्त्र कितीहि दैवी आणि सारमय असले तरी प्रेमाच्या मानानें तें औपचारिकच राहतें नैतिक सामर्थ्य हा खरा प्रश्न आहे.

नैतिक शक्ती नैतिक शक्तीनेंच निर्माण करतां येते, मुद्दे मांडून बुद्धिवाद करून दुसऱ्याला पटावित बसूं नको. प्रत्यक्ष कृतीनेंच शिकव; भावनांनीं भावनांना शिकव; हृदयानें हृदयाला शिकव; प्रेम जागृत करण्यासाठीं प्रेमाशिवाय अन्य साधनांचा उपयोग नको करूं. दुसऱ्यांनीं ज्या प्रकारचें व्हावें असें तुला वाटतें, त्याप्रकारचा तूं स्वतः हो. तुझ्या शब्दांनीं लोकांना शिकवण्यापेक्षां तुझें चारित्र्यच लोकांना शिकवूं दे.

पुन्हां मूळच्या विषयाकडे वळावयाचें; म्हणजे एकंदरीत काय कीं धर्माची जागा तत्त्वज्ञान भरून काढूं शकणार नाही. क्रान्तिकारक हे धर्मस्थापनेचे नर नसतात; परंतु धर्मस्थापक मात्र क्रान्तिकारक असतात. बाहेरच्या गोष्टी सांभाळण्यानें आंतील गोष्टी सांभाळूं पाहणें हा मार्ग चुकीचा नि धोक्याचा आहे. मी बाहेरच्या गोष्टी असें म्हणतां, त्यावेळेस बुद्धीलाही मी इच्छाशक्तीच्या बाहेरचीच मानतां. बुद्धीवादी लोकांचे विष्वंसात्मक, अभावात्मक कार्यहि उपयुक्त नि चांगलें आहे. त्यामुळें ख्रिस्ती धर्मावर जीं पुटं चढली आहेत, जीं कवचें जमली आहेत तीं गळून पडतील यांत शंका नाही. परंतु रूग किंवा फाअरबेक यांच्यासारखे विचारवंत लोक मानव जातीला वाचवूं शकणार नाहींत. या बुद्धीवादी, तत्त्वज्ञानी लोकांचें कार्य पुरें करण्यासाठीं

संतांची, वीरपुरुषांची, महात्म्यांची जरूरी आहे. शास्त्र, बुद्धिवाद ही मान-वाची उसनी शक्ति आहे तर प्रेम ही त्याची स्वाभाविक शक्ति आहे. मनुष्य बुद्धीने मनुष्य होतो परंतु प्रेमांमुळे तो मनुष्य आहे. ज्ञान, प्रेम नि सामर्थ्य या तिहीं मिळून जीवनाला परिपूर्णता येते.

×

×

×

२४

सायंकाळीं मैदानावर मी फेऱ्या घालीत होतो. आकाश निरभ्र होतें. आज चंद्र नव्हता. जिकडे तिकडे पाणी शिंपल्यामुळे एक प्रकारचा ताजेपणा, टवटवितपणा वाटत होता. उंच अशा त्या तीन कंदिलांचा प्रकाश पडला होता. आकाशांत तारे चमचम करित होतें. तरुणांचे थवे मी बघत होतो. माझ्यासमोर किती तरी कुटुंबे, किती तरी जोडप्यां, मुलेंबाळें जात होती; येत होती. गाणीं गात, गप्पा मारीत आपल्या स्वतःच्या किंवा भाड्याच्या घरीं, आपल्या दिवाणखान्यांत, आपल्या खोलींत परत जाण्यासाठीं तीं निघालीं होती. मला त्या सर्वांसाठीं सहानुभूति वाटत होती. माझे कान कवीचे झाले होते. माझे डोळे चित्रकाराचे झाले होते. दुसरे आनंदात आहेत व आपणहि आनंदी आहोंत या विचारानें एक प्रकारची कृतार्थता वाटते. हे सारे सुखी असतील, सुखी आहेत, नाही का ? ही साधी जिज्ञासाहि मनाला आल्हाद देते.

×

×

×

२५

सदैव सज्ज असणें, सज्ज असण्याची जाणीव असणें, कसें सज्ज राहिलें पाहिजे याचें ज्ञान असणें, ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. हें ज्याला साधलें त्याला बहुमोल ठेवा मिळाला, त्याला लाखाची देणगी लाभली. आपण सज्ज

असणें, तयार असणें म्हणजे काय ? म्हणजे साधक बाधक गोष्टींचा विचार केलेला असणें, महत्त्वाच्या गोष्टीं ध्यानांत धरणें, निश्चय केलेला असणें. एका पायावर तयार राहण्यासाठीं मनुष्यानें तोडायलाहि तयार असलें पाहिजे. कारण नेहमींच गांठ नीट सोडवतां येईल असें नाही. गांठ कापून टाकण्याचीहि सिध्दता हवी. तसेंच बारीक सारीक हजारों गोष्टींतून, सटरफटर फोलपटांतून सारभूत गोष्टी निवडून काढण्याचीहि बुद्धि हवी. सार हें पुष्कळदां संसारांतच गुरफटलेलें असतें. या संसारांत सगळ्या गोष्टी सारख्याच महत्त्वाच्या नसतात. या जगांत तरतमभाव आहे. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे झटपट काम कसें करावें, आपली कर्तव्ये गुंतागुंत न करतां नीट समजून कशी ध्यावीत हें सांगिलें पाहिजे. एखाद्या धंदेवाईकप्रमाणें पटापट सारें उरकतां आलें पाहिजे. सज्ज राहायला शिकणें म्हणजेच जीवनाला आरंभ करणें होय.

जीं खरोखर आपली कर्तव्ये नाहीत अशीं हजारों कर्तव्ये आपल्या डोक्यावर आपण घेत असतो. जे खरोखर अडथळे नाहीत असें शेकडों अडथळे आपण आपल्या मार्गांत उगीच उभे करीत असतो. कोळ्याच्या-जाळ्याप्रमाणें या हजारों क्षुद्र गोष्टी आपणांस जखडून टाकित असतात. आपले पंख आपणच बांधून घेतों. आपल्या जीवनांत व्यवस्था नसते म्हणून तर आपण गुलाम बनतो. - आजच्या दिवसाच्या कामांत घोटाला होणें म्हणजे उद्यांचें कांहीं स्वातंत्र्य आपण गमावणें.

गोंधळ म्हणजे सर्व सुखांचा शत्रू. दिरंगाईमुलें गोंधळ माजतो. सज्ज असणें म्हणजेच काम संपावयाला शिकणें. जें संपलें नाही तें पुरें झालें असें कसें म्हणतां येईल ? ज्या गोष्टी आपण अर्धवट सोडूं त्या पिशाचाप्रमाणें पुन्हां पुन्हां आपल्या मार्गांत येतील व भंडावून सोडतील. आल्या दिवसानें आलेल्या दिवसाचा विचार करावा. सारें काम दिशेबात काढावें. त्याची बिल्हेवाट लाबावी आणि स्वऱ्या नवीन दिवसाला नाक घावा. त्या नवीन दिवशीं आपली जुनी घोडी दामट्टे नवे. अशा रीतीनें त्या त्या क्षणींचें काम करून आपण सदैव तयार राहायला शिकूं. मेस्सी

तयार असणें याचाच खोल अर्थ म्हणजे केव्हांहि मरण्यासाठी तयार असणें हा होय.

X

X

X

२६

टॉकिलेचें 'अमेरिकन लोकशाही' हें पुस्तक वाचलें. या पुस्तकावर निश्चित असें मत आजच नाहीं देत. परंतु एकंदरीत पुस्तक मोठे ज्ञान आहे. या पुस्तकांत 'मॉटेस्कोचे' पुष्कळच अनुकरण आहे. लेखनशैलीहि जरा दुर्बोध वाटली, कृत्रिम आणि कंटाळवाणी आहे. तिच्यांत ताजेपणा, अभिनवता नाही. या पुस्तकांत शहाणपणा खन्चून आहे परंतु येथें कल्पनेचा विलास नाही. हें पुस्तक विचार करावयाला लावील, परंतु मनाला मोहणार नाही, वेड लावणार नाही. आणि जरी हें पुस्तक गंभीर असलें तरी पोरकटहि आहे. ग्रंथकार विचारांचें जणुं तुकडे तुकडे करतो. एखाद्या फळाचे काप पाडीत आंत जावें त्याप्रमाणें विचाराचे काप करीत हा पुढें जातो. एखाद्या विषयाचा विचार करतांना ही पद्धति अवलंबिणें. यांत दोष असतात. आपण आजुबाजूच्या गोष्टींचें ज्ञान मिळवितो, अवयवांचें ज्ञान मिळवितो, परंतु संपूर्ण वस्तूचें--अवयवांचें--सम्यक् ज्ञान आपणांस मिळत नाही. हजारों ठिणग्यांचा प्रकाश झाला तरी तो पुरेसा बाटत नाही. तो दरिद्री, अंधुक, क्षणिक असा असतो. असें असलें तरी लेखकाची बुद्धि परिणत आहे व ती अंतर्मेदी आहे. यांत संशय नाही. विषयाचा व्यापक अभ्यास त्यानें केलेला आहे. आणि ला बरोबरच खोल पृथक्करणाची शक्तीहि त्याच्या-जबळ आहे.

X

X

X

२७

टॉक्विलेच्या पुस्तकानें एकंदरीत मनावर शांतिप्रद परिणाम झाला. हें वाचून मधूनमधून कंटाळाहि येई. जगाविषयी एक प्रकारचें औदासीन्य वाटे. आपल्या सभोंवती जें चाललें आहे, जें ध्येय तयार केलें जात आहे, तें चुकवतां येणार नाही याची जाणीव हें पुस्तक करून देतें. एक नवीन युग सुरू झाले आहे याची खात्री या पुस्तकावरून झाली. हें युग दुय्यम दर्जाच्या लोकांचें आहे. अलौकिक विभूति, महात्मे आतां दिसणार नाहीत. हजारों टॅंकच्या दिसतील, परंतु आकाशाला ढोकें भिडविणारा हिमालय आढळणार नाही. आजुबाजूचें सारें वातावरण सामान्य जनांचेच असलें म्हणजे मनांतील आकांक्षा गाढून जातात. आपण समानता उत्पन्न करतो परंतु त्यामुळें सारखेपणा उत्पन्न होतो. विविधता विलुप्त होते. व्यक्तीचें वैशिष्ट्य नष्ट होतें. जगांतील असत् दूर करण्यासाठी, जें उत्कृष्ट, अपूर्व व सुंदर आहे त्याचीहि होळी करावी लागते. सामान्यानें पाहिलें तर समाज कमी रानवट होईल परंतु अधिक पोरकट होईल.

मोठ्या साणसांचें, थोरांचें युग चाललें. सामान्य लोकांचें जीवन मुंग्यांचें तेंच तें एकविध जीवन सुरू होत आहे. समानतेच्या अमूर्त तत्त्वाचा जर विजय झाला तर आजचें युग व्यक्तिमहात्म्याचें असूनहि व्यक्तीचा विकास होणें दुष्कर होईल. सर्वत्र सारखेपणा आणण्याच्या प्रयत्नांमुळे, भ्रमविभागाच्या आनंततेमुळे समाजाला मदत्त्व येऊन व्यक्ति कांहींच नाही असें होईल.

प्रचंड वर्षावानें व अपरंपार पुरांमुळें मोठमोठे पर्वत जर सपाट झाले तर दऱ्याखोऱ्यांतील तळजमीनच वर येऊन उंच दिसूं लागते, त्याप्रमाणें मोठ्यांचा मोठेपणा प्रकट न होतां जें सर्वसाधारण आहे तेंच पुढें येत जाईल. अपूर्व व असामान्य सारें नाहीसिं होईल. जेथें सर्वत्र सपाट आहे, उंचनीच कांहीं नाही असें मैदान दिसूं लागेल. विभिन्नता, विरोध दिसणार नाही. समाज एकसारखा दिसूं लागेल. तेथें विविधता उरणार नाही. आंक-
शेकाक्ष एकंदर बेरीज करून म्हणतील की जगाची प्रगति होत आहे. परंतु

नीतिशास्त्र म्हणेल कीं अधःपात होत आहे. वस्तूंची प्रगति होईल, परंतु मनाची खऱ्हा केली जाईल. जें जें सुंदर आहे तें जाईल व जें जें उपयुक्त आहे तेंच पुढें उभें राहील. कलांच्या जागेवर उद्योगधंदे येऊन बसतील. धर्मांची जागा अर्थशास्त्र घेईल. अंकगणित काव्याच्या सिंहासनावर बसेल. सारे सपाट करून टाकणाऱ्या या युगाला पोटाचाच एक रोग सदैव जडून राहील. या लोकसत्तेच्या युगांत शेवटीं अशीच पाळी यायची कां ? हेंच नीरस ध्येय अखेर गांठायचें का ? केवळ खाण्या-पिण्यासाठीं, बाह्य गोष्टीसाठीं एवढी किंमत द्यायची का ? मनुष्याच्या ठिकाणी सहनशक्ति आहे, नवनवीन निर्माण करण्याची शक्ति आहे. ही सहनशक्ति सदैव कार्य करीत असते व म्हणून जागामध्ये हे नाना-विध भेद आपणांस दिसतात. हे सारे भेद जमीनदोस्त करून हें सगळें जग ठरीव सांच्याचें बनवायचें का ? सृष्टीच्या आरंभीहि समानता होती, सारखेपणा होता. म्हणजे काय होतें ? निष्क्रियता, दुबळेपणा, मरण, निर्जीवता हीं होती. पुन्हां त्याच गोष्टीकडे आपण जायचें का ? आपल्या जीवनाचें निर्जीवता हें का स्वभाविक स्वरूप उद्यां व्हावयाचें ? समाजसत्तावादी व तशाच प्रकारचें इतर लोक यांना अर्थिक समानता, राजकीय समानता हवी आहे. त्यांच्या प्रयत्नाचें हें ध्येय आहे असें म्हटलें तरी चालेल. परंतु याच्याहि प्रलीकडे जाऊन मनाचें एक नवीन राज्य नाही का निर्माण करतां येणार ? जेथें धर्म नांदेल, जेथें सारे आत्मे खेळीमेळीनें राहातील, ज्या राज्यांत या केवळ जड नि नीरस उपयुक्तावादापेक्षां, सत्य, सुंदर, शिव, हीं असतील; भक्ति, पावित्र्य, उदात्तता उत्साह हीं दिसतील; जेथें अपूर्वता नि आनंदता असतील; शाश्वत अंशा ज्या नगरांत, ज्या राज्यांत या तत्त्वांची पूजा राहील असें राज्य नाही का स्थापतां येणार ? केवळ उपयुक्ततावाद, आदिभौतिक सुखवाद, केवळ भावनाहीन शरीरपुष्टि, ही केवळ शरीरपूजा, अहंकी अर्चा, हेंच का आपल्या सर्व प्रयत्नांचें अंतिम प्राप्तव्य ? मानवजातीच्या अविरत उद्योगाची हीच का अखेरची फळभूति ? मला तरी असें नाही वाटत. मानवजातीचें ध्येय याहून निराळें आहे, उदात्त आहे. तरी पण एवढें खरें कीं आपल्यांतील पशुता

आधीं संतुष्ट केली पाहिजे. आपणांला जें हें बाह्य दुःख आहे, जें दुःख सामाजिक विषमतेमुळे उत्पन्न झाले असे आहे, तें प्रथम दूर केलेंच पाहिजे. आध्यात्मिक व दैवी उन्नतीकडे जाण्यापूर्वी, सत्यम्, शिवम्, सुंदराकडे जाण्यापूर्वी पोटापाण्याचे प्रश्न नीट सोडविलेच पाहिजेत. परंतु पोटापाण्याचे प्रश्न म्हणजे अंतिम साध्य नव्हे हें विसरतां कामा नये.

X

X

X

२८

रात्रीचे दहा वाजले आहेत. बाहेर चंद्रप्रकाश आहे. आजचा चंद्र-प्रकाश जरा अपूर्व असा आहे त्याच्यामध्ये जणू गूढता आहे. थंडगार व उत्साहप्रत असा वारा वहात आहे. तारें कोठे कोठे चमकत आहेत. गच्चीवरून किती शोभा दिसत आहे ! चंद्राचे हे स्निग्ध, सौम्य, शीतल किरण एक प्रकारच्या गंभीर शांतीचा जणू वर्षाव करीत आहेत. अनुभवी माणसाच्या मुखावर जसें एक प्रकारचें दुःखगर्भ स्मित असतें, संयमी, प्रशान्त असा आनंद जसा असतो, त्या आनंदांत त्या स्मितांत सहनशीलतेचें एक प्रकारचें गुप्त सामर्थ्य जसें असतें, तसें या चांदण्यांत आहे. तारे, ठळक ठळक तारे चमकत आहेत. तृणपर्णे सळसळत आहेत, कांपत आहेत. सभोवतालच्या सृष्टीत कसलाहि आवाज नाही. सर्वत्र स्तब्धता, शांतता आहे. हिरव्या झाडांच्या खाली मोठमोठ्या सांवल्या पडल्या आहेत; त्या वळणाच्या जवळहि सांवल्या दिसत आहेत; छाया दिसत आहेत. सारें एक प्रकारें रहस्यमय व गंभीर असें वाटत आहे. हा निशीथलसमय किती प्रशांत, किती एकान्तमय ! हे निशें, तुझ्याजवळ सौंदर्य नि दुःख दोन्ही आहेत. तूं खिन्न करतेस, समाधानहि देतेस. आजपर्यंत जे गेले आणि पुढें जे जातील त्या सर्वांची तूं आठवण करून देतेस. तरीहि पुन्हां “ धीर धर, धाबरूं नकोस ” असें सांगून तूं विश्रांतीचें आभिवचनहि आम्हांस देतेस.

X

X

X

२९

आज रविवार. चर्चमध्ये आज गेलों होतो. तेथे अडोल्फे मोनाड यांचें प्रवचन होतें. आजचें हें त्यांचें दुसरें प्रवचन. मागच्या रविवारचें प्रवचन अधिक उत्कट, भव्य असें होतें. परंतु आजच्या प्रवचनांत स्वतंत्र विचार, स्वतंत्र बुद्धि ही अधिक होती. मला पाहिल्या प्रवचनापेक्षां आजचें अधिक उंच नेणारें, मनाला उन्नतिप्रद असें वाटलें. पाहिल्या प्रवचनाचा विषय ख्रिश्चनधर्मी मनुष्याचें अतर्जीवन किंवा सेंट जॉन हा होता. तर आजच्या दुसऱ्या प्रवचनाचा विषय सेंट पॉल म्हणजेच प्रत्यक्ष कर्ममय जीवन हा होता. वक्तृत्व अपूर्व होतें. त्याची मोहीनी माझ्या पूर्णपणें प्रत्ययास येत होती. मी नागासारखा डोलत होतो. निर्भय विचार, सुभगता, जोर, एकंदर कला आणि त्याबरोबरच मनाची तळमळ नि बुद्धीची चमक हीं सारीं असल्यामुळें ओठाबाहेर शब्द पडतांच माझे कान पिऊन टाकीत. संकटामुळें कांहीं लोकांचा उत्साह द्विगुणीत होतो हें तत्व मला पूर्णपणें पटलें. ज्या गोष्टी इतरांना मार्गातील अडथळे वाटतात, तेच प्रसंग दुसऱ्यांना विजयप्राप्तीचे, मोठे होण्याचे असतात. त्या दीड तासांच्या प्रवचनांत सेंट पॉल प्रत्यक्ष आमच्या समोर आहे. त्याच्या डोळ्यांतून गारिबांसाठीं अश्रू वाहत आहेत, असें वाटलें. त्यानें आज्ञांच्याची शुश्रूषा कशी केली, त्यानें आपला झगा कसा हुडकला, टिमोथीला त्यानें औषध कसे दिलें, त्यानें ते कंतान कसे दुरुस्त केलें, थोडक्यांत, ज्या ज्या गोष्टींनीं आपणांला थोडेसें हसूं येईल, अशा सर्व गोष्टी वक्त्यानें सांगितल्या आणि त्या साध्या गोष्टींनींच आमच्या डोळ्यांतून अश्रू आणले. त्या साध्या गोष्टींतूनच अत्यन्त उज्ज्वल असे धडे त्यानें दिले. हुतात्मा या नात्यानें, धर्म-प्रवर्तक या नात्यानें. सर्व दृष्टीनें सेंट पॉलचें वर्णन केलें त्याचें दुःख, त्याची भूतदया, त्याच्या मनाची कोमलता आज आमच्यासमोर पुन्हां उभी केली गेली. आणि हें सारें वर्णितांना व्याख्यांत्याच्या वाणीत अशीं कांहींएक दिव्यता नि भव्यता होती, अशी कांहींएक प्रत्यक्षत्वाची ऊब होती कीं, तशी मी आजपर्यंत कधींच पाहिली नाही.

आजचें शतक हें सुखासक्त शतक आहे. धर्मोपदेशक व धर्माचे अनु-
यायी-मेंढपाळ नि मेंढ्या-सारे एक प्रकारच्या द्रव्यमदिरेनें सुस्त होऊन पडले
आहेत. अशा या युगांत दुःखांचें, कष्टांचें, संकटांचें असें उन्नत वर्णन ऐकलें
म्हणजे हृदय हेलावतें. कष्ट हाच देव माना, हे शब्द ऐकून हें सुखलोलुप
मन हदरतें. जगाविषयीं बेफिकीर असणाऱ्या या शतकांत, दुसऱ्यांविषयीं
उदासीन व निष्प्रेम असणाऱ्या या शतकांत, भूतदया व प्रेम
यांनाच दैवत माना असें सांगणें; सध्याच्या या शतकांत, ज्या शतकांत
ख्रिश्चन धर्म हा मनुष्यास अनुसरण्यास कठिण आहे असें कोणी
मानतात, तर तो अनुसरणें म्हणजे माणसास कमीपणा आहे असें दुसरें
आणखी कोणी म्हणतात, अशा या शतकांत तुमच्या हृदयांतच जन्मतःच
हा ख्रिस्ताचा धर्म, हा उदार मानवतेचा स्वाभाविक धर्म आहे, त्याची पूजा
करा, असें सांगितलेलें ऐकणें, म्हणजे किती स्फूर्तिप्रद वाटतें ! असें प्रवचन
ऐकून मनाची चलबिचल होतें आणि प्रवचनकारानें समारोप करतांना किती
उज्वल वाणीनें सांगितलें कीं, “ आतां नवीन लोकांची जरूर आहे. वादळें
येत आहेत. ती या जगाचा विध्वंस करतील. या वादळांपासून जगाला
वांचविण्यासाठीं प्रबळ वृत्तीचे खंदे वीर, उत्साही पुरुष पाहिजे आहेत
प्रभूच्या पुत्रांनो, लेकरांनो, देवाच्या उठा. अश्रूंनीं पेटा म्हणजे पुढें
विजय मिळेल. ”

अशा प्रकारचें प्रवचन म्हणजे मनाला केवढें खाद्य ! हें केवढें शान !
हें व्याख्यान ऐकतांना माझे डोळे सजल होत होते तर मन उत्कृष्ट
वक्तृत्वाचें कौतुक करीत होतें. ती भाषण शैली, एकंदर मांडणी निरनिराळ्या
उपमा, रूपकें, सारें अपूर्व होतें; घेण्यासारखें होतें, अविस्मरणीय होते. मी
हदरलों, चकित झालों. मुग्ध झालों. हृदयांत विचारकळोळ झाले.

३०

मताला किंमत आहे, महत्त्व आहे, मत ही एक शक्ति आहे. आपण जेव्हां आपल्या मितमंडळीत असतो, तेव्हां इतरांचे मत आपल्या विरुद्ध असलेले पाहून आपणांस वाईट वाटते, बाह्य जगांत विरुद्ध मताची आपणास भीति वाटते. आपल्यासारखे इतरांचे मत व्हावे म्हणून आपण खुशामत करून नये त्याचप्रमाणे तुमच्याप्रमाणेच माझे मत आहे, असें वरपांगी दाखवून कोणास फसवूंहि नये. खुशामत करण्याने आपल्या मनाची क्षुद्रता दिसते, तर दुसऱ्यास फसविण्यांत विचारशून्यता नि अदुरदर्शीपणा दिसतात. पहिल्या गोष्टीविषयी शरम वाटायला हवी, दुसरीविषयी वाईट वाटायला हवे. तूं स्वतःकडे लक्ष दे. दुसऱ्या प्रकारची चूक तूं पुष्कळ वेळां करतोस व मग रडत बसतोस. या चुकीमुळे तूं तुझे स्वतःचे किती तरी नुकसान करून घेतले आहेस. आपला अभिमान, ताठा जरा कमी करायला शीक. तूं दुसऱ्याप्रमाणे तयार आहेस, त्यांच्याइतकेंच चातुर्य, शहाणपण, हुशारी हीं तुझ्या ठायीं आहेत, हें दाखविण्यासाठीं तुला कमीपणा पदरांत घ्यावा लागला, जरा विनम्र व्हावे लागले तरी हरकत नाही. या जगांत हुशार लोक असतात. ते अभिमानी असले तरी तसें ते दाखवीत नसतात. जगांत नाना स्पर्धा चाललेल्या आहेत. अनेक महत्त्वाकांक्षांचे झगडे आहेत. नानाविध माणसांनीं गजबजलेल्या या जगांत हंसत हंसत फसवावे लागते, प्रत्यक्ष कृतीनेंहि फसवावे लागते, मुकेपणाइतकेंच शब्दानेंहि फसवावे लागते, स्वाभिमानी व स्वतंत्र वृत्तीच्या मनुष्याला, नेकीच्या प्रामाणिक मनुष्याला या जगाचा कंटाळा येतो. त्याचे पित्त भडकते तरीहि अशा या जगांतच, या संसारांतच नीट नांदायची कला आपणांस शिकायची आहे. या जगांत यशस्वी जीवनाचा, विजयाची, पुरुषार्थाची आवश्यकता आहे. तूं यशस्वी हो. या जगांत सामर्थ्य ओळखले जाते तूं समर्थ हो. बलवान् हो, या जगांत बहुमत आपल्यावर पगडा बसवूं पाहत असते. बहुमताला धुडकावून लावण्याऐवजी, त्यांच्याबरोबर भांडावे, झगडावे, तीं आपलींशीं करून घ्यावीं. जें जें वाकडें आहे, सर्पाप्रमाणे इतूच येऊन दंश करणारे आहे, जें जें त्रासदायक, अनुदार नि दुष्ट नष्ट आहे, त्या

सर्वांचा आपणांस संताप येतो, तिडकारा येतो. हे सारे चिरडून टाकावे असे वाटते. परंतु ही एक प्रकारची सूडबुद्धि माझ्या मनांत फार वेळ टिकू शकत नाही. हा संसार आहे. किती झाले तरी आपण सारीं माणसेंच. सारे मानव आपले भाऊ आहेत. आपल्यांतील दिव्यत्वाची ज्योत आपण मालवतां कामा नये. आपण सगळ्यांवर प्रेम केले पाहिजे. या जगांत पुण्याने पापाला, चांगल्याने वाईटाला, जिकून घेतले पाहिजे. सर्वांत महत्त्वाची वस्तु म्हणजे निर्मळ सद्सद्विवेकबुद्धी. या दृष्टीने हि आपण दूरदर्शीपणाचा उपदेश केला तरी हरकत नाही. खिस्त म्हणतो, या जगांत कबुतराप्रमाणे सरळ नि सर्पाप्रमाणे धोरणी असले पाहिजे. तूं आपल्या कुलशीलाला जप, नांवाला जप, याचा अर्थ तूं अभिमानी हो, घमेंडखोर हो, असा नव्हे. परंतु आपण जर आपल्या नांवाला, लौकिकाला डोळ्यांत तेल घालून जपले नाही, तर आजपर्यंत आपण जे काम केले, जी इमारत उठवली, ते सारे धुळीत मिळण्याचा संभव असतो. म्हणून नांवाला जप. तसे करण्यांत सत्यप्रीतीहि असते. आपल्या सुसंस्कृत निःस्वार्थतेतहि थोडा स्वार्थी गंध असतो. खरे म्हटले तर त्याचे समर्थन करता येत नाही. कारण जगाच्या मतापेक्षा आपण यांत स्वतःला श्रेष्ठ मानतो. आपण खरोखर जसे आहोत तसे आपले स्वरूप जगांत दाखवायला योग्यता लागते व त्याबरोबर विनम्रताहि लागते; आपण कोणी अलौकिक नाही, ही वृत्ति मनांत सदैव जागी असावी लागते.

मी ही जी माझी चिन्तानिका प्रत्यही लिहितो, तिचे माझ्यावर किती उपकार आहेत! मी लिहू लागलो म्हणजे माझ्या मनाची प्रक्षुब्धता कमी होते. ही पहा मनाची चलबिचल थांबली, या बर्हीतील शेवटचा भाग मी नुकताच पुन्हा वाचला व सकाळ निघून गेली. वाचतांना एक प्रकारचे तेच तेच विचार मला आढळले. विविधतेचा अभाव दिसून आला. परंतु त्याचे नाही मोठेसे. मी लिहिलेले हे बाड वाचण्यासाठी नाहीचि मुळी. माझ्या स्वतःच्या समाधानासाठी, स्वतःला सूचना म्हणून हे लिखाण आहे. माझ्या भूतकाळांतील हे टप्पे आहेत, खुणा आहेत. कांहीं खुणा मरणदर्शक क्रॉसच्या आहेत; कांहीं सुंदर मनोरे आहेत. कांहीं वटून गेलेले परंतु पुन्हा पहावत झालेले तर आहेत; कोठे शुभ संगम-

रकरी पाषाण आहेत; कोठें सुवर्णनाणीं आहेत. परंतु या सर्व सामक्षांचा उपयोग आत्म्याच्या राज्यांत मार्ग मिळविण्यासाठीं आहे. यात्रे-करून कसा कसा कुठकुठें प्रवास केला, त्याच्या या खुणा करून ठेवल्या आहेत. ह्या खुणांच्या साहाय्यानें आपलें विचार, आपले अक्षर, आपले आनंद तो पुन्हां पाहू शकेल. ही माझी प्रवार्ता रंजनिशी आहे. जरी यांतील कांहीं उतारे इतरांस उपयुक्त असलें व कधीं कधीं मी स्वतः त्यांतील कांहीं भाग प्रसिद्धीसाठीं पाठविले, तरी हीं हजार पानें फक्त माझ्याच उपयोगाचीं आहेत. त्यांची मलाच किंमत आहे. जीवनाच्या एका कोपऱ्यांत राहून मुशाफिरी करणाऱ्या जीवाच्या मनोवृत्तीविषयी ज्यांना जिज्ञासा असेल, त्यांनाही हीं पानें उपयुक्त वाटतील. जगाच्या खटाटोपापासून, किर्तीपासून, मानसन्मानापासून दूर राहणाऱ्या एका जीवाचे हे विचार आहेत. माझ्या जीवनांतच जर वैशिष्ट्य नाही, तर माझ्या लिखाणांत तरी तें कोठून येणार ? त्याच त्या भावना मनांत पुन्हां आल्या कीं तेच ते विचार पुन्हां येणार. परंतु एक गोष्ट येथें सदैव आढळेल. ती म्हणजे सत्य होय. माझ्या विचारांची अधिष्ठात्री देवता सत्य हीच एक आहे. सत्यशोधन हेंच या विचारांचें कर्तव्य. या लिहिण्यांतील हाच हेतु, या चिंतनिकेचें हेंच प्राप्तव्य.

×

×

×

३१

मी फिरायला गेलों होतों. खूप मजा वाटली. आनंद वाटला. आकाश निरभ्र होतें. सूर्य उदयाचलावर येत होता. सर्व छटा उज्ज्वल दिसत होत्या. प्रत्येक वस्तूचें स्वरूप स्पष्ट दिसून येत होतें. सरोवरावर मात्र मऊ असें धुकें पसरल्यामुळें तें आनंद दिसत होतें. धुक्याची पांढरी कड शेताच्या तोंडाना लागलेली दिसत होती. हिरव्यागार कुंपणावर धुकें पडल्यामुळें, त्यांना धातूचा मुलामाच दिला आहे कीं काय, असें वाटत होतें. सारें दृश्य मनोहर होतें. झाडांना अजून नवीन पानें फुटलीं नव्हती.

हवा उत्साहवर्धक, आरोग्यदायक अशी होती, प्रसन्न होती. तिच्यांत ताजेरणा जोम, आनंद हीं भरलेलीं होती. फौस्टनें म्हटलें आहे, “हे शिष्या तुझ्या संतत तृप्ति जीवाला या उषःकालीन दंवाबिंदु सिंधूत हुंबव. याचें त्याला स्नान घाल.” फौस्टचें म्हणणें किती खरें आहे! प्रातः कालच्या वाऱ्याच्या झुळकांबरोबर अंगांत एक प्रकारचें चैतन्य संचरतें; एक प्रकारचीं आनंददायी शक्ति हंसत हंसत जणुं आपल्या रोमरोमांत शिरत असते. प्रत्येक नवीन दिवस नवीन जीवन आणून देतो; प्रत्येक प्रभात जीवनाशीं जणूं नवा करार करीत असतें. पहांटेच्या वेळेस सारें कांहीं तजेलेदार, टवटवीत, ताजे, मुलाप्रमाणें दिसत असतें. ही सृष्टि जणूं मुलांसाठीं आहे असें वाटतें. प्रभातकाळचें वातावरण जसें निर्मळ नि प्रसन्न असतें, त्याप्रमाणें प्रभातकाळीं सत्यहि जणूं निर्मळ, पारदर्शक असतें, त्यावेळेस तें आपणांस सर्वत्र प्रतीत होतें. नवपर्णाप्रमाणें ही आपलीं इंद्रियें हा जीवनरस, हा निर्मळ प्रसन्न प्रकाश मोठ्या असोशीनें घे घे करून पिऊं लागतात. पार्थिव गोष्टी दूर झुगारून ही एक दैवी हवा, हा पारमार्थिक सत्याचा चारा, तीं खाऊं पिऊं लागतात. गंभीर निशा, तारकाखाचित असें नभोमंडळ चित्तनशील मनुष्याजवळ शाश्वततेच्या, अनंततेच्या गुजगोष्टी करीत असतील, तर हा प्रसन्न प्रभातकाळ नवीन निश्चय, नवीन आरंभ, नवनवें मनोरथ, नवीन ध्येयें यांच्या गोष्टी मनुष्याजवळ बोलत असतो. निळ्या नभाची स्तब्धता आणि उदास गंभीरता हा जीवाला आत्मचित्तनाकडे खेंचीत असलीं तरी सृष्टीतील उत्साह नि आनंद अंतरंगांत शिरून जीवनाची उत्सुकता उत्पन्न करीत असतात. जगावें असें वाटूं लागतें. वसंत ऋतु आतां आलाच म्हणायचा. कांहीं फुलांनीं त्याचें स्वागत करायला सुरुवातहि केली आहे. कांहीं ठिकाणी गालफुग्या कळ्या, आतां अम्ही फुलणार, लौकर हंसणार, असें सुचवित आहेत. कांहीं लता वेली हिरव्यागार दिसत आहेत. वसंत येणार!

×

×

×

३२

आज सायंकाळी मनाला अगदी उदाम, शून्य असे वाटत होते. कर्तव्याचे नि भविष्यासंबंधीचे गंभीर विचार याचे मनावर मोठे ओझे पडले होते. मी चिंतनांत मग्न झालों. दिवसभराच्या कामाने आणि दगदगीने त्रस्त झालेलं हे मन, त्याला अशा चिंतनाची जरूरीच असते. क्रॉसे यांचे (wrbild der Menschheit) हे पुस्तक वाचलं. माझी मनो-बुद्धि तृप्त झाली. विचार शांत झाले. या पुस्तकाने माझी गरज भागवली. या तत्त्वज्ञानाच्या लेखनाचा माझ्यावर नेहमीच असा शांतिप्रद परिणाम होतो. त्याच्या लिहिण्यांत गोड अशी धर्ममय गंभीरता आहे, त्यामुळे माझे मन सुख होते. ती गंभीरता माझ्या मनासहि व्यापून राहते. या ग्रंथ-काराच्या लेखनाने माझे मन शांतीच्या भावनांनी आणि अनंततेच्या विचारांनी भरून येत असते.

तरीहि संपूर्ण समाधान नसतं. काही तरी कमी आहे असे वाटत असतं. 'माझिया जातीचे मज भेटो कोणी' असे वाटतं. माझ्याबरोबर दुसरेहि यावेत, माझ्या धर्माचे, मझ्या या वृत्तीचे पुष्कळ असावेत असे वाटते. सर्वांबरोबर या धर्मातेचा अनुभव घेतां यावा असे वाटतं. माझ्या मनांत ज्या धर्मकल्पना आहेत, त्या या जगांत साकार कधी बरे होतील? आपण एकटेच योग्य मार्गाने जाणें यांत मला समाधान नाही. मला एकट्याचा ख्रिश्चन धर्म नको आहे. माझ्या धार्मिक आशाआकांक्षा ज्याप्रमाणे अतृप्त नि अपूर्ण आहेत, त्याचप्रमाणे सामाजिक नि स्नेहप्रेमाच्या आशाआकांक्षाहि अतृप्तच राहिलेल्या आहेत. पुष्कळदां या माझ्या वासनाना मी गप्प बसवितों, निजबून ठेवतों. तरी पण त्या पुन्हां जाग्या होतात नि दुःख देतात, अशी माझी दोलायमान स्थिति आहे. एक प्रकारची ग्लानि आणि निष्क्रियता याच्यामध्ये मी पुढे मार्ग करीत आहे; जे अति दूर आहे नि अज्ञात आहे, त्यांच्यासाठीं मी तहानलेला आहे; परंतु आपल्यासाठींहि मी माझी शक्ति उधळून राहिलों आहे. फ्रेंच कादंबरीकारांना जी स्थिति रंगवायला फार आवडते,

त्या स्थितीत मी आहे. ज्या प्रांतात माझ्या वासना जाऊं इच्छितात तो माझा प्रांत नसतो. तेथें माझ्या मनाला सारें अपरिचित असें वाटतें. ही जागा आपली नाहीं असें वाटतें. कोठेहि जा, तेथें माझ्या हृदयाला विसावा नाहीं मिळत, शांति नाहीं मिळत. हृदय सदैव अस्वस्थ असंतुष्ट आणि भुकेलेलें असेंच असतें ! खरें आहे. हा मर्त्यलोक आहे. येथें सारें क्षणभंगूर आहे. माझ्या सुखस्वप्नांची जागा म्हणजे तो स्वर्गलोक आहे. तें अनंतधाम म्हणजे माझें खरें स्थान. त्या माझ्या माहेरीं जायला मन उत्सुक आहे. तेथें जाण्यासाठीं तें रडत आहे. त्या माहेरच्या विसाव्याची त्या सुखाची त्याला तहान लागली आहे. गटे म्हणतो, “जीवनांत पुरुषार्थ मिळवा ! कर्मवीर व्हा ! निश्चयी, कृतसंकल्प, प्रयत्नवादी वीर बना !” आणि स्वतःला ईश्वराच्या हातांत सोपवून वागणें म्हणजे स्वार्थत्याग, वैराग्य व संयम. स्वतःला प्रभूच्या हातात सोपवण्याचें सामर्थ्य दाखाविण्यांतच मानवाचा खरा शहाणपणा आहे ! हें जीवन म्हणजे झगडा आहे, ईश्वरावर भरंवसा ठेवून जी काय शांति नि गंभीरता मिळेल तेवढीच. असें करण्यांत ईश्वरावर श्रद्धा ठेवण्यांतच तुझे हौतात्म्य आहे. हेंच तुझे ध्येयार्थ आत्मसमर्पण. यांतच विजयाची ग्वाही.

×

×

×

३३

बसंत ऋतूंत एक प्रकारची शिथिलता येते, ती गोड सुस्ती माझ्यांत आली आहे असें वाटतें. सभोंवतीं सर्वत्र उन्मादकारी असें वासंतिक वातावरण आहे. आज सकाळचें हृदय कसें काव्यमय होतें ! पक्षी गात होते, प्रसन्न, प्रशान्त सूर्यप्रकाश पडला होता, हरितक्ष्यामल शेतांवर वारा नाचत होता, खेळत होता. सभोंवतालचें हें काव्य माझ्या हृदयांतहि शिरत होतें. आतां सर्वत्र स्तब्धता आहे. हे स्तब्धते ! तूं भीषण आहेस. सागराची गंभीर शान्ति ज्याप्रमाणें भिबडिते, - कारण त्या शांतिमुळेंच त्याची अथांग खोलिहि सम-

कून येत असते-व्याप्रमाणं तूंहि अंतःसागरांतील खोल प्रदेश दाखवून भिववितेस मनःसागरातील अनंत प्रदेश पाहून दृष्टि बावरते, मागे फिरते. तेथे खालीं काय दिसते ? कसल्या राशी तेथे असतात ? कधीहि शांत न होणाऱ्या वासनाविकारांचे, व्याचप्रमाणे संकटांचे, कष्टांचे ढीग तेथे दिसू लागतात. नको, ही भीषण स्तब्धता नको ! तिच्यापेक्षां वादळे बरी. या वादळांनो, या ! वादळी वाऱ्यांमुळे वरचे पाणी फार तर प्रक्षुब्ध होईल. झजावातांनो, या ! माझ्या मनःसागरांत लाटांचा कळोळ उसळवा ! माझ्या दृष्टीपासून हृदयसागरांतील ही अथांग खोली लपवा ! आपण मृत्पिंड आहोंत. काळाचीं लेकरें आहोंत. शाश्वततेच्या विचारानें आपल्या सर्वांच्या मनांत एक सहजस्फूर्तवेदना निर्माण होते; अनंततेच्या दर्शनानें गूढ असें भय वाटू लागते. जणुं मृतांच्या राज्यांत, त्या अनंत, अज्ञात परलोकांत जात आहोंत असें वाटते. हे दुबळ्या हृदया, तूं जिवनासाठी, प्रेमासाठी रडत आहेस. तुझे रडणें व्यर्थ नाही. कारण हें जीवन पवित्र आहे.

ज्या वेळेस आपण अनंताशी एकरूप होतो, त्या वेळेस हें समग्र जीवन निराळे दिसू लागते. आपण ज्या गोष्टींत रमून गेलों होतो, ज्यांच्यासाठी आपला अट्टाहास असें, त्या मान्या गोष्टी क्षुद्र नि निस्सार वाटू लागतात. आपण बुडबुडे आहोत, जगाच्या यात्रेत दिमाखानें मिरवणारीं केवळ कळसुत्री बाहुली आहोंत, याची जाणीव होऊं लागते पै किंमतीच्या वस्तूंना अमोल मानून आपण कवटाळून बसलों होतो असें दिसते. सारे बदललेले दिसते, निराळे दिसते. रात्रीचा दिवस होतो, दिवसाची रात्र होते. बर्फे आणि फिकटे यांचे म्हणणें खरें आहे. इमर्सनचेहि म्हणणें सत्य आहे. हें जग म्हणजे माया आहे, असार पसारा आहे. वस्तूंच्या पसान्यापेक्षां विचाराला सत्यता आहे, परींच्या कथांना, राजारार्णांच्या गोष्टींना, दंतकथांना, आख्यायिकांना इतिहासाइतकेंच यथार्थत्व आहे. एवढेंच नव्हे तर इतिहासापेक्षांहि त्यांना अधिक सत्यत्व आहे. कारण सत्याचें स्वरूप अधिक यथार्थपणें त्यांतून दिसू शकते. या संसारांत एकच सारभूत वस्तु आहे. आणि ती म्हणजे आत्मा. बाकी हा सारा फोलकट पसारा आहे. सारे

मिथ्या मृगजळवत आहे. हे सारे आकार आहेत; स्वप्ने आहेत, प्रतीकें आहेत. चिदनुभूति हीच एक शाश्वत अशी, अभावरूप नसणारी वस्तु आहे. हें जग म्हणजे दारूच्या बाणाप्रमाणें आहे. दिसायला सुंदर परंतु क्षणभंगुर. या जगाचा उपयोग आत्म्याच्या रंजनार्थ आहे. या जगांत राहून स्वतःच्या आत्म्याला बलशाली करायचें असतें. जाणीव म्हणजे हें विश्व. आणि प्रेम हा या विश्वांतील सूर्यनारायण हांय.

×

×

×

३४

मी पुन्हां बाह्य विचारांत गुंग झालों. आंतरिक, भावात्मक जीवन हें माझें खरें जिन्हाळ्याचें जीवन. बाह्य विचार माझें हें जीवन हिरावून घेतात, माझ्या मनाची तंद्री मोडते; एकतानतेचे पंख दग्ध होतात. शास्त्रांच्या अभ्यासानें परिपूर्ण मानव निर्माण न होतां, आंकडेमोड करणारा, सिद्धांत मांडणारा, नीरस मनुष्य निर्माण होतो. त्याला भावरूप जिणें जणुं नसतें. तो एक प्रतीक बनतो. नकोत ही शास्त्रें चला, आपण खरें जीवन जगूं या ! भावना संवर्धू या ! फार पृथक्करणांत आपण गुंतूं नये. विचारापेक्षां स्फूर्ति, अभ्यासाहून अनुभव अधिक थोर आहेत. तर मग मला विसांवा देणारी भार्या नाही का मिळणार ? मला मुलें बाळें नाहीत का होणार ? ज्यांच्यांत मीच स्वतःला पुन्हां जन्मलेला पाहीन, ज्यांच्यांत माझ्या मनांतील गुदमरलेल्या, कोंडलेल्या, अविकसित अशा वृत्तिप्रवृत्ति फुललेल्या मला दिसतील, अशीं मुलें पाहण्याचें माझ्या नाही कां नशीबी ? परंतु मी भित्तों. ह्या विचारापासून मी माघार घेतों. कारण माझें स्वप्न भंगेल अशी मला भिती वाटते. जीवनाच्या प्रत्यक्ष युतांत मी इतकें गमावून बसलों आहे कीं, आणखी पणास लावावें असें मला आतां वाटत नाही. प्रत्यक्षांत उतरण्याऐवजीं मला स्वप्नांतच रमूं दे.

तूं स्वतःवर जुलूम करूं नकोस. स्वतःमधील चंचल भावनांचीहि कदर

कर. त्यांचाही सन्मान कर. कारण त्या भावना म्हणजे तुझेंच रूप, तुझेंच तें जिवन, तुझाच तो स्वभाव. तुझ्याहून सुश्र अशा जगच्चालकानें त्या तुझ्यांत ठेवल्या आहेत. केवळ उपजतबुद्धि, केवळ इच्छाशक्ति याच्या आहारीं जाऊं नकोस. नैसर्गिक वृत्तिप्रवृत्ति मांहे पाडतात तर इच्छाशक्ति सत्ता गाजवूं बघते. क्षणिक वासनाविकारांचा तूं गुलाम होऊं नकोस. तसेंच केवळ काल्पनिक, मोघम, अस्पष्ट अशा वस्तूंच्या मार्गे लागूं नकोस. या जीवनांत बाहेरून वा आंतून जें कांहीं मिळेल, तें खुशीने घे. जें जें अदृश्य आहे, त्याची आनंदानें पूजा कर, त्याचें स्वागत कर. परंतु एक ध्यानांत ठेव. जीवनांत एकसूत्रीपणा आण; जें अदृश्य आहे तें प्रत्यक्षांत आण; जें तुझ्यांत स्वाभाविक आहे तें दैवी कर. जें दैवी आहे तें स्वाभाविक कर. अशा रीतीनेच तुझा गोड व सर्वांगीण विकास होईल. तुझ्या मुखावर, भाल-प्रदेशावर दैवी शोभा फुल्लेल. परंतु एक अट आहे. आदळआपट करायची नाही. सारें सहन करावयाचें क्रांसवर बलिदानार्थ उभें रहायचें.

×

×

×

३५

गतकालांतील आश्चर्यकारक नि कौतुकावह अशा गोष्टींचा आनंद पुन्हां अनुभवतां येईल का ? त्या स्मृति पुन्हां जगतां येतील का ? तरुणपणांत पहाटेच्या वेळीं फॉसिमीच्या पडक्या किल्ल्यांत मी जाऊन बसलों होतो. एकदां भर दुपारी लॅव्हीच्या वरच्या बाजूप असणारें डोंगर चढून मी गेलों होतो आणि एका झाडाखालीं बसून माझी विचारपूस करायला आलेल्या तीन फुलपांखरांजवळी मी बोलत होतो, त्यांच्याकडे बघत होतो. आणि एकदां रात्रीच्या वेळीं उत्तर समुद्राच्या किनाऱ्यावर वाळूमध्ये मी पडून राहिलों होतो आणि आकाशांतील सुंदर आकाशगंगेकडे पहात होतो. भव्य, अमर स्वप्न अनुभवीत होतो. तीं स्वप्न अनुभवतांना हें सारें विश्व आपणांत आहे असे वाटतें. तारकांना आपण हात लावीत आहोंत, अनंततेत मिठी मारीत आहोंत, असें

वाटतें. दैवी सुखाचे जणू ते क्षण असतात, अत्यानंदाच्या घटिका असतात. या जगांतून त्या जगांत आपला विचारविहंग भराऱ्या मारीत असतो; आपली विचारशक्ति अशा वेळेस गूढ कोडी सोडवित असते; कूट प्रश्नांचा उल्लास करित असते; समुद्राप्रमाणें विशाल नि अपार होऊन जणू आपण श्वासोच्छ्वास करित असतो; शांत आहोंत असें वाटत असतें; आपला विचार गगनाप्रमाणें गंभीर नि अनंत होऊन आपल्या भोंवतीं गुंगत असतो. असे ते क्षण-अशा त्या स्मृति-त्यांचा लाभ होईल का ?

स्मृतिदेवतेची ही भेट होईल का ? तिची ज्यांच्यावर कृपा होते, त्यांच्या भालप्रदेशाभोवतीं चितनशक्तीचीं दिव्य तेजोवलये ती निर्मित असते; त्यांच्या हृदयांत असामान्य विभूतिचें सामर्थ्य ओतीत नसली तरी त्यांची प्रशान्त तन्मयता ती ओतीत असते. अमर क्षण दुर्दम्य अंतःप्रेरणेचे हे क्षण. अशा वेळेस आपण विश्वाकार आहोंत असें वाटतें. विश्वाप्रमाणें विशाल आणि विश्वभराप्रमाणें धीरगंभीर आहोंत असें अनुभवतें. आकाशांतील दिव्य गोलांपासून तो य.कश्चित् शिपाशेवाळांपर्यंतची ही सारी सृष्टि, हें सारें ब्रह्मांड आपल्या समोर उभें असतें. सारें विश्व आपल्या हृदयाला व्यापून टाकतें. आणि प्रेमाच्या उत्कटतेनें, नियतीच्या निश्चिततेनें आपल्यामध्ये अखंड नि अविनाशी असें कार्य घडवून आणित असते. किती मोलाचे क्षण ! किती थोर आठवणी ! किती आनंद नि कौतुक ! गतस्मृतींचे अवशेषसुद्धा आपणांस उचंबळवतात त्यांची अस्पष्ट स्मृतिहि हृदयांत आदर नि उत्साह निर्माण व्हायला पुरेशी असते. परमेश्वरच जणू भेटायला यावा, त्याप्रमाणें आपला हा भव्य, दिव्य, श्रीमंत भूतकाळ आपल्याला भेटावयास येतो. अनंत असें क्षितिज डोळ्यां उमोर असतें. उत्तुंग शिखरांवर आपण उभे असतो. आणि अशा स्थानापासून पुन्हां क्षुद्र गोष्टींच्या दरीत येऊन पडणें, पुन्हां चिखलांत येऊन पडणें... अरे राम ! तो गरीब विचारा मुसा ! स्वर्गातील दिव्य लोक तो आपल्या दृष्टी समोर बघायचा; परंतु निर्जन वाळवंटांत दमला भागलेला त्याचा देह अखेर गतप्राण होऊन पडला होता. दैवाची अशी आहे गति. आपणांपैकी असा कोण आहे की ज्याला ही दिव्य दृष्टी नाही, ज्याला हा स्वर्ग मिळालेला नाही ? प्रत्येकाच्या आनंदाचे दिव्य क्षणहि मिळालेले आहेत; आणि

प्रत्येकाच्या नशिबी शेवटी एकाकी मरणेहि आहे. गतस्मृतींच्या विचारांच्या प्रकाशांत जें जीवन आपण बघतो, त्या मानानें आजचें हें वास्तव जीवन किती क्षुद्र वाटतें ! आपलें तें दैवी यावन, त्यांतील तें तेज, तो पराक्रम, त्या विगुल्लता, - हें सारें मनासमोर आणलें म्हणजे आजचें हें प्रौढपण किती नीरस नि कंटाळवाणें, फिकें नि अंधारमय असें वाटते !

X

X

X

३६

आज सकाळीं हवा शांत होती. आकाशानें थोडासा बुरखा धेतला होता. वसंतऋतूनें किनपत प्रगति केली आहे तें पाहण्यासाठीं बागेंत गेलों होतों. कितीतरी फुलझाडे फुललीं होती. निरनिराळे ताटवे पाहिले. परंतु हें सारें पाहात असतां एकाएकी एक अपूर्व गोष्ट दिसली. मी चकित झालों. आनंदलों. एका कोपऱ्यांत, कांटेच्या झुडपांत लक्षन पानांचें एक लहानसें रोपटें रात्रीं फुलून उभें होतें. तें चिमुकलें फुलझाड लग्नासाठीं जणुं फुलमाळा घालून उभे होतें. जरा लाजून बाजूला उभें राहून परंतु तेजानें चमचम करात होतें. प्रसन्न टवटवित असें तें फुलझाड आपलें सारें मोहक सौंदर्य तें मला दाखावित होतें. आणि ती तिकडे दुसरी पांढरी धोप फुलें फुलत होती. किती नाजुक नि कोमल, हळुवार नि हंसरी. वसंताचा साधेपणा नि निर्मळपणा त्यांच्यांत आहे. सूर्यप्रकाशांत तीं हळुहळु डोळे उघडीत आहेत. जागृति येतांच आपलें विचार ज्याप्रमाणें हळुहळू येऊं लागतात, त्याप्रमाणें फुलें सर्वत्र हळुहळू फुलत आहेत. उडणाऱ्या भ्रमरांप्रमाणें हीं नाचणारीं हिरवीं पानें आणि त्या पानांमधून फुललेलीं हीं फुलें ! मनोहर देखावा. हे निसर्गां, तूं कौतुकांची जननी आहेस. तूं गूढ आहेस, कोमल आहेस. आम्ही तुझ्या संगतींत अधिकाधिक कां बरें रमत नाहीं ? निसर्गप्रेमानें वेढे होऊन जाणारे सारे लोक माझ्या डोळ्यांसमोर उभे राहिले. निसर्गाचें

चिन्त., ४

भक्त नि उपासक, निसर्गाचें सौंदर्य पाहून समाधिस्त होणारे सारे माझ्या मनश्चक्षुसमोर आले. आणि माझ्या मनाला टोंचणी लागली. मी नवीन धडा शिकलों. खेडेगांवांत एक लहानशी पर्णकुटी आणि सर्भोवतीं एक छोटीशी फुलबाग. मोठमोठ्या ग्रंथालयांत मिळणाऱ्या ज्ञानापेक्षां अधिक ज्ञान येथें मिळूं शकेल. परंतु नीट निरीक्षण परीक्षण करणारें हवेत. खरे भक्त नि उपासक हवेत. त्या त्या योग्य ऋतूची वाट पाहणारे हवेत. आपण उगीच भाराभर वाचतो. कितीतरी उठाठेवी करित असतो. कामाच्या जिकीरीनें रंजीस येत असतो. संसारांत, नाना कर्मांत आपण किती गर्क असतो ! सर्वांत महत्त्वाची जर कोणती गोष्ट असेल तर चिंतेचे गाठोडे दूर फेकून देणें. नसते विचार, नसत्या चिंता; भविष्याबद्दलचा फाजील विचार. नाना प्रश्न उभे करणारे पांडित्य, हें सारें फेंकून दिलें पाहिजे. आपण लहान मुलाप्रमाणें या जाणाऱ्या क्षणांत रहायला शिकलें पाहिजे. उत्साही बालकाप्रमाणें या वर्तमानकालांतच सुखानें नि कृतज्ञतापूर्वक रहायला शिकलें पाहिजे. आपले धंदे जरा बाजूस ठेवावे याचा अर्थ आळशी व्हावें असा नाही. जरी आपण प्रत्यक्ष कर्म करित असलों तरी वैचारिक कर्म सुरू असतेंच. आणि हें कर्म सुरू असतांना आपल्या मनावरील, आत्म्याच्या मुखमंडलावरील अनेक आंख्यां नाहीशा होत असतात. आपल्या आत्म्याला मोकळें वाटतें. तो पंख पसरतो, स्वतःचें स्वरूप प्रकट करतो. ताजातवाना होऊन तो उड्डाण करूं लागतो. गस्त्याच्या कडेचें पायाखालीं तुडवलेलें गवत, किंवा एखाद्या रोपट्याचें म्ल नवदन पान ज्याप्रमाणें दोन थेंब मिळतांच पुन्हां तजेलदार दिसूं लागतें, त्याप्रमाणें आपला आत्मा सारीं दुःखें विसरून संस्फूर्त जणुं होतो; त्याचें अभिजात तेज, त्याची सत्यरूपता त्याला प्राप्त होतात. रात्री पाऊस पडल्यानें सुकून गेलेली, वटून गेलेली सृष्टी ज्याप्रमाणें पुन्हां हंसू लागते, रंगरूप धारण करते, त्याप्रमाणें विचारांची समाधि आपल्या सर्व जीवनाला नवरंग देत असते, सामर्थ्य देत असते. दिवसाच्या धामधुमीनें, नाना प्रकारच्या संघर्षांनीं, घर्षणांनीं, क्रियाप्रतिक्रियांनीं, दमून भागून गेलेले आपले विचार रात्रीच्या चिंतनानें पुन्हा बलवान होतात. चिंतनानें मनोभूमि सुपीक होते आणि आपल्या मनांतील हजारों सुप्त विचारांचीं बीजें अंकुरित होऊं

लागतात. नवनिर्मितीला वाव मिळतो. आणि खेळत खेळत भविष्यकाळासाठी, बुद्धीच्या उपयोगासाठी नानाविध साहित्य, नाना मूर्ति नि कल्पना यांची रास जमा होऊन राहतें. समाधीमध्ये रोजच्या विचारांना सुटी असते. त्यांना राविवार असतो. समाधीत विचारांची आदिशक्ति मात्र जागृत असते. जीव गुदमरवून टाकणारें आठवड्यांतील भाराभर काम अधिक हितावह कीं राविवारची शांति अधिक जीवनदायी याचें उत्तर कोण देणार ? एकाग्रता, तन्मयता मधुर असते एवढेंच नव्हे तर उपयोगीहि असते. समाधीमुळे मनाला नि तनाला एका प्रकारचें नवजीवन, नवयौवन लाभतें. स्नानामुळें शरीराला नि चित्ताला ज्याप्रमाणें प्रसन्न वाटतें, त्याप्रमाणें समाधिस्नानानेंही परिणाम होतो. एक प्रकारची तरतरी येते. मुक्त वाटतें. स्वातंत्र्याचें, मोक्षाचे हें लक्षण आहे. मुक्तीचा हा महोत्सव आहे. आनंदाचा हा सोहळा आहे, मोक्षाची मेजवानी आहे. शेताभातांतून, दऱ्याखोऱ्यांतून, या फुलावरून त्या फुलावर भटकत फिरणाऱ्या भ्रमराच्या गोड मेजवानीसारखी ही मेजवानी गोड आहे. लक्षांत ठेवा कीं जीव, आपला हा आत्मा म्हणजे भ्रमरच आहे.

×

×

×

३७

आज राविवार. सेंट जेम्सची पत्रे वाचलीं. सेलेरीचें धर्मभाषण वाचलें. पास्कलचेहि विचार वाचले. परंतु वाचायच्या पूर्वी जवळ जवळ तासभर बागेंत मुलांबरोबर खेळत होतों, बोलत होतों. फुलें, नानाविध वनस्पति, लहानलहान झुडपें, नाकतोडये, टोळ, गोगलगायी इत्यादींकडे नीट बघायला मी त्यांना शिकवित होतों. मुलांमध्ये अवलोकन शक्ति यावी, या अनंत वस्तुविषयी त्यांच्या मनांत कौतुक, जिज्ञासा, आश्चर्य नि सहानुभूति उत्पन्न व्हावीत असा माझ्या मनांत हेतु होता, म्हणून मी त्यांना सारें दाखवित होतो.

लहान मुलांबाळांबरोबरचें आपलें बोलणें फार महत्वाचें असतें.

त्यांच्याजवळ केलेल्या संवादांचें महत्त्व मानवें तेवढें थोडेच आहे. आज सकाळीं या गोष्टीची मला नीट जाणीव झाली. आणि एक प्रकारची नैतिक नि धार्मिक अशी भीति मनांत उद्भवली. बाल्य आणि ऋजुता या पवित्र गोष्टी आहेत. आईबाप मुलांच्या मनोभूमीत आपल्या बोलण्याचालण्यानें, आपल्या सर्व क्रियाकर्मोनीं पावलोपावलीं बीज पेरित असतात, हें बीं पुढें खात्रीनें वाढायचें असतें, फळायचें असतें. आईबापांचें हें पवित्र कर्तव्य आहे. आपल्या मुलाबाळांचें ते गुरु असतात. आचार्य असतात. मुलांजवळ वागतांना, बोलतांना एक प्रकारच्या धार्मिक गांभीर्यानें, पवित्र भावनेनें, प्रार्थनामय वृत्तीनें सोंर करावें. ईश्वराच्या राज्यांतील हें काम आहे, देवाघरची ही शेती आहे, हें आईबापांनीं लक्षांत ठेवायला हवें. कोणत्याही प्रकारचें बीजारोपण असो; तें कर्म पवित्र आहे, गूढ आहे. तें बीं जमिनीत पेरणें असो वा मनोभूमीत पेरणें असो. मनुष्य हा शेतकरी आहे. मनुष्याची जगांत जीं कर्तव्ये आहेत, त्यांची खरी कल्पना एकच आहे कीं त्यानें आपलें जीवन परिपूर्ण करावे, कृतार्थ करावें; त्यानें जीवन वाढवावें, सवत्र पेटावें. मानवजातीचें हें दैवी कार्य आहे, आणि तें संपादण्याचें मुख्य साधन म्हणजे वाणी हें होय. वाणी हें जिवनाचें बीज पेरित जाणारें यंत्र आहे. वाणीनें आपण बीज पेरतों व प्रकटहि करित असतो. उभय प्रकारचें काम वाणी करित असते. परंतु आपण वाणीचें हें अखंड चाललेलें कार्य बहुधा नेहमीं विसरत आहोतां योग्य प्रसंगीं, योग्य वेळीं शब्दाचा जो परिणाम होतो, त्याचें मोल कोण करील, त्याचें मोजमाप कोण करील ? ही वाणी म्हणजे अपूर्व अशी गूढ वस्तु आहे. परंतु वाणीच्या या दिव्य कर्माकडे आपलें फारसें लक्ष जात नाही. कारण आपण नाना प्रकारच्या विषयोपभोगांत दंग असतो. आपण नेहमीं मार्तांत लडबडलेले, भोगाला लालसावलेले असे असतो. भंगुर व नाशिवंत वस्तूंतच आपण रमतों. रस्त्यांतून जातांना दगडधोंडे, झाडेंमाडें आपण बघतो. आपण धरांतील सामानसुमान, टेबलबुर्च्या याकडे लक्ष देतो. जें जें दृश्य आहे, स्पष्ट आहे, भौतिक आहे, तें आपण पाहतों. परंतु वातावरणांत धोंधावणारें, विहरणारें हजारां विचार, त्यांच्याकडे आपलें लक्ष नसतें. आपणांतील प्रत्येकाच्या

भोंवतीं विचारांच्या छुंडीच्या छुंडी रुंजी घालीत असतात. परंतु आपण तिकडे लक्ष देत नाही.

प्रत्येक जीवन म्हणजे श्रद्धेचे अभिवचन आहे. जीवन हे भद्रामय आहे कळत वा नकळत प्रत्येक जीवनाचा परिणाम अपरिहार्यपणे, शांतपणे होतच असतो. प्रत्येक जीवन स्वतःच्या शक्तीप्रमाणे या विश्वजीवनाला स्वतः-प्रमाणे करू पहात असते. आपणां सर्वांजवळ आत्म्याचे हे रसायन आहे. प्रत्येकजण जगाला सुधारू पहात असतो. प्रत्येक व्यक्ति म्हणजे स्वयंप्रकाशी तेजोगेल आहे, प्रत्येक जीवन म्हणजे दीपस्तंभ आहे. हा दीपस्तंभ बंदरांत सुरक्षित नेईल किंवा खडकांवर फोडूनहि टाकील. मनांत असो वा नसो. प्रत्येक मनुष्य शिकवीत असतो. त्याचे वर्तन म्हणजेच मुकें प्रवचन असते. या प्रवचनाचा उद्देश सदैव जगाला उपदेश करणे हाच असतो. परंतु हे सारे गुरु-भ्रष्ट असतात. उपदेशापेक्षा उदाहरणाचे महत्त्व अपूर्व आहे. आणि आपणां सर्वांवर एक अत्यन्त महत्त्वाची जबाबदारी असते. ती ध्यानांत घ्या. आपण सारे कळत वा नकळत एक-मेकांचे आदर्श होत असतो. एकहि अयोग्य व दुष्ट मार्गाचा आदर्श निर्माण झाला तर तेवढ्यानेहि या दैवी सृष्टीत विप निर्माण होईल, तुमच्या अपवित्र श्रद्धेचा तो डंका आहे. तुमचा देव सदाप आहे असें तुमचा असतू आदर्श पाहून जगाला वाटेल. पापामुळे पाप करणाऱ्याचेच नुकसान होतें असें नाही. तर त्याचे जे दुसरे दुबळे बंधु असतात, त्यांचे जीवनहि त्यामुळे बिघडत असते. आणि हा सर्वांत मोठा गुन्हा होय; हे सर्वांत घोर पाप होय. म्हणून असें म्हटलेलें आहे कीं “ मनुष्यानें ईश्वराच्या या जगांतील एकहि लहान-ग्यास बिघडविण्यापेक्षां तो जन्मला नसता तरी बरे. ”

३८

डोंगरांवर फुलणाऱ्या फुलांत जसे निरनिराळे प्रकार दिसतात, त्याप्रमाणे स्त्रियांमुळे समाजांतील भिन्नभिन्न थरांची नीट कल्पना येत असते. सामाजिक कटिबंध स्त्रिय मुळे अधिक बिनचूक दृष्टोत्पत्तीस येतात. वर्गावर्गांतील श्रेष्ठ कनिष्ठ भाव स्त्रियांमध्ये अगदी उघड उघड रीतीने दिसतात. पुरुषांमध्ये हे भेद तितके स्पष्ट दिसत नाहीत. परंतु स्त्रियांमध्ये हे वर्गीकरण निसर्गाच्या नियमित पद्धतीप्रमाणे हमखास दिसते. पुरुषांमध्ये मानवी स्वातंत्र्य शेंकडों प्रकारांनी प्रतीत होत असते. त्या स्वातंत्र्यामुळे हे भेदाभेद कमी दिसतात. विभिन्नता भंगला जाते. पुरुष स्वतःच्या कृतीने, उद्योगाने स्वतःला घडवित असतो. परंतु स्त्री ही परिस्थितीने बदलत असते. पुरुष स्वतःच्या शक्तीने परिस्थितीला आकार देतो. परंतु परिस्थितीचा स्त्रियांवर अधिक पगडा असतो. तिची सौम्य वृत्ति परिस्थितीत प्रतिबिंबित होते या सर्वांचा परिणाम असा होतो की, स्त्रिया या जातिविशिष्ट; वर्गविशिष्ट होतात तर, पुरुष व्यक्तिनिष्ठ बनतो.

परंतु पुन्हा आश्चर्य हे की, स्त्रिया अत्यंत अस्थिर नि चंचलहि असतात. नैतिक दृष्ट्या त्या स्थिर असतात. सामाजिक दृष्ट्या त्यांच्यांत फार बदल होतो. पहिल्या गोष्टीत त्यांच्यामध्ये समानता असते; दुसऱ्या गोष्टीमुळे त्यांच्यातील भिन्नता, भेदभाव, अलगअलगपणा प्रतीत होतो. त्यांच्या बाह्य आविष्कारांत, त्यांच्या चालीरीतींत, अभिरुचींत, संस्कृतीच्या सर्व स्थितींचे नि पायऱ्यांचे, समाजांतील सर्व दर्जांचे नि वर्गांचे प्रतिबिंब पडलेले असते. परंतु त्यांच्या भावनांत, सहजप्रेरणांत, स्वाभाविक उपजत वृत्तिप्रवृत्तीत त्यांच्या इच्छांत आंतरिक एकता, समानता असते. ही एकता आणि निसर्गकृत व इतिहासकृत विषमता-दोन्हीचे प्रतिबिंब स्त्रियांत असते. स्त्रीजातीचे ऐक्य, त्याचबरोबर समाजाचे वर्गीकरण दोन्ही गोष्टी स्त्रिया करतात. स्त्री जोडते व विभागतहि; ती गोळा करते व अलग करते. स्त्री जाति व वर्ग यांना निर्मिते तर त्यांना मोडून एकताहि दाखवीत असते. स्त्रिया ज्या

मानानें आपलें द्विविध रूप प्रकट करतील. त्या मानानें एकता वा विभक्तता निर्माण होईल.

नीट पाहिलें तर मुळांत स्त्रियांचें काम सांभाळणें, टिकवून ठेवणें, तगवणें हें आहे. परंतु सारासार विचार न करतां सारेंच जुनें तें सोनें समजून ती उराशीं धरून बसत असते. मानवनें जें जें दैवी असें निर्माण केलेलें आहे, मानवास शोभेसें, उदात्त नि अमर असें जें जें त्यानें काव्यांत, धर्मांत, सद्गुणसंवर्धनांत, कोमलपणांत, निर्माण केलेलें आहे, त्या त्या सर्वोचा स्त्रीनें सांभाळ केला आहे. परंतु त्याचबरोबर जें जें तत्कालीन असतें, त्या त्या काळांतील परिस्थितीपुरतेंच असतें, जें वास्तविक जाणारें असतें, जें कृत्रिम असतें, तेंही ती कायमचें धरून ठेवीत असते. म्हणजेच नाना प्रकारच्या चाली, बाष्कळ बावळट कल्पना, पूर्वग्रह, रूढी, संकुचित क्षुद्रता यांनाहि ती कवटाळून बसते. गंभीर नि क्षुद्र, सत् नि असत्, शाश्वत नि क्षणिक दोहोंसहि त्याच चिकाटीनें त्याच पूज्यबुद्धीनें ती संभाळीत असते. तर मग शेवटीं करायचें काय ? तुला शक्य असेल तर विस्तवापासून धूर नाहींसा कर. तू शोधून काढीत आहेस तो ईश्वरी नियम आहे. हा सिद्धांत चांगला आहे. स्त्री संरक्षण करणारी, सांभाळणारी आहे. पुरुष प्रगतिपथावर असतो. स्त्री परंपरेला चिकटून असते. स्त्रीपुरुषांशिवाय कुटुंब नि मानव जात यांचेंच अस्तित्व नाहींसें होईल. या दोन शक्ती नसतील तर इतिहास बनणार नाही.

×

×

×

३९

काल माझे हृदय आनंदानें ओसंडत होतें. कालचें माझे तत्वज्ञान आनंदमय होतें, उत्साहमय होतें. हंसणारा वसंत आणि मुग्ध करणारी गुलाबाचीं फुलें यांचें कालचें तत्वज्ञान होतें. माझ्याबरोबर दोन मित्र फिरायला आले होते. दोघांनाहि जीवनांत कटु अनुभव आलेले होते. त्यांना हाल

अपेष्टा भोगाच्या लागल्या होत्या. मी त्यांना “ बलमुपारस्व मा भीः ” असे सांगत होतो. परंतु त्यांच्या मनाप्रमाणे माझीहि मते असती तर त्यांच्याप्रमाणे मलाहि वाटले असते; त्यांच्या प्रमाणेच मलाहि कटु अनुभव भोगावे लागले असते तर त्यांच्या सारखाच बुद्धिवाद मीहि केला असता. परंतु त्यांना उपदेश करतांना मी ही गोष्ट विसरून गेलों होतो.

[आपल्या विचारसरणी आपल्या स्वभावाच्या नि अनुभवाच्या निदर्शक असतात.] आपण ज्या परिस्थितीतून जातो, त्यांतूनच आपले विचारसिद्धान्त जन्मत असतात. म्हणजेच जे आपणास मिळाले तेच आपण मिळविले, असे म्हणायला आपणास आवडते. आपला स्वभाव म्हणजेच आपले कार्य, आपले दैव म्हणजेच आपला विजय, असे आपण समजतो. परंतु हे सत्य नव्हे. आपल्या पोकळ अहंकाऱ्यांतून ही माया, हे असत्य जन्म घेते. स्वातंत्र्याची आपणास तहान असते, तिच्यांतूनच ही खोटी माया आपण निर्माण करित असतो. आपण परिस्थितीचे अंकुर आहोंत, परिस्थितीने आपणास घडविले आहे हे कबूल करायला आपणास आवडत नाही, किंवा आपल्या आंतरिक बीजांचेच आपण अंकुर आहोंत, असेंहि दाखवायला आपली तयारी नसते. परंतु खरी गोष्ट काय आहे ? आपण सर्व कांहीं जगांतून घेतो; जगांतूनच आपणास सारे मिळते. आपले असे त्यांत फारच थोडे असते. खंडीत रति, सिंधूत बिंदु या न्यायाने ते असते. आपले म्हणून जे कांही असते ते अभावरूप, विरोधरूप, दोषरूप असेच असते. जीवन आणि जीवनांतील आनंद या दोन्ही गोष्टी आपणास मिळत असतात. आपले वैशिष्ट्य, कशा रीतीने या दोन्ही गोष्टींचा आपण स्वीकार करतो, यांत आहे. म्हणून श्रद्धापूर्वक, खंत न बाळगतां, चिंता न करतां जगापासून आपण घेत राहूं या. आपला स्वतःचा स्वभावही परमेश्वरापासून घेऊं या व तो घेऊन सदयतेनें, सहृदयतेनें, निश्चयाने आणि विचारपूर्वक त्याची नीट निगा राखूं या. आपल्यामध्ये जे वाईट आहे, जे रोगट आहे त्याचाहि स्वीकार करणे प्राप्त आहे आणि अनिवार्य असा जो आनंद असतो, त्याची का भीति वाटते ? वेडा ! ईश्वर हा दयाळू आहे, चांगला आहे. तो जे करील ते बऱ्या-घाटींच. तू स्वतःला सर्व बाबतींत, सुखाच्याहि गोष्टींत ईश्वरेच्छेच्या स्वाधीन कर.

त्या प्रभूपाशीं स्वार्थत्यागाची वृत्ति, अनासक्ति, निःसंगता, वैराग्य यांची याचना कर. आनंद व कृतज्ञता यांची जाणीव सदैव असावी म्हणून वर माग. तो परमात्मा आपला खराखुरा पिता आहे; त्यानें जीं सुखें दिलीं, जे आशिर्वाद दिले, त्याला आपण वास्तविक लायक नसल्यामुळे त्याची क्षमा मागितली पाहिजे, असें मनांत कधीं आणूं नका. तो प्रभू कां परका आहे ? तो प्रभु परका नाही असें ज्या धार्मिक आशावादामुळे वाटेल तो खरा आशावाद त्याच्याजवळ मागून घे. सुखी असण्याचें धाष्टर्य आपण केलें पाहिजे, आणि सुखी आहोंत हें ठातीठोकपणें सांगितलें पाहिजे. परंतु आपल्या आनंदाचे निर्माते आपण नसून तो प्रभु आहे, ही आनंदाची ठेव त्यानें आपल्याजवळ ठेवली आहे, ही भावना मात्र मनांत सदैव असू दे.

×

×

×

४०

उतरणीच्या नागमोडी रस्त्यानें मी जात होतो आजूबाजूच्या हिरव्या मैदानांवर या ऋतूची खूण म्हणजे काजवे, त्यांतील एक दिसला. गवता-खालून तो उडत नाचत जात होता. बुद्धीची प्रभा नुकतीच फांकू लागल्या-वर विचार व्याप्रमाणें जरा भीत भीतच उडूं पाहात असतो, त्याप्रमाणें तो काजवा करीत होता.

×

×

×

४१

ज्या ज्या गोष्टींनीं मनुष्याची प्रतिष्ठा नि स्वतंत्रता राहतात त्या त्या गोष्टीशीं हुकुमशाही जुलमी सत्तेचें एक प्रकारें वैर असते. आणि आश्चर्य हें कीं नैतिक प्रांतांतील संशोधनाची वृत्ति गुदमरवून टाकायला शास्त्रीय आणि व्यवहारवादी ज्ञानाची मदत घेण्यांत येत असते. प्रत्येक प्रकारच्या

जुलमाला, अनियंत्रित सत्तेला आजकालचा आधिभौतिक सुखवाद साथ देत आहे. मग तो जुलूम व्यक्तीने केलेला असो वा समाजाने केलेला असो. आपल्या या एकोणीसाव्या शतकाचे ध्येय माणसाला यंत्र बनविण्याचें दिसत आहे. त्याच्यांतील सारी आध्यात्मिकता, त्याच्यांतील दैवी अंश, माणुसकी, नीति हीं नष्ट करून सामाजिक यंत्रांतील त्याला एक भाग बनविणें, हें आजकालचें ध्येय दिसतें. आपल्या व्यक्तित्वाचा परिपूर्ण विकास करायला आज अवसर नाही. जीवनाचा मध्यबिंदु व्यक्ति नसून समाज होत आहे. सद्बुद्धिवेक-बुद्धीस स्थान न राहणार नाही. आत्म्याला ह्या बाह्य वस्तूंचा गुलाम करणें, मनुष्याला व्यक्तित्वापासून च्युत करणें ही आपल्या शतकाची प्रमुख प्रवृत्ति दिसत आहे. नैतिक सृष्टीच्या नियमांऐवजीं मृत आणि जड सृष्टीचे नियम आपणांवर लादले जात आहेत. सर्वसाधारण लोकांचे समानतेचें तत्त्व तेंच आज ध्येय होऊन बसलें आहे. सर्वांना बाह्यतः तरी सारखे करणें, बाह्यऐक्य निर्माण करणें, याचे प्रयत्न चालले आहेत. बुद्धिवादाऐवजीं आकड्यांनींच काम केलें जातें. तत्त्वापेक्षा बहुमताचाच उदो उदो होतो. एक प्रकारचें अभावरूप हें स्वातंत्र्य आहे. येथें स्वातंत्र्याचा अभिजात असा नियम नाही. सर्वत्र सत्तेचे प्रदर्शन. दुसरी मर्यादा नाही. विधायक स्वातंत्र्याला येथें वाव नाही. आंतरिक कायद्यानें त्या कर्माचें मार्गदर्शन होत असते, नैतिक सत्तेनें जें संमत केलेलें असते, असें कर्म येथें नाही. असें कर्म म्हणजे वास्तविक भावरूप स्वातंत्र्य. हायनेटनें आजच्या या युगाचें “समाजसत्ता वादाविरुद्ध व्यक्तिवाद” असें यथार्थ वर्णन केलें आहे. परंतु मला वाटतें कीं, हा अनादिकाळापासून चालत आलेला झगडा आहे. शब्द, त्यांतील अर्थ, आकार आणि त्यांतील आशय, बाह्य आणि आंतर, दृश्य आणि सत्य अशा प्रकारचें द्वंद्व काळांतील विचारांत आणि कल्पनांत दिसून येतें.

आधिभौतिक सुखवादनें सर्वनाश होत आहे. सौंदर्य नाहीसें होत आहे. सारे कांहीं हास्यास्पद आणि किळसवाणें होत आहे. प्रत्येक सत्य असत्य होत आहे. धार्मिक आणि राजकीय दोन्ही क्षेत्रांत ही आधिभौतिक दृष्टि शिरली आहे. स्वातंत्र्य, समता, व्यक्तिमत्त्व, थोडक्यांत ज्या ज्या गोष्टीशीं

धर्माचा आणि राजकारणाचा संबंध येतो त्या सर्वांचा आज चुथडा होत आहे. लोकशाहीचें स्वरूप समजून घेण्याचें दोन मार्ग आहेत.

(ज्यामुळे मनुष्य, मनुष्य आहे त्या सर्वच गोष्टी आजकाल धोक्यांत आहेत. व्यक्तीचें स्वातंत्र्य सद्सद्विवेकबुद्धि, आत्म्याविषयीची आदरभावना मानवाची उदारता व थोरवी सारं निकालांत निघत आहे. ज्याला ज्याला हा धोका दिसेल त्यानें त्यानें आत्म्याच्या रक्षणासाठीं आत्मकल्याणासाठीं, आत्म्याच्या हक्कांसाठीं, त्याचें श्रेष्ठत्व रहावें म्हणून झगडायला पुढें आलें पाहिजे.) हें सर्वांत थोर कर्तव्य आहे. लेखक, शिक्षक, धर्मोपदेशक, तत्त्वज्ञानी सर्वांनीं मानवांतील मानव्याचें समर्थन करायला धावून आलें पाहिजे. मनुष्य यथार्थ असा ध्येयभूत आदर्शभूत, मनुष्य ! हा खराखुरा मनुष्य, हें सर्वांचें ध्येय असावें, ब्रीदवाक्य असावें, घोषवाक्य असावें. ज्या ज्या गोष्टींमुळे मानव अधःपतित होतो, त्याला कमीपणा येतो, त्याचे स्वरूप अवनत होतें, लघुतम केलें जातें, त्या सर्वांशीं लढाई पुकारली पाहिजे. ज्या ज्या गोष्टींमुळे हृदयाचे, मनोबुद्धीचे, संरक्षण होईल, आत्म्याची उन्नति होईल, त्याची प्रगति होईल, त्या त्या गोष्टींचा कैवार घेतला पाहिजे. धार्मिक राजकीय किंवा शैक्षणिक पद्धतींची एकच कसोटी आहे. मानवाचा विकास कितपत होतो, त्याची उन्नति किती होते, ही ती कसोटी होय. जर मनुष्यांचें ज्ञान दूषित होत असेल तर ती पद्धती त्याज्य; जर शील बिघडत असेल तर ती पद्धति अनैतिक आणि वाईट; जर सद्सद्विवेक बुद्धीस धोका पोचत असेल तर ती पद्धति केवळ गुन्हेगारीचा.

×

×

×

४२

प्रत्येक विवक्षित जीवन उन्नत होऊं पहात असतें, वरतीं जाण्यासाठीं धडपडत असतें, “ ज्या उन्नत प्रदेशाकडे आपण जात असतो त्याची आपणांस आगाऊ कल्पना असतें; त्याच थोडेसें तरी आविष्करण आपणांस झाले असतें. व्यक्तीच्या जीवनापेक्षां उच्चतर असं तें जें दिव्य जीवन, त्याची

आगाऊ जी कल्पना आपण करतो, ती कल्पना म्हणजे ध्येय. या ध्येयाकडे प्रत्येक व्यक्ती जात असते. आणि उदात्तर, श्रेष्ठतर असें जे हे जीवन ते अधिकांशाने आंतरिक स्वरूपाचे असते. म्हणजेच अधिक आध्यात्मिक असते. ज्याप्रमाणे ज्वालामुखी पृथ्वीच्या पोटातील गूढे प्रकट करतात, त्याप्रमाणे आत्म्याच्या अंतर्जगातील स्फोट-मधून मधून जे होतात-म्हणजेच उत्साह नि आनंद होत. हे मानवी जीवन त्या सच्चिदानंदाकडे, त्या आध्यात्मिक जीवनाकडे जाण्याकडे जाण्याचे साधन आहे. त्या जीवनाकडे जाणारा सोपान अनंत आहे. पायरीपायरीने आपण चढत असतो, हे जीवनाच्या अभ्यासका ! तुझ्यातील दैवी अंशाच्या विकासासाठी अहर्निश खटपट कर. दक्ष रहा, सावध अस. संधि दवडू नको. जीवनाचे हे महाकाव्य तयार होत असते. जीवनाचे रामायण महाभारत रचिले जात असते. त्यांत अनेक स्थित्यंतरे असतात, वायूप्रमाणे चंचल अशा अनेक घटना घडत असतात. परंतु प्रत्येक नवीन गोष्ट मागील गोष्टीतून आलेली असते. सतत मरणाने स्वर्गीय जीवन लाभत असते. प्रत्येक नवीन मरणाचे वेळेस आपण आपली दुर्बलता, अपूर्णता सोडून देत असतो. आणि बुद्धीचा नि प्रेमाचा तो जो सूर्य त्याच्या अपरिहार्य आकर्षणाच्या वाढत्या सामर्थ्याने आपण त्याच्याकडे खेचले जात असतो. आपापल्या ध्येयाकडे जाणारे हे मुमुक्षू जीव म्हणजे आकाशगंगेतील तारकापुंजाप्रमाणे वाटतात. हळुहळू ते दिव्यत्वाप्रत जात असतात. क्रमाक्रमाने प्रभूच्या त्या सिंहासनासमोर देदधियमान वेष्टाने सजून ते जाऊन उभे राहतात. त्यांनी धारण केलेली ती दिव्यता म्हणजेच प्रभूचे परम वैभव होय. अति उदात्त सुंदरता होय. ईश्वर सर्व जीवात्म्यांचा पिता आहे. तो परमात्मा आहे. अमर अशा त्या स्वर्गीय राज्यांत प्रेमाची खंडणी द्या आणि सामंतवत् सुखाने नांदा.

४३

आज माझें एकतिसावें वर्ष संपले.

जगांतील अत्यंत सुंदर व उदात्त असें काव्य कोणतें असेल तर तें जीवन होय. जें जीवन स्वतःचा विकास जाणतें, आपण कसकसे बनत आलों, वाढत आलों हें ज्याला नीट माहीत आहे, स्फूर्ति नि स्वतःची जाणीव ज्या जीवनांत हातांत हात घालून अविरोधाने नांदतात, परस्परांस साहाय्य करतात, आपण लहान जगांत आहोंत, याची जाणीव ज्या जीवनाला असते, आणि त्या विश्वव्यापक दैवी अशा विराट् जीवनाचीच आपण लहानशी आवृत्ति आहांत, ही श्रद्धा जेथें असतें तें जीवन खरोखरच काव्यमय आहे, खरेंच, तुम्ही सारे मनुष्य व्हा--म्हणजेच निसर्गासारखे व्हा. देवदूतासारखे व्हा. ईश्वराची प्रतिकृति तुम्ही बना. जें अति उदात्त आहे, महनीय आहे, सत्य, शिव नि सुंदर असं आहे, तें तुम्ही व्हा. जीविताच्या सर्व क्षेत्रांत जें परमोच्च असेल तें तुम्ही व्हा, तुम्ही अनंत विचार बना, अनंत इच्छाशक्ति बना. संपूर्णाची नव आवृत्ति बना. सर्व कांहीं नमून सर्व कांहीं व्हा स्वतःला पुसून टाका. स्वतःला शून्य करून विश्वात्मक बना. रिकाम्या जागेंत, पोकळींत हवा ज्याप्रमाणें घुसते, त्याप्रमाणें तुम्ही निरहंकार झालेत कीं परमात्मा तुमच्यांत शिरिल. तुम्ही त्या अनंताला मग स्वतः कोंडाल. तुम्ही स्वतःला रिक्त पात्र करा आणि तें दैवी तत्वानें भरा. नम्र व्हा, भक्तिमय व्हा, निःस्तब्ध व्हा, मूक व्हा म्हणजे तुमच्या हृदयांतील सूक्ष्म असा तां खोल ध्वनि तुम्हांला ऐकूं येईल. दैवी वृत्तीचे पवित्र असे व्हा, म्हणजे परमपवित्र परमात्म्याशी तुम्हांला एकरूप होतां येईल, त्याच्याशी सुखसंवाद तुम्हांला करतां येईल. आपल्या अंतःकरणांतील अत्यंत खोल अशा जाणीवेच्या पवित्र गाभाऱ्यांत स्वतःला नेत जा. त्या अंतःशिवाल्यांत वसत जा. दिक्कालातीत हो. प्रकृतीपासून मुक्त हो. मोह, नाना उपाधि, यांतून सुटका व्हावी म्हणून तूं एक बिंदु हो, परमाणु हो. म्हणजेच वरचेवर मरायला शीक. या मरण प्रसंगी स्वतःला नीट परीक्षित जा. त्या अखेरच्या मरणाची तयारी म्हणून आपण रोज मरत आहोंत असें मनांत भरावित जा.

निष्कंप वृत्तीनें शांतपणें जीवनांतील सर्व आधिव्याधि जो सहन करतो, डोळे आंघोळे होवोत, कान बहिरे होवोत, आंग लुळे होवो; कोणी वंचना करो; दारिद्र्य येवो, सर्व गोष्टींना जो तोंड देतो, तोच त्या परमथोर न्याया-धीशासमोर, प्रभूसमोर निर्भयतेनें उभा राहूं शकेल. तोच मरणाचे स्वागत करायला थोडा फार सिद्ध आहे असें म्हणतां येईल.

मी स्वतः या स्थितीपासून किती बरें दूर आहे ? सुखदुःखाना, माना पमानांना समभावानें मिठी मारण्याची माझी कितपत तयारी आहे ? निदान आपण इतकें तरी शिकूं या कीं ज्या वस्तू आज ना उद्यां आपणपासून नक्की दिसावून नेण्यांत येणार आहेत, त्यांच्या आसक्तींत तरी गुंगायचें नाहीं. जें जें जीवनांत मिळेल तें कोणाची तरी ठेव आहे, हें ऋण आहे असें समजून घ्यावें. परंतु जें अविनाशी आहे त्याला मात्र हृदयार्थी सदैव धरून ठेवावें. एवढा तरी प्रयत्न आपण करूं या. तो प्रभू आपला वत्सल पिता आहे तो परम कारुणिक आहे अशी श्रद्धा बाळगणें; तो आपणांस शिकवीत आहे, अशी कल्पना करणें; लोंकर कातरून टाकलेल्या कोंकरासहि गार वारा लागूं नये म्हणून जो योजना करतो; निरुपाय म्हणूनच जो शासन करतो; परत घ्यायचें झालें तर जो दुःखानें व जड अतःकरणानें घेतो; असा तो प्रभू आहे. हा विचार आपल्या मनास धीर देतो. आपण त्या परमेश्वराचीं लेकरें उसूनहि अमर आणि सर्वभौम असूनहि आपणांस सहा-नुभूतिची, प्रेमाची, दयेची, कोमलतेची किती जरूरी भासत असते ! किती अगतिक आणि अशरण आपणांस वाटत असते ! आपण ईश्वराचे आहोंत, अनंत अशा त्या परमात्म्याचा आपणांस आधार आहे या श्रद्धामय विचारानें आपणांहि विश्वाप्रमाणें प्रबळ नि अजिंक्य होतो. परंतु आपण केवळ स्वतःवर विसंबू, देव वगैरे सब झूट आहे असें म्हणूं, तर आपण केवळ क्षुद्र जंतु बनूं. नैतिक आध्यात्मिक, गंभीर अशी खरी धार्मिक वृत्ति असेल तरच जीवनांत अपार उत्साह आपण अनुभवूं. जी श्रेष्ठता प्राप्त होणें शक्य आहे, ती मिळवूं शकूं. धर्म तुम्हांस अजिंक्य नि विजयी करतो. तो तुम्हांस निष्कलंक राखतो. ईश्वराच्या नांवानें ही सारी पृथ्वी तुम्हांस जिंकून घेतां येईल. ज्याला केवळ न्यायाची नि सत्याची अपेक्षा आहे त्याला प्रभु

त्या तर देतोच परंतु त्याहूनहि कांहीं अधिक देतो. निःस्वार्थता हें बळ आहे. ज्याला ही पृथ्वी मोह पाडूं शकत नाही, त्याच्या पायाशीं पृथ्वी येऊन लागते. असं कां बरें होतें ? कारण आत्मा प्रकृतीचा स्वामी आहे आणि हें जगत ही पृथ्वी ईश्वराची, त्या परमात्म्याची आहे. “आनंदानें जगा; उत्साही रहा; साऱ्या जगाला मी जिकून घेतलें आहे” असें स्वर्गीय ध्वनि सांगत असतो.

प्रभो, ज्यांचीं मनं तयार आहेत, परंतु ज्यांचीं शरीरें दुर्बळ आहेत, त्यांना तुझें सामर्थ्य दे.

×

×

×

४४

बागेंत अर्धा तास फिरत होतो, मजेदार पाऊस पडत होता. आस-मंताचें हृदय शरदऋतूत दिसावें त्याप्रमाणें दिसत होते. भुऱ्या रंगाच्या अनंत छटांनीं आकाश ओथंबल्यासारखें दिसत होतें. दूरच्या पर्वतांभोंवतीं धुकें धिरट्या घालीत होते. मृष्टे खिन्न दिसत होती. तारुण्यांतील शेवटचीं स्वप्ने अपरिहार्य दुःखनें गळणाऱ्या अश्रुभरांत ज्याप्रमाणें वाहून जातात. त्याप्रमाणें चौहोंवाजूम झाडांची पाने गळून पडलीं होती. चिंचिंच करणारी पत्रांची पिलें झुडपांतून एकमेकांम पकडित होती; झाडाच्या फांद्यांतून लपंडाव खेळत होती, पिंगट, पिवळसर नि तांबूस अशा वर्णांनीं पृथ्वी झांकोळली होती. झाडे जवळ जवळ उघडीबोडखी दिसूं लागली होती. त्यांचे पर्णमय पोषाख हिरावून घेण्यांत आले होते. त्यांच्या खोडांचें काळसर, मधून शेंदरी नि पिवळट असे रंग दिसत होते. कांहीं फुलें अजूनहि रेंगाळत होती. निघून जायला कां कूं करित होती. कांहीं फुलांच्या पाकळ्या इतस्ततः पडल्या होत्या. शेते उबडी, उजाड होती. कुंपणें विस्कळित नि विरळ दिसत होती. फक्त देवद्वार वृक्ष मात्र हिरवेगार दिसत होते. मरणाला दाद न देणाऱ्या अमर यौवनाप्रमाणें धैर्यशायीनें ते उभे होते. हे नानाविध आकार

नि रंग, या लतावेली, हे वृक्ष, हीं झुडपें, ही चराचर सृष्टि, स्वर्ग नि नरक, या सर्वोपासून अनंत नि आश्चर्यकारक तत्त्वे नि सूचना आपणांस प्राप्त होत असतात. ज्या डोळ्याला ही विविधता बघायची संवय आहे, त्याला ही अपार संपत्ति मिळत असते. मला हें सारें दृश्य पाहून अपार आनंद झाला. मी मोहून गेलो. मी माझ्या हातांत काव्याची यक्षिणीची कांडी जणुं कांहीं घेतली होती. या कांडीनें स्पर्श करतांच ती ती वस्तु स्वतःतील नैतिक स्वारस्य मला दाखवी, समजवून देई. आसमंतातले हें दृश्य म्हणजे अंतरा-त्म्याच्या स्थितीचेंच निदर्शक होतें. जो बाहेर पाहील नि डोकावून बघेल त्याला बाह्य नि आंतरसृष्टीतील अपूर्व साम्य पाहून आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. शास्त्रांनं संच्याचें तितकें यथार्थ आविष्करण होत नाही, जितकें काव्यानें होतें. सकल शास्त्रांच्या समुच्चयानें जें सत्य शेवटीं कदाचित् सांपडण्याचा संभव, तेंच सत्य काव्याला ऐक्यात्मक समरसदृष्टीमुळें तत्काळ आकलन करतां येतें. कवि सृष्टीच्या आत्म्याला जाणुं शकतो; परंतु शास्त्रज्ञ त्या आत्म्याच्या आविष्करणार्थ, सिद्धी करणार्थ अपरंपार साहित्य तेवढें गोळा करून ठेवतो.

X

X

X

४५

सर्व विकारांची माझ्यांत शक्यता आहे, कारण माझ्या मनांत मी सर्वाना कोंडून ठेवलें आहे. रानटी पशूंना माणसाळवावें त्याप्रमाणें या वासनाविकारांना पिंजऱ्यांत घालून मी माणसाळवूं पहात आहे. हे वासनाविकार गुरगुरत असतात. त्यांची ती गुरगुर मला ऐकूं येत असते. अंकुरणाच्या प्रेमाला मी शतदां खुडून टाकलें आहे; उपजतांच त्याच्या गळ्याला पुनः पुन्हां नख लावलें आहे. कां ? कारण मला नक्की माहीत आहे कीं या प्रेमांत खरें जीवन नाही. माझ्यापेक्षां हें प्रेम कमी जगणारें, कमी टिकणारें आहे. नैतिक अशा अंतःप्रेरणेला

ही गोष्ट ताबडतोब समजून येते. ती शाश्वत प्रीति, ती परमोच्च प्रीति एक दिवस माझ्या जीवनांत येईल या आशेने ही साधी क्षणभंगुर प्रेमें मी सदैव गुदमरवित आलों आहे. इंद्रियगम्य प्रीति, काल्पनिक भावनात्मक प्रीति हिची मी परीक्षा केली आहे. पारखल्यावरच तिला मी फेंकून दिलें. मानवी जीवनाच्या खोल अंतरंगांतून जन्मणारे जें विश्वमूलक प्रेम, विश्वव्यापक प्रेम, त्याचा मी शोध करित आलों आहे, अद्यापहि ह्याच उच्चतम प्रेमावर माझी श्रद्धा आहे. वाळलेल्या गवताप्रमाणें पटकन् पेटणारे नि क्षणांत विस्फारें तें क्षणभंगुर वासनामय प्रेम मला नको, जें प्रेम उदात्त आहे, विशुद्ध आहे, उत्कंठेचें आहे, जें प्रेम आत्म्याच्या रोमारोमांत भरून राहतें नि कार्य करित असतें, त्या प्रेमाची मी आराधना नि उपासना करित असतो. त्याची मी वाट पहात आहे, आशा करित आहे. आणि मरेपावेतो मला जरी एकाकी रहावें लागलें तरी माझ्या मनानें क्षुद्र व संकुचित प्रेमक्यानें संतुष्ट होण्या-ऐवजीं, माझीं स्वप्नें माझ्याबरोबर संपलीं तरी हरकत नाही.

४६

कोणती एक गोष्ट पावलोपावलीं मला भिक्वीत असेल, कोणत्या गोष्टीचा बागुलबोवा मला सतावीत असेल, तर ती गोष्ट म्हणजे जबाबदारी ही होय. स्वतःच्या चुकांमुळे सहन करायला लागणें यासारखी नामुष्कीची गोष्ट दुसरी कोणतीहि नाही. अशा माणसाला आशाच नाही. अशा माणसाला होणारे दुःख अधिकच विषमय होतें. कारण त्यांत उपहास असतो. फजीती असते. सर्वांत वाईट कोणती फजीती असेल तर ती स्वतःच्या चुकीमुळे खालीं मान घालायला लागणें ही होय. बाहेरून येणारे आघात नि संकटें सहन करण्याची ताकद माझ्याजवळ आहे. परंतु स्वतःच्याच चुकांनीं जें अपरिहार्य दुःख मी माझ्यावर ओढवून घेतों, जेथें दुसरा उपाय नसतो, जेथें धड कांहीं सुधारतां येत नाही, तेथें माझ्या मनाची सारी शांति मी गमावून बसतो. कारण मी माझे स्वातंत्र्य त्यामुळे नाहीसें करित असतो, या दुःखाच्या-कल्पनेनेंही मी वेडा होईन असें मला वाटतें. हक्क बजवायला जाईन आणि भरपूर प्रायाश्चित्त भोगावें लागेल. जगांतील माझे सधर्मकर्म एवढेंच आहे कीं

चिन्त...५

स्वतःच्या जीवनाचें शोकान्त वा सुखान्त नाटक स्वतः प्रेक्षक बनून पाहणें; आपल्या नशीबी जें कांहीं आहे तें साक्षीरूपानें बघणें, आणि ह्यापेक्षांहि त्या सुखदुःखांतील गुप्त गोष्ट म्हणजे आपणच स्वतः तेथें नट म्हणून कार्य करीत असणें-म्हणजे एकंदरीत काय ? तर जीवनांत ज्या वंचना होतील ज्या निराशा पदरीं येतील, जे मायामय पसारे दिसतील, त्यांना फारशी किंमत न देणें; समोर बसून आपणच आपणांला नाटकांत काम करतांना बघत आहोंत असें मानणें; किंवा मृत्यूच्या पलीकडच्या स्थितींतून या जीवनाकडे पाहणें, हें माझें मुख्य स्वधर्मकर्म आहे. माझ्या दैनंदिन उद्योगांत माझा आत्मा नसतो. त्यांत मला ना रस, ना आनंद. तरीहि ती भूमिका मला पार पाडावी लागते. परंतु माझी वृत्ति त्या कवीप्रमाणें असतें. महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या त्या त्या पात्रांशी त्या त्या वेळेस कवि खेळत असतो; परंतु त्या पात्रांना माहीत नसणाऱ्या सर्व गोष्टी त्याला मात्र माहीत असतात. मोठी चमत्कारिक अशी ही स्थिति आहे. आणि दुःखानें जेव्हां माझी क्षुद्र भूमिका मला पार पाडणें भाग पडतें, तेव्हां तर अधिकच वेदना होतात. काव्यांत फार रमूं नको. जरा खाली ये. तुझी नोकरी चाकरी आहे तें विसरलास वाटतें. असें जेव्हां कोणी दरडावून सांगतें आणि काव्यप्रांतांतून खाली यावें लागतें, तेव्हांची वेदना खरोखर असह्य असते. शेक्सपियरला या गोष्टीचा पुष्कळदा अनुभव आला असला पाहिजे. आणि हॅम्लेटनें कोठेंतरी या गोष्टीचा उल्लेख केलाच असेल. जर्मन लोकांच्या स्वभावांत ही गोष्ट आहे. जर्मन विचारवंतांना प्रत्यक्षांचा तिटकारा वाटतो. सार्वजनिक जीवनाची जणूं त्यांना घाण वाटते. परंतु अशा रीतीनें आपले पंख मिटून आपल्या व्यक्तिगत घटत्यांत जाऊन बसणें म्हणजे अधःपात नाहीं कां ? हा धार्मिक विनाश नव्हे का ? मनुष्य पतंगाप्रमाणें आहे आणि दुःख ही त्याची दोरी आहे. हा दुःखरूप दोरा पुन्हा पुन्हा त्याला खाली न खेचतां, तर मनुष्य झटकन उड्डाण करून वर गेलो असता. ईश्वराचे लाडके लोक झपाट्यानें त्याच्याकडे निघून गेलें असते आणि आपणांस लाभते ना. पृथ्वीचे आकर्षण नसतें तर बलून ज्याप्रमाणें वर जात राहिलेलें असतें, त्याप्रमाणें देवाचे लाडके जीव त्या परमधार्मी जाऊन कधींच खाली येते ना.

तर मग या जगांत प्रत्यक्ष कार्य करायला जें धैर्य लागतें तें मानवानें कसें मिळवावें ? त्यानें थोडें बेफिकीर रहायला शिकावें. स्वतःच्या वृत्ति-प्रवृत्तींना स्थान द्यावें. म्हणजे या संसारांत राहणें फारसं जड जाणार नाही. विशेषसें सहन करावें लागणार नाही. आपलें मन नीट जमेल आणि जगालाहि थोडेंफार उपयोगी असें आपलें जीवन होईल.

दुसरा मार्ग म्हणजे क्षमासागर प्रभूवर जिवंत श्रद्धा ठेवून वागणें. तिसरी गोष्ट म्हणजे लहान मुलाप्रमाणें आपल्या मानवी जीवनाच्या मर्यादा आनंदानें पत्करणें. दुःखाला फार भिजं नये; त्रासाची फिकार करूं नये; फार हिशोबीपणा नसावा; आशा भरपूर असावी. फार खोल आणि फार दूर पाहूं नका. म्हणजे फार अवघड वाटणार नाही. आणि फार अवघड वाटलें नाही म्हणजे भयहि कमी वाटेल. चौथी गोष्ट म्हणजे जीं संकटें सोसावीं लागतील, ज्या चुका होतील. जी नुकसानी होईल, त्यांतून अनुभवाचें श्रेष्ठ असें सार काढून घेऊन शहाणें होणें. अशा या चतुर्विध मार्गांनीं जगांत कर्म करायला आपणांस धीर येईल.

×

×

×

(Chrestomathie Francaise) हें पुस्तक आणि त्याच्या आरंभीचें व्हिनेटचें मार्मिक पत्र यांचें वाचन करण्यांत एक दोन तास मोठे आनंदांत गेलें. व्हिनेट हा ख्रिश्चन धर्माचा भक्त आहे तो नामवंत विचारकर्ता आहे. आणि भला मनुष्य आहे. त्याचें एक विशिष्ट स्थान आहे. तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र इत्यादि विषयांवर त्यानें जें कांहीं लिहिलें, त्याहून अधिक चांगलें किती तरी जणांनीं लिहिलें आहे. परंतु व्हिनेटचें आचरण निष्कलंक होतें. त्याचें व्यक्तिमत्व आदरणीय आहे. त्याचें मन थोर होतें. बुद्धि कुशाग्र होती. परंतु परिस्थितीमुळे, त्याच्या गुणांचा जितका उपयोग व्हायला हवा होता,

तितका झाला नाही. प्रतिभासंपन्न आणि चांगला लेखक जरी तो असला तरी त्याला महान् लेखक असे म्हणता येणार नाही. खोल दृष्टि, गंभीरता नि विशुद्धता हे गुण बऱ्याचशा प्रमाणांत जरी त्याच्या लिखाणांत असले, तरी मोठेपणा म्हणून जो म्हणतात तो त्याच्याठायीं नाही हें खरें. कारण एक तर तो वांझ पृथक्करणे फार करित बसतो. सूक्ष्म वादविवादांत रंगतो. कोळ्याच्या जाळ्याप्रमाणे सारखे विणित बसतो. तो कुशल कारागीर आहे. त्याच्या विचारावर सटरफटर गोष्टींचाच अधिक पगडा आहे; क्षुद्र गोष्टींचे अधिक दडपण आहे. आणि म्हणून उत्कटता, अस्खलितपणा, दिव्य वाणी, कल्पना, हृदयाचा ओलावा, प्रेममय भावनांची ऊब, विशालता, या गोष्टींचा त्याच्या ठिकाणीं अभाव आहे. तो विशेषतः चिंतनशील, बुद्धिवादी लेखक आहे. स्वतःच्या बाहेरील पाहण्यास त्याला फारसा अवसर नाही. सद्सद्विवेक बुद्धीतील नैतिक झगडे, हें बरोबर की तें बरोबर याची अखंड विवंचना, आपले चुकत तर नाही, असा चिरसंशय, सारखे आत्म-पृथक्करण, यांतच त्याची मति चालते. त्याच्या बुद्धिशक्तीच्या ह्या मर्यादा आहेत. व्हिनेटपार्शी भावनांचा उमाळा नाही; अभिजात आंतरिक जोर नाही; विपुलता नाही; कोठे नेत आहे तेहि कळत नाही. म्हणून तो लोकप्रिय नाही. त्याचा मोठेपणा त्याच्या व्यक्तिनिष्ठते आहे व यांतच त्याचा कमीपणाहि आहे. एकान्तवासांतील हा यति आहे असे वाटते. त्याचे विचार पुनः पुन्हां धर्मावर येऊन केंद्रित होतात. ते विचार पुनः पुन्हां शुद्ध होऊं बघतात, सत्यपरीक्षेतून जाऊं इच्छित असतात. त्याचे विचार अति उंच गेले तरी तेथेहि संशय व चिंता बरोबर असतातच. चुकत तर नाही ना असा सूर तेथेहि हळूच निघत असतो. त्याच्याजवळ नैतिक उत्साह आहे. परंतु आशांस नि नाजूक वृत्ति त्या उत्सहास फार उफाळू देत नाही. चांगला जोरदार उमदा गडी, परंतु त्याची प्रकृति जरा बिघडलेली असावी, तसे व्हिनेटचे आहे. ही व्हिनेटची मी निंदा करित आहे कीं स्तुति? व्हिनेटचे बौद्धिक सामर्थ्य स्वतःवरच सदैव प्रतिक्रिया करित असते असे जर म्हटले तर त्याच्या बुद्धीचा तो गौरव होईल कीं अपमान? व्हिनेटला, त्याचप्रमाणे अधिक विचार करायला लावणाऱ्या लेखकांना जर कशाची जरूर असेल तर स्वतःचा

विसर पाडायला लावणारी प्रेमळ वृत्ति. ज्ञानतंतूच्या भोंवती जरा अधिक दणकट स्नायु, व्यक्तिविषयक वर्तुळाच्या भोंवती ऐतिहासिक नि बौद्धिक वर्तुळें, यांची जरूरी असते. हे गुण असते तर वि्हनेटचें जीवन लिखाण अधिक प्रभावी असतें. त्याची लेखनशैली समृद्ध आहे, तिच्यांत विविधता आहे; नाना विचार नि कल्पना आहेत; परंतु सामर्थ्याचा अभाव आहे. आत्मपृथक्करण कमी असतें, स्वतःपेक्षां बाह्य जगावर लेखणी अधिक खिळती, जरा लवचीक असती, तर वि्हनेटची शैली थोर गणली गेली असती; भग्य वाटली असती. वि्हनेट म्हणजे मानवाच्या नि लेखकाच्या रूपानें मूर्त झालेली सदसद्विवेकबुद्धीच होय. वि्हनेटसारख्या दोनतीन व्यक्ति ज्या समाजाला दाखवतां येतील, तो समाज धन्य होय, वि्हनेटच्या तोलाचे नसले तरी त्याच्यासारखे दोनतीन पुरुष समाजाला दाखवतां येणें ही लहानसहान गोष्ट नाही.

×

×

×

४८

ग्रीक लोक हे आपले अमर पूर्वज आहेत. आपणांत नसलेलें असें कितीतरी त्यांच्यापासून आपणांस शिकतां येईल. ग्रीकांनीं स्वतःचे सम-कालीन प्रश्न जितक्या कौशल्यानें सोडविले, तसे आपण आपले सोडविलें नाहींत. ग्रीकांचा आदर्श पुरुष आपला नाहीं ही गोष्ट खरी. तरीहि त्यांची प्रज्ञा, समजून घेण्याची शक्ति आपल्याहून शतपटीनें श्रेष्ठ होती असें म्हणावें लागतें. जो मानव त्यांना दिसत होता, समजत होता, त्याच्या-विषयी ते आदर दर्शवीत, पूज्यभाव दाखवीत. त्या मानवाचा विकास करण्यासाठीं, त्याला अधिक प्रगत नि उन्नत करण्यासाठीं, त्यांची धडपड असे. या गोष्टी त्यांना आपल्यापेक्षां अधिक कळत. ग्रीकांच्या शेजारी आपण जर उभे राहिलों तर कितीतरी बाबतींत आपण केवळ रानटी आहोंत असें

दिसेल. १८४३ मध्ये ब्रिंजर हीच गोष्ट माझ्याजवळ बोलते. शिक्षण, वस्तुत्व सार्वजनिक जिवन, कला, काव्य, इत्यादि बाबतींत आपण अप्रगल्भ नि जंगली आहोंत. हाताच्या बोटांवर मोजतां येण्याइतक्या थोर विभूति आपणांत जन्मायला कोट्यावधि लोकसंख्येची आपणांस जरूर असते, परंतु ग्रीक लोक हजारच असले तरी तेवढ्यांतच कितीतरी असामान्य व्यक्ति निपजत. आपणांमध्ये लाखोंत एखादा निघतो. पूर्ण पुरुष, सर्वोर्गीण विकास झालेली माणसे समाजांत किती निर्माण होतात, यावर जर त्या समाजाच्या सुधारणेची परीक्षा करायचें ठरविलें तर आपण अतुत्तीर्ण होतों. ही कसोटी लावूं तर ग्रीक आपल्यापेक्षां सहस्र पट्टीनें अधिक पुढारलेले नि सुधारलेले, असें म्हणावें लागेल. आतां आपणांहून कनिष्ठ आणि कमदर्जाचे गुलाम दूर कोठें रहात नसून, कोठें सरहद्दीजवळ रानावनांत नसून, आपणांतच सर्वत्र आहेत. आपण सारेच जणू कमदर्जाचे झाले आहोंत. गुलामांचा निराळा वर्ग करायची आतां जरूरी नाही, ग्रीक लोकांपेक्षां पुष्कळ चांगल्या चांगल्या गोष्टी आपण मनांत बाळगतां, परंतु आपण कृतीनें फार लहान आहोंत. मोठी आश्चर्य करण्यासारखी एक गोष्ट आहे ती ही की, ग्रीक संस्कृति व्यक्तिनिष्ठ नसूनहि किती तरी थोर व्यक्ती तिनें दिल्या आहेत. आपली आजची संस्कृति व्यक्तीला महत्त्व देते. परंतु समाजांतील व्यक्तीशी दशा अप्रगल्भ आणि अकिसित अशीच आहे. व्यक्तीची सर्वत्र दुर्दशा आहे, रडकथा आहे. आजकालचें जें ध्येय आहे, ज्याच्यासाठीं सारे खटाटोप चाललेले दिसतात, त्या ध्येयाच्या विपरीतच परिणाम सर्वत्र दिसून येत आहेत; असें कां व्हावें ?

आपल्या नसांत पुष्कळ रानटी रक्त आहे. प्रमाणबद्धता, एकतानता, सहृदयता, सुभगता ह्या गोष्टींचा आपणांत अभाव आहे. ख्रिश्चन धर्मानें बाह्य जिवन नि आंतर जीवन, पृथ्वी नि स्वर्ग, नरक नि नंदनवन अशी विभागणी केली. मानवी ऐक्याची ही विभागणी ख्रिश्चन धर्मानें कां बरे केली ? ही विभागणी करून जास्त गंभीर, अधिक सत्यमय अशी पुनर्रचना करण्याचा ख्रिश्चन धर्माचा हेतु होता, परंतु हें प्रचंड कार्य ख्रिश्चन धर्माला अद्याप पुरें करतां आलें नाही. ही केलेली विभागणी, पाडलेला हा फरक,

या गोष्टी खिस्ती धर्माला पचवतां आल्या नाहीत. खिस्ती धर्म खरी माणुसकी अजून शिकला नाही. तेथे वर, येथे खाली, पाप नि पुण्य. यांच्या घोटाळ्यांतच हा धर्म अजून गोंधळलेला आहे. खिस्ती धर्म खिस्ताच्या अंतरंगांत अद्याप शिरलाच नाही. खिस्ती धर्म अद्याप गुन्हेगाराप्रमाणे उभा आहे. आपण पापात्मे आहो, हेच तो पटवित आहे. ईश्वराजवळ अजून जाणे नाही, आनंद नाही. सारा सुतकी प्रकार. ही धार्मिक स्थिति झाली.

इकडे, सामाजिक दृष्टीने पाहिले तर श्रमविभागणीस सीमाच राहिली नाही. शिक्षण देण्याची आपली पद्धतीही मूर्खपणाची नि अप्रगल्भ अशी आहे. मनुष्याची सर्वांगीण वाढ म्हणून होत नाही. दारिद्र्याचे नि बेकारीचे प्रश्न आ पसरून उभे आहेत. आपण गुलामगिरी नाहीशी केली. परंतु श्रमाचा प्रश्न आपण सोडवलाच नाही. श्रमजीवींचा, कामगारांचा प्रश्न कसा सोडवायचा ? कायद्याने आतां कोणी गुलाम नसला तरी प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति काय आहे ? सर्वत्र गुलामगिरीच दिसत आहे. बहुजन वरपांगी, बाह्यतः स्वतंत्र दिसला, तरी खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र असे कितीसे लोक आहेत ? जवळ जवळ नाहीतच. या बाबतीत तर ग्रीकांपेक्षां आपण फारच मागे आहोत.

×

×

×

४९

धुक्याच्या दिवसांना आरंभ झाला आहे. अंगांत थोडी उष्णता यावी, शरीराचे चलनवलन नीट व्हावे म्हणून बागेत पळत प्रदक्षिणा घातल्या. पंधरा मिनिटे पळत होतो. शेवटच्या गुलाबाच्या कळ्या ! खरोखर त्यांच्याहून अधिक सुंदर असे काय आहे ? तशीच स्ट्राबेरीची तीं नाजुक कडांचीं पाने, धुक्याची त्यांच्या भोंवतीं रमणीय वेलबुडी; आणि देवदाराच्या हिरव्या गार फांद्यांतून चमकणारी, लोभणारी कोळथांची नाजुक जाळी; जणु जरींची तीं नाजुक नि रमणीय नृत्यमंदीरेच; मोत्यांच्या भुकटांचे जणु तेथे गालिचे काढलेले आहेत; हजारो देवमय धाग्यांनीं सर्व बाजूंनीं

त्यांचा आधार दिलेलं, तणावे दिलेलं दिव्याच्या सांखळ्या असाव्यात त्या-प्रमाणें, ते धागे दिसत होते. गलबताला नांगराचा आधार त्याप्रमाणें खालूनहि हजारां तंतूनीं त्यांना टेंके दिले होते. हवेंतील ही छोटीं छोटीं तंतुमय मंदिरें एकप्रकारचें जरीचें विश्व जणूं तेथें निर्माण करीत होतीं. सारें कल्पनामय वाटत होतें. आणि पहाटेच्या ताजेपणाची हवा पुन्हां त्यांत मिसळलेली, उत्तरेकडील काव्यसृष्टि माझ्या डोळ्यासमोर उभी राहिली, आइसलंड वगैरे भागांतील झुळका माझ्या भोंवतीं आहेत असें वाटतें. स्वीडनचें वातावरण सभोंवतीं उभें आहे असा भास झाला. उत्तरेकडील तीं सारीं दंतकथात्मक काव्यें, त्या कल्पनारम्य अभुत कथा, सारें समोर दिसूं लागलें.

हिवाची नि धुक्याची ती सृष्टि; अलौकिक स्वयंभू प्रज्ञेची नि समा-धीची सृष्टि, ज्या सृष्टिंत सूर्यापासून ऊन न मिळतां हृदयापासून मिळत असतें, जेथें सृष्टीपेक्षां मनुष्याला अधिक महत्त्व असतें, जेथें मनुष्याकडे अधिक लक्ष जातें, असें तें विदुद्ध व जोरदार जग; जेथें भावनापेक्षां, संवेदना पेक्षां इच्छाशक्ति अधिक कार्य करते व उपजत प्रवृत्तीपेक्षां विचाराला अधिक प्राधान्य असतें, असें जग-थोडक्यांत जर्मनीची नि उत्तरेकडील सर्व सृष्टि-सारें हळुहळु माझ्या मनांत जागृत झालें. माझी सहानुभूति या काव्यस्मृती-कडे वळली. हे सारें काव्य उत्पादक आहे. शक्तिवर्धक, नैतिक रसायन मिळावें तसा माझ्या मनावर परिणाम झाला. ही सारीं कल्पनाशक्तीची लीला आहे. देवदार वृक्षाची एखादी लहानशी फांदी, कोळ्यांची दोनचार जाळींहि अनेक युगे नि राष्ट्रें कल्पनाशक्तीसमोर उभीं करायला पुरे असतात.

X

+

X

५०

आमच्या धर्मशास्त्रांतील, ख्रिस्ती धर्मातील पुष्कळशा गोष्टींना मी फांटा देत असतो. ख्रिस्ताकडे अधिक सुकरतेनें सहजपणें मला जातां यावें म्हणून हें मी करीत असतो. माझें तत्त्वज्ञान असें करायला मला प्रतिबंध

करीत नाही. माझे तत्त्वज्ञान “ तत्त्वज्ञान कीं धर्म ” असा सवाल मला करीत नाही. धर्माचा अनुभव आहे का, धर्माचे स्वरूप समजले आहे का, असा प्रश्न माझे तत्त्वज्ञान मला करीत असते, एखाद्या धर्माचा मी आहे असे म्हणणे निराळे आणि त्या धर्माचा अनुभव येणे निराळे, एकाद्या धर्माचा आहे म्हणणे निराळे आणि त्याचा अर्थ नीट समजणे ही गोष्ट निराळी. वस्तूचे स्वरूप नीट समजावे, सत्याची नीट जाणीव व्हावी, अनुभूति यावी, ह्यासाठी तत्त्वज्ञान मला दवे आहे. तत्त्वज्ञान निसर्गाला, मानवाला किंवा ईश्वराला निर्मात नसते; तर त्यांना समजून घेण्याचा त्यांना शोभायचा प्रयत्न करीत असते. तत्त्वज्ञान म्हणजे जाणीवेने स्वतःचे व स्वतःमधील सर्व गोष्टींचे सम्यक्ज्ञान करून घेणे, त्याचा उलगडा करणे. आणि आपल्या जाणीवेत नवजीवनांची, पुनरुद्धाराची, मोक्षाची म्हणजेच खिश्न धर्माच्या अनुभूतीची स्वप्ने असतील; या गोष्टी, या कल्पना जर जाणीवेत असतील तर त्या समजून घेणे हे तत्त्वज्ञानाचे काम आहे. खिश्न जाणीव म्हणजे धर्माच्या जाणीवेचे स्वरूप होय, आणि धार्मिक जाणीव आपल्या जाणीवेचे महत्वाचे अंग असते.

×

×

×

५१

चूक जितकी खरी तितका धोका अधिक.

×

×

×

५२

तुम्हाला जे हवेसे वाटते, त्याविषयी दोनदां विचार करा. परंतु पाहिजे असणारी वस्तु सौंदर्यविषयक असेल तर एकदांच विचार करा.

×

×

×

५३

आपण त्याच गोष्टी समजू शकतो, ज्या मुळांत आपणांमध्ये असतात.

X

X

X

५४

व्यवहारावरूनच शक्याशक्यतेचें माप काढावें असतें. व्यवहारज्ञानांत अनुभव आणि दूरदर्शीपणा या दोन गोष्टी असतात. जीवनांच्या बाबतींत हिशोबी असणें म्हणजेच व्यावहारिक ज्ञान.

X

X

X

५५

किती विविध दृष्टींनीं मनुष्य पाहूं शकतो, किती विविध क्षेत्रांत त्याची निरंकुश गति चालते, यावरून मनुष्याचें बुद्धि वैभव, त्याच्या मनाची श्रीमंती ओळखावी.

X

X

X

५६

आपल्या शेजाऱ्यापेक्षां आपण अधिक स्वतंत्र आहोंत असें वाटणें हें टीकाकाराचें पारितोषिक होय.

X

X

X

५७

विनय म्हणजे मनांतील गुढतेचें लक्षण नि रक्षण. विनयाच्या उलट जी वृत्ति असते तिच्यावरून विनयाचें स्वरूप अधिक नीट समजून येतें. लाजाळूपणा किंवा विनय याचा उगम कशांत आहे ? आपल्या स्वभावांत जें कांहीं गुप्त असतें तें कोणाला कळूं नये, असें व्यक्तिनिष्ठ माणसाला वाटत असतें. आपलें स्वरूप, आपल्या मनांतील गुप्त गोष्ट जगाला कळूं नये, अशा प्रकारची अस्पष्ट जाणीव, अर्धवट जाणीव म्हणजे विनय होय. आणि आपल्या जीवनांतील अत्यंत गंभीर नि गूढ अशा गोष्टी, तितक्याच मोलाच्या गहन गंभीर नि गूढ गोष्टी दुसऱ्यापासून कळत्याशिवाय सांगणें म्हणजेच अविनय होय.

X

X

X

५८

तुम्हांला लहान मुलांवर सत्ता गाजवायची असेल तर आधीं स्वतःचे स्वामी व्हा. मुलांवर देखरेख करायची असेल, त्यांना वळण लावायचें असेल, तर आधीं स्वतःवर देखरेख करा, स्वतःला वळण लावा, मुलाला तुमच्यामधील वासनाविकार, तुमच्यामधील असंयम दिसतां कामा नयेत. तुमचें दौर्बल्य मुलांना दिसलें तर त्याचा अनाटायी फायदा करून घेतल्याशिवाय ती राहणार नाहीत ! आपल्यावर देखरेख करणारांना आपण फसवूं शकणार नाही किंवा सतावूं शकणार नाही, असें मुलांना नक्की समजून आलें पाहिजे, तरच आपणांवर देखरेख करणारे आपल्याहून थोर आहेत, श्रेष्ठ आहेत, असें मुलें मानतील. आणि मगच आपण दाखविलेल्या कनवाळूपणाला मुलें किंमत देतील. कारण तीं आपणांस मान देत असतात. आपल्या दयाळूपणाविषयी त्यांना मग आदर वाटेल. आईला मनांत असें वाटलें पाहिजे कीं, माझ्या मुलाचा सूर्य म्हणजे मी. ज्या सृष्टींत कधींहि

बदल होत नाही, जी सदैव तेजस्वी नि प्रसन्न असते, अशी मुलांची सृष्टि म्हणजे मी. लहान बालक तर अलड असते; त्याला शान्ति नसते; ते क्षणांत पडते, क्षणांत हंसते; त्याचे मन हळुवार असते; त्याच्या भावना प्रबळ असतात, परंतु क्षणिक असतात, त्याच्या मनांत वाटेल तेव्हां वादळ उठतात. असें हें लहान मूल नवीन प्रकाश, प्रेम, धीर, शान्ति यांचा ठेवा घ्यायला आईकडे येत असते. मुलाला या सर्व गोष्टींचा नीट पुरवठा करणारी आई असली पाहिजे. तिने स्वतःची ही जबाबदारी ओळखायला हवी, आई म्हणजे अधिकार, चांगुलपणा, कायदा. बाळपणांत मातेच्या रूपाने ईश्वरच मुलाला मिळत असतो. आई लहरी असेल तर ती विश्वाची आईहि अशीच लहरी असेल, असें मुलाला वाटेल. आई भांडखोर असेल तर देवहि भांडखोर असतील, असा ठसा मुलाच्या मनावर उमटेल. मुलाचा धर्म आईबापांवर अवलंबून आहे. आईबाप जे सांगतात, शिकवितात त्यावर नसून, तीं कशी वागतात यावर अवलंबून आहे. आईबापांच्या जिवनांतले जे एक ध्येय कळत वा न कळत मुलांना दिसून येत असते, त्याचा स्पर्श त्यांच्या हृदयाला होत असतो. आईबाप जे शब्द उच्चारतात, ज्या धमक्या देतात, ज्या शिक्षा करतात—आईबापांच्या भावनांचे उद्रेक—हे सारे मुलांना मेघगर्जनेप्रमाणे वाटते, त्यांना गंमत वाटते. आईबाप कोणत्या गोष्टीला महत्त्व देतात, कशाची पूजा करतात, हे मुलांची उपजत वृत्ति समजून घेते, जाणून घेते.

आपणांला असें असें आपण व्हावे, असें वाटत असते. परंतु तुम्हीं काय व्हायची इच्छा करतां, इकडे मुलांचे लक्ष नसून तुम्हीं प्रत्यक्ष खरोखर काय आहांत, इकडे त्यांचे डोळे असतात. मुलें तुमचे मन, तुमचे रूप बरोबर ओळखतात. तीं मोठीं मार्मिक परीक्षक असतात. मुलांना मनुष्यस्वभावाचे चांगलेच ज्ञान असते. मुलें आपली ही शक्ति सर्वांच्या बाबतींत शक्य तों लावून बघत असतात. मुलें म्हणजे अतिदुःखार नि सूक्ष्मदृष्टि मुत्सद्दी. सभोवतालच्या प्रत्येक माणसाचा त्यांच्यावर कळत वा न कळत परिणाम होत असतो. आणि स्वतःच्या स्वभावानुसार सभोवतालच्या परिस्थितीचे प्रतिबिंब त्यांच्या जीवनांत पडत असते त्या सभोवतालच्या परिणामांना तो

आपल्या प्रवृत्त्यानुसार बदलून, रंगरूप देऊन घेत असतो. म्हणून शिक्षण-शास्त्रांतील पहिले तत्व हे आहे की, आधी स्वतःला सुधारा, शिकवा, वळण लावा. मुलांची इच्छाशक्ति जर तू ताब्यांत घेऊ इच्छित असशील तर स्वतःच्या इच्छाशक्तीचा आधी स्वामी हो !

×

×

×

५९

प्रभातकाळची वृत्ति नि सायंकाळची वृत्ति यांतील फरक पाहून पुष्कळ वेळां मला विस्मय वाटतो. सायंकाळीं जे विचार किंवा विकार मनांत प्रामुख्याने उद्भवतात, त्यांचा प्रभातकाळीं मागमूसहि नसतो. प्रभातकाळीं चिंतनशील असें मन असतें. तें देवाजवळ असतें. स्वर्गाजवळ जातें. परंतु सायंकाळीं दिवसभरच्या यतायातींनीं आपण थकून गेलेलों असतो. मनावर अपार ताण पडलेला असतो. आपली शक्ति जणूं संपत आलेली असते. परंतु पहांटेच्या वेळेस रात्रीच्या झोपेनंतर आपण शांत झालेलों असतो. आपण एखादा निश्चय करून तो प्रभातकाळीं व सायंकाळीं तराजूंत घालून पहावा. आपल्या मानसिक आंदोलनाची सरासरी काढून चूक शक्य तितकी कमी करण्याची जर इच्छा असेल तर आपण आपला विचार, आपला संकल्प प्रभातकालीन नि सायंकालीन प्रकाशांत पारखून, मोजून ध्यावा. आपल्या आंतरिक जांवनाचाहि नियमित आलेख निघत असतो. वासनाविकारांचीं कितीही वर वादले उठली, तरी या क्षणिक उत्पातांनीं फारशी अंदाधुंदी न माजतां आपल्या अंतरंगांतल बॅरोमीटरचा बरोबर फोटो निघत असतो. प्रत्येक जीवात्म्याची विशिष्ट हवा आहे. त्या त्या विशिष्ट वातावरणांत तो असतो. किंबहुना प्रत्येक जीव म्हणजेच एक विशिष्ट हवामान आहे, असें म्हटलें तर अधिक बरें. आत्म्याच्या सर्वसामान्य हवामानांत व्यक्तिगत आत्म्यानें स्वतःच्या वैयक्तिक हवामानासंबंधी बोलणें प्राप्त असतें. म्हणून पृथ्वीवरील प्राणिमात्रांचीं कार्यें नि व्यापार यांचें शास्त्र जोपर्यंत नीट विकसित

झालें नाहीं, तोंवर मानसशास्त्र अपुरेंच राहणार. प्राणिमात्रांचीं कार्यें, त्यांचे व्यापार, यांच्या शास्त्राला पृथ्वीचें सृष्टिशास्त्र असें अपुरें नांव कधीं कधीं देण्यांत येत असतें.

×

×

×

६०

आज सकाळीं एक गोष्ट मला समजून आली; ती ही कीं एकादी गोष्ट अशक्य असें जेव्हां आपण म्हणतो, तेव्हां तें आपण आपल्या दृष्टीनें म्हणत असतो. विकारांच्या भाराखालीं दडपलेलें आपलें मन काल्पनिक संकटें उभीं करीत असतें. आणि त्यामुळें अशक्य शब्द उच्चारून आपण थांबतो, थबकतो. परंतु तुमचे विकार पळवून लावा, म्हणजे पर्वतप्राय संकटांची ही मृगजळें क्षणांत नाहीशी होतील ! मृगजळें निर्माण करण्याची आपणांत जी एक शक्ति वा प्रवृत्ति असते, तिच्यामुळें आपणच आपणांस फसवीत असतो, मोहांत ढकलीत असतो. मृगजळें निर्मिण्याची ही वृत्ति ही एक नैतिक चमत्कृति आहे आणि तिचा नीट अभ्यास करणें आवश्यक आहे; उचितहि आहे. खरें म्हटलें तर आपणच आपली भलीबुरी सृष्टि निर्माण करीत असतो. आपलें आध्यात्मिक जगत्, आपले देवदानव, आपलीं भुतेखेते, धोके, संकटें-साऱ्यांचे आपणच विधाते असतो. जें मनांत स्फुरतें तें आपण बाहेर मूर्त करतो. कवीला सारेंच आश्चर्यकारक वाटत असतें. संताला सारें दैवी दिसत असतें. धीरोदात्त पुरुषाला सारें धीरोदात्त दिसत असतें. परंतु दुबळ्या क्षुद्राला सारें तुच्छ नि हीन, दुःखमय नि कुरूप असें वाटत असतें. दुबळा मनुष्य स्वतःभोवतीं स्मशान निर्मीत असतो. तर कलावान् स्वतःभोवतीं स्वर्ग निर्मीत असतो. संत स्वर्ग निर्मीत असतो. नरक उभा करतो. सारांश, जो तो आपल्या प्रकाशांत पाहतो. आपण सारे आपलीच स्वप्न पाहणारे आहोंत. आपणच आपलें स्वरूप वस्तूत पहात असतो. नकळत आपणच आपणांस शासन करीत असतो. आपण आपणांस

परितोषिकहि देत असतो. आपणांत बदल झाला म्हणजे सारें बदललें, असें आपण समजतो.

आपलें मन, आपला आत्मा हीं निष्क्रिय नसून सदैव कार्यव्यापृत असतात. या कर्माची आपणांस जाणीव असते. तें कर्म म्हणजे आत्म्याच्या नि मनाच्या अनंत नि अखंड चाललेल्या कर्माचा एक अल्प अंश असतो. सगळीं मानसशास्त्रे नि नीतिशास्त्रे यांचा पाया या गोष्टीत आहे. मनुष्य स्वतःचें आंतरिक जगच बाहेर निर्भीत असतो. स्वतःचें शासन करीत वा स्वतःला धन्यवाद देत स्वतःच्याच आंतरसृष्टिला बाहेर मूर्त करून मनुष्य आपल्याभोवतीं नानाप्रकारचीं बंधनें घालून घेत असतो. हें विश्व दैवी स्वरूपाशीं एवरूप असावें असें वाटतें आणि आपणांस प्राप्त झालेल्या परिपूर्णतेच्या प्रमाणांत आपणांस दैवी शक्तीच्या पूर्णत्वाचें आकलन होत असतें, आंतरिक निष्पापतेचा नि निर्मलतेचा मोबदला म्हणजेच अंतःस्फूर्ति, अंतर्ज्ञान होय. चांगुलपणाचा परिणाम म्हणजेच शास्त्र. एक नवीनच चमत्कारविद्या जन्माला येते. जेथें वस्तूचें अंतरंग पूर्णपणें दैवी होतें, अशी एक किमया उपलब्ध होते. अत्यंत निर्दोष आणि नैतिक अशी ही स्थिति असते. या स्थितीत आत्म्याचें केवळ सोनें होतें. सारी पार्थिवता जणुं दैवी होतें.

उन्हाळ्यांत मला जीं व्याख्यानें द्यावयाचीं आहेत, तीं याच विषयावर देईन. या गोष्टीत खरोखर केवढा अर्थ भरून राहिला आहे ! आंतरिक शिक्षणाचा अखिल प्रांत येथें आहे. आपल्या जीवनांतील सर्व गूढ नि अप्रमेय अशा गोष्टींचा येथें विचार आहे. सृष्टीचा आत्म्याशीं संबंध, ईश्वर व ही सारी सृष्टी यांचा मानवाशीं संबंध, थोडक्यांत सारींच शास्त्रे येथें येतात. विश्वाची उत्क्रांति, धर्मशास्त्र, दंतकथा नि आख्यायिका यांचें स्वरूप, मनाची वाट नि विकास, सर्वांचा येथें उद्गापोह आहे. एका शब्दांत म्हणायचें म्हणजे जें कोडें उलगाडायचा मी हजार वेळां प्रयत्न केला, परंतु हजारों गोष्टी सभोवतीं येऊन उभ्या रहात म्हणून मी हजारों वेळां ज्या प्रश्नापासून माघारा गेलों, असा हा प्रश्न आहे, असें हें महत्तम कोडें आहे. शास्त्राचा खरा विजय येथें आहे. निर्भयपणें या खोल दरीच्या तोंडाजवळ मीं येतो

आणि आंत डोकावून पाहतों. सारें ब्रह्मांड तेथें दिसतें. या दरीची खोली अजमावणें हें कर्तव्य आहे. ईश्वर प्रेमाच्या नि प्रकाशाच्या पांघरुणांत लपलेला असतो. “तुम्ही देवदूत व्हा, आध्यात्मिक वृत्तीचे व्हा” असें तो आपणांस सांगत असतो. आपण आपल्या शक्तीप्रमाणें स्वतःला अनुभवावें, प्रभूला मिळवावें. आणि आपला दुबळेपणा, कमकुवतपणा जर कशांत असेल तर तो अश्रद्धेंत आहे, आध्यात्मिक गोष्टीबद्दलच्या भित्रेपणांत आहे, असें मला कळून चुकलें आहे.

डान्टेनें जें पाहिलें, स्वर्ग-मृत्यु-पाताळांत दृष्टि फेंकून त्यानें जें कांहीं पाहिलें, जी दिव्यता अनुभवली, एका मूर्तीच्या द्वारा, एका मूर्तीच्या रूपानें जो कांहीं त्याला साक्षात्कार झाला, त्याच्याहून अधिक शुद्धतर नि अधिक आनंददायी दिव्यतेचा साक्षात्कार मला होऊं शकेल. परंतु डान्टे हा कवि होता. आणि मला कांहीं म्हणायचेंच झालें तर थोडाफार तत्त्वज्ञानी, असें म्हणतां येईल. कवि सर्व मानवजातीला सर्वसाधारण जनतेला आपले विचार समजावून देऊं शकतो. तत्त्वज्ञान्याचें तसें नाहीं तो आपले विचार दोनचार लोकांना फार तर सांगूं शकेल.

दिवस उगवला. माझ्या कर्ममय विचारांत अडथळा आला. विचारांची गति थांबली. माझ्यांतील विशुत् गेली असें वाटले. दिव्य चिदानंद सोडून रक्ष अभ्यासाकडे आतां वळावें लागेल. ध्यानानंदाचा सूक्ष्म नि विशुद्ध मेवा जाऊन आतां क्षणिक वस्तूंच्या पसाऱ्यांत लक्ष देऊन बसावें लागेल. ती अनंत गंभीरता गेली नि संकुचित सृष्टि समोर उभी राहिली. परंतु याचें वाईट वाटून काय होणार ? एवढें तरी सिद्ध झाले कीं, तत्त्वज्ञानाच्या गंभीर विचारांसाठीं प्रमातकालापूर्वींचा काल हाच अधिक समुचित असतो.

×

×

×

६१

आत्म्याच्या राज्ययंत्रांतहि अनियंत्रित सत्तेला महत्त्व नाहीं. एक तंत्री सत्तेनंतर सामुदायिक लोकसत्ताच तेथें येत असते. प्रातिनिधिक सत्ते-

लाच हृदयाच्या राज्ययंत्रांत वाव मिळतो, प्राधान्य मिळते. सुविचार, सद्विवेक बुद्धि, इच्छा, बुद्धि, भूत आणि वर्तमान, जुना व नवा, आप-आपले मुद्दे मांडतात. शेवटी गोंधळ जाऊन कांहींतरी ठरते, व्यवस्था लागते. अंधार जाऊन शेवटी प्रकाश येतो. मनांत येतांच करून टाकणे, असली एकतंत्री इच्छाशक्ति ही कार्यप्रवण असते. व मनांत सारखा वादविवाद चालणे चर्चा चालणे या पद्धतीनें ज्ञान मिळत असते. एक प्रत्यक्ष कार्याच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर. तर दुसरी विचाराच्या दृष्टीनें, शास्त्राच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर. एका पद्धतीनें कर्म होतें, तर दुसऱ्या मार्गानें ज्ञान प्राप्त होतें.

परंतु सर्वांत उत्कृष्ट गोष्ट म्हटली म्हणजे आत्म्याच्या तीन शक्तींचा विकास होणे ही होय. सहा देणारा मनुष्य पाहिजेच, परंतु कर्म करणारा पार्थ व कर्मयोग शिकविणारा भगवानहि पाहिजे. मी नुसता विचारच करीत बसतो, परंतु आचाराकडे जात नाहीं. मी वादविवाद व चर्चाच अंतःकरणांत करतो. निरनिराळे मुद्दे मांडतो. परंतु निश्चित सांगणारा ज्ञाता मजजवळ नाही, हुकूम सोडणारा सेनापतीहि मजजवळ नाही.

आपल्या एकता निर्माण करणाऱ्या वृत्तीवर जर पृथक्करण करणारी वृत्ति कुरघोडी करील तर त्यांत नाश आहे. आपल्या सहजस्फूर्तीच्या विचारानें नाश झाला तर तें वाईट आहे; चिकित्सेनें जर श्रद्धेचा खून होईल तर ती चिकित्सा हानिकार आहे; पृथक्करणांतून शेवटी जीवनच बाहेर पडलें पाहिजे. विघटनेंतून घटना निर्माण झाली पाहिजे. जर आत्म्याच्या शक्ति केवळ भेद पाडणाऱ्या व विच्छेद करणाऱ्याच असतील, जर त्या सर्व शक्तींना एकत्र करून एका ध्येयाकडे खेंचता येणार नसेल तर तें मरणच होय. आत्मा जर इकडे तिकडे खेंचला जाऊं लागला, नुसती ओढाताणच जर असेल, तर त्यांत काय अर्थ ? राजाधिराज आत्मदेव जर शक्तिहीन होईल, सर्वांचे लगाम खेंचून एका दिशेनें रथ हांकलणार नाही, तर हृदय प्रदेशांत सारा गोंधळ माजून राहील.

माझ्याजवळ हाच धोका आहे. जीवनांतील एकता मजजवळ नाही; हेतूची ऐक्यता मजजवळ नाही. माझ्या शक्ती, माझीं कर्मे, माझे आचार चिन्त...६

उच्चार यांच्यांत एकसूत्रता रहात नाहीशीच जगुं झाली आहे. मी विस्कळित झालेला आहे. शतखंड झालेल्या ढगाप्रमाणे आहे. मी केवळ पृथक्करण करणारा, भोंकें पाडणारा झालों आहे. विचार व पृथक्करण एवढेच माझे काम. सूक्ष्म चर्चा करणे, मुद्दे काढणे, तर्क शक्ति चालविणे यांतच मी दंग होतो, व यांतच माझ्या दुबळेपणाचे बीज आहे. मला निर्दोषत्व सर्वत्र पहावयाची इच्छा असते व तेंच तर मला दिसत नाही. विवेचक शक्तिचा मी दुरुपयोग चालवला आहे. प्रत्येक कर्म मला सदोषच दिसते. व म्हणूनच कार्यापासून दूरदूर रहावे असे मला वाटते. सहज मनांत येणाऱ्या भावना, विचार, हृदयांत उसळणाऱ्या वृत्ति, ओठांवर येणारे शब्द यांच्यावरचा विश्वासच माझा उडून गेला आहे. जावनांतील साधेपणा व एकता ही हरपून गेली; जीवनांतील विश्वास व सहजता ही लोपली; यामुळेच मी कर्म करण्यास दिवसेंदिवस असमर्थ होत आहे.

सर्वज्ञ होण्याचा, निर्दोषत्व पहाण्याचा प्रयत्न सोड. सर्वविश्वाला, परिपूर्णतेस गांठण्याचा हेका सोड, स्वतःला थोडी मर्यादा घालण्यास आतां शीक, कांहींतरी निश्चित गोष्ट आतां ठरव व समाधान मानावयास शीक; कांहींतरी निश्चित काम ठरव. निश्चित कार्यक्रम आख, जें तुझे खरें स्वरूप आहे तें दाखविण्यास कां भितोस ? खरें तुझे रूप तें प्रकट करण्याचें धैर्य दाखव, जें तुझ्यांत नाही ते न दाखविण्याची सुजनता व सत्यता शीक; जें आपणांस साधावयाचेंच नाही, त्याच्यासाठी कां बरे अट्टाहास ? त्या बाबतीत शांत रहावयास शीक. स्वतःचें जें व्यक्तित्व त्याच्यावरच विश्वास ठेव. आत्मविश्वासाच्या अभावामुळे तुझा नाश होत आहे, अनिश्चितपणामुळे तुझे नुकसान होत आहे. स्वतःवर विश्वास ठेव, ईश्वराला शरण जा; सारखा स्वतःचा विचार करीत बसणें या गोष्टीस रजा दे. “भ्रद्धा ठेव तूं सुखी होशील; तुझी वेदना शमेल.” अश्रद्धा म्हणजे मरण होय; पदोपदी निराश होणें व स्वतःला कमी लेखणें म्हणजेहि अश्रद्धाच होय.

सुखाच्या दृष्टीने पाहिलें तर जीविताचें कोडे सुटणें अशक्य आहे. कारण आपल्या थोर आकांक्षाच आपल्याला दुःखी करतात, आपल्या समाधानाच्या आड येतात. कर्तव्याच्या दृष्टीने पाहिलें तरी तोच प्रश्न उभा राहतो.

कर्तव्याच्या पालनानें समाधान होतें. शांति होते. परंतु सुख मिळत नाही. ईश्वरी प्रेम, दिव्य, निरपेक्ष प्रेम, अत्यंत पवित्रतम वस्तूचें प्रेम, ईश्वराला मिळवून घेणें, श्रद्धेनें आपल्या जीवनांत त्याला एकरूप करणें यानेंच हा प्रश्न सुटेल. यज्ञ म्हणजेच आनंद झाला पाहिजे. त्यागांतच चिरंतन, उत्तरोत्तर वर्धमान होणारा अमर आनंद वाटला पाहिजे. हा आनंद कंद मिळाला म्हणजे आत्म्याला कायम टिकणारं व कधीं न संपणारं खाद्य मिळालें.

×

×

×

६२

आपल्या जीवनाचें स्वरूप कशांनें बदलतें, कसें बनतें हें कांहीं सांगतां येणार नाही. एखादी साधी क्षुल्लक चूक होते व तिचा मोठा वृक्ष होतो व त्यावर आपण व इतर फार्शी दिले जातो पावसाच्या एका थेंबानें झाडाला फळ यावें, त्याप्रमाणें एकाद्या क्षुल्लक चुकीनें मरण पदरांत येतें. आपण मनांत योजीत असतो एक व होतें निराळेंच. आपण आशीर्वाद देऊं इच्छितों, परंतु तो शाप ठरतो. कधीं काय होईल याचा नेमच नाही. भवित-व्यता-नागीण जीवनाला विळखा देऊन बसली आहे. बारीकशा गोष्टी साठींही ती चावा घेते. आपले सारे बुद्धिवाद व योजना फोल ठरतात. दुर्दैवाची लीला अगाध आहे. आपणांस स्वतःच्या हातानें दुःख आपल्या पात्रांत वाढायला लावते; मनांतून दुर्गुणी व्हायचें नसून आपणांस व्हावयास लावते. शेण खाण्याची इच्छा नसून आपण आपल्या हाताने शेण घेऊन खातो ! आपल्यामधील वासनांचीं गिधाडें मारून टाकावीं, पिटाळावीं अशी आपली इच्छा असतांही, त्यांना आपण घट्टी बांधून देतो, त्यांना आपले लचके तोडूं देतो. आपण पदोपदीं रडतो व पडतो-पडतो व रडतो. चूक करतो व प्रायश्चित्त घेतों. आपल्या साऱ्या शक्ती, सारे सद्गुण सारे गुणधर्म, साऱ्या मनोवृत्ति या सर्वांचा पडणें व रडणें या मद्दीत स्वाहाकार होत असतो. आपण म्हणजे कोणी नाही केवळ परतंत्र आहोंत,

प्रचंड शक्तीच्या हातांतील खेळणें आहों असें वाटूं लागतें. आपण परावलंबी आहोंत, बाहुलें आहोंत व सृष्टीचा कायदा सर्वेक्ष आहे. ही गोष्ट हृदयावर ठसते; सृष्टिनियमाची ईश्वरीइच्छेची अभेद्यता व अभंगता प्रतीत होते. त्या ईश्वरी शक्तीवर श्रद्धा जर असेल तर शिक्षा सौम्य वाटते, दुःख हलकें होतें. जगन्नाथाच्या रथाचीं चाकें प्रथम आपला चुराडा उडवतातच, कारण योग्य न्याय त्याला द्यावयाचा असतो, मानव जातीला उदाहरण घालून द्यावयाचें असतें, आणि मग रथांतून तो जगन्नाथ हात पुढें करतो, आपणांस धुळीतून उठवतो, त्याच्या शिक्षेखालीं, त्याच्या न्यायाच्या पाठीमागेंही प्रेम आहे हें तो दाखवून देतो. लाललाल झालेल्या दृष्टीच्या पाठीमागें प्रेमाचा सागर उंचबळलेला दिसतो. पश्चात्तापाच्या आधीं क्षमा होत नसते व नम्रतेशिवाय पश्चात्ताप नाही. नम्रता हा पश्चात्तापाचा आरंभ आहे. जोंपर्यंत आपणांस आपला अपराध क्षुद्रच दिसतो, जोंपर्यंत आपल्या अपराधाचें चुकीचें समर्थनच मनांत वा जनांत आपण करीत असतो. आपला अपराध दंडाई नाही असें दाखविण्याची खटपट आपण करीत असतो; जोंपर्यंत आपण आपणांस होणाऱ्या शिक्षेबद्दल कुरकुरच करतो व ईश्वर हा परमनिष्ठुर म्हणतो—जोंपर्यंत दैवाच्या विरुद्ध हृदयांत बंड आहे, ईश्वराच्या निर्दोष न्यायाबद्दल हृदयांत शंका आहे, तोंपर्यंत खरी नम्रता, खरा पश्चात्ताप नाही. ज्यावेळेस शिक्षा घेण्यास मान वांकवूं, त्यावेळेसच ती न मिळण्याचा संभव असतो. अंतःकरण पूर्वक ईश्वरासमोर गुडघे वांकवूं, शरणागति जेव्हां खरीखुरी असेल तेव्हांच ईश्वराची कृपा मिळेल. दुःख हें कांहींतरी कार्यासाठीं आलेलें असतें—त्याचें तें कार्य होतें—तेव्हांच ईश्वर तें दूर करतो. कसोटी होऊन गेली म्हणजे तिची उपयुक्तता संपली; उपयुक्तता संपली म्हणजेच कशेटी थांबते, तोंपर्यंत ती चालूच असते. या जीवनांतील सर्व आपत्ती सहन करण्याचा उत्कृष्ट उपाय म्हणजे—ईश्वराच्या न्यायावर व प्रेमावर श्रद्धा ठेवणें हाच होय. आपल्या सर्व दुःखांचा उगम अश्रद्धेत आहे, नास्तिक्यांत आहे; आपल्या बाबतींत जें जें होतें तें व्हावयास नको होतें कीं व्हावयास पाहिजे होतें याबद्दल आपण साशंक असतो. जग-च्छक्तीपेक्षां आपण स्वतःस शहाणे समजतो; दैवाद आपणांस आवडत

नाहीं व आकस्मिकवाद पसंत करतो. शरण जाण्यांत स्वातंत्र्य आहे—
काय मना ! परंतु त्याशिवाय गत्यंतर नाही. नम्रतेशिवाय मुक्ति नाही—
मोक्ष नाही.

×

×

×

६३

रोझेन फ्रॅंझने लिहिलेला काव्याचा इतिहास हा ग्रंथ दिवसभर मी
वाचित होतो. अशाप्रकारे वाङ्मयेतिहासाचे भराभर विहंगावलोकन करणे
फायद्याचे असते. आपली दृष्टि पटपट अनेक व्यक्तींवर नि विषयांवर फिरत
अशी जाते. त्यामुळे कंटाळा येत नाही. सारखे नवीनच वाटते, ताजे वाटते.

विषय नि विचार यांत ताजेपणा वाटतो. असा हा वाङ्मयीन अनु-
भव प्रसन्न असतो. वाङ्मयाच्या इतिहासाचे चिकित्सक आणि व्युत्पत्तिशास्त्र-
दृष्ट्या केलेले विवेचन वाचण्यांत एक प्रकारचा माझ्यासारख्याला तरी विव-
क्षित आनंद वाटतो. असे विवेचन लिहिण्यांत आणि वाचण्यांत एक प्रका-
रचे मला आकर्षण आहे. परंतु फ्रेंच पद्धती याच्या अगदी विरुद्ध आहे.
विषयांतील मोठ्या मोठ्या शिखरांकडेच फ्रेंच पद्धतीचे लक्ष असते. ही शिखरे
परस्पराशी जोडायला मधून कांहीं सैद्धान्तिक विवेचन करतात. शिखरे आणि
विवेचनाच्या या आधूनमधून भरलेल्या आकृति, काढलेल्या रेषा यांनी सारे
चित्र पुरे झाले असे फ्रेंच टीकाकार म्हणतील. वाढ कसकशी झाली, लोकांची
अभिरुचि कशी वाढली, बदलली, सर्वसामान्य परंपरा कशी सुरू झाली,
शैली कशी बनली, या सर्व गोष्टी केवळ तात्त्विक नि अमूर्त रीतीच्या विवे-
चनांत आढळणार नाहीत. अशा विवेचनांत एकदम फळांकडे, उत्तुंग शिख-
रांकडे लक्ष दिले जाते. परंतु ती फळे मिळावी, शिखरे उर्भे रहावी म्हणून
तयारी कसकशी होत होती या गोष्टी येथे दडपून टाकलेल्या असतात. सविस्तर
इतिहास येथे नसतो, तर ठळक रेषा फक्त दाखविण्यांत येतात. तेथे परिणामांची
पूजा असते, केलेल्या श्रमाची, उद्योगाची उपेक्षा असते. निवडलेल्या नमुन्यांची

अर्चा असते, इतरांकडे दुर्लक्ष असते. परंतु ही फ्रेंच पद्धती वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहे. रूढी, चालीरीती यांच्याविषयी त्यांना जी आदरबुद्धी असते, तिच्याशी या पद्धतीचा अभिजात संबंध आहे. फ्रेंचांची उपजवृत्ति कॅथोलिक आहे, द्वैती आहे. दोन सत्ये ते मानतात. दोन परस्परविरोधी जगांचा ते स्वीकार करतात. आणि असे करतांना त्यांना अस्वाभाविक असे कांहीं वाटत नाही. ईश्वर, राजा किंवा भाषा यांच्यांत जे जे आश्चर्यकारक आहे, अज्ञेय असे आहे, अनियंत्रित असे आहे, त्या सर्वांचा सहजपणे ते स्वीकार करतात, अकास्मितांचे हे तत्त्वज्ञान आहे, परंतु त्याचीच फ्रेंचांना संवय झाली आहे. हा जणुं त्यांचा उपजत स्वभाव झाला आहे. या गोष्टीवर विश्वास आहे. त्यांचा हा प्रेमाचा धर्म आहे.

जगांत निरनिराळे सनातन विरोध आपणांस निरनिराळ्या ठिकाणी दिसून येतात, आणि त्या विरोधांमुळे जगांत एकंदरीत समतोलपणा राहतो. रोमन लोकांत असाच एक शाश्वत विरोध आहे. रोमन लोक व्यवहारांत कुशल, परंतु जीवनाच्या तत्त्वज्ञानाच्या बाबतींत अगदी बेफिकीर. याच्या उलट जर्मन लोक व्यवहारांत अडाणी परंतु तत्त्वज्ञानाचे थोर आचार्य.

प्रत्येक प्राणमय व्यक्ती आपल्या स्वधर्मानुसार स्वतःची परिपूर्णता करून घेऊं पहात असते. हा गूढ कायदा आहे. या कायद्यानुसार ज्या राष्ट्रांत अपरंपार चैतन्य असते ते राष्ट्र गणिताकडे जाते; गणितांतील अभंग नियम, सिद्धान्त शोधून काढण्यासाठी ते राष्ट्र वहात जाते. वस्तु आणि आकार यांचा शाश्वत विरोध आहे ज्यांची गणिती बुद्धि असते ते जीवनांतील गोष्टींकडे, हजारों पसऱ्याकडे ओढले जातात. आणि संवेदनाक्षम माणसें अमूर्त सिद्धान्ताच्या अभ्यासाकडे वळतात. असे हे विरोध कां ? आपणांस आपणांमध्ये जे आहे म्हणून वाटते तेच आपणांमध्ये नसते आपण अमुक व्हावे असे जे आपणांस वाटत असते, ते आपणांस हितकारक नसते, योग्य नसते, सार्जेसें नसते. आपण मांडलेले विचार आपणांवरच टीका करतात. कारण आपले आचरण आपण मांडलेल्या तत्त्वज्ञानास खोटे ठरवित असते. हा विरोध एकार्थी फायदेशीरच आहे. कारण यामुळे झगडा, चळवळ, हालचाल ही होत राहतात. आणि त्यांतच प्रगतीचे बीज आहे. प्रत्येकाचे

जीवन म्हणजे अंतस्थ झगडा आहे. प्रत्येक झगड्यांत दोन विरोधी तत्त्वे, दोन विरोधी पक्ष असतात. जे सत्य आहे ते साधे नसते. ज्याला आपण फार साधेभोळे आहोत असे वाटते तो सत्यापासून दूर असतो. म्हणून शेवटी म्हणावे लागेल की अखंड गतिरीति सुरू आहे आणि प्रत्येक स्थिति तिच्यातील एक क्षण आहे, परंपरेच्या अनंत प्रवाहांत ती ती स्थिति क्षणभर तेथे असते. प्रत्येक व्यक्ति म्हणजे विरोधी गोष्टींचा समन्वय आहे, असें हें प्रत्यक्ष विरोधविकासी तर्कशास्त्र आहे. व्यक्तींच्या अनंत रांगेतील त्या त्या व्यक्तींचें स्वरूप समजून घ्यायला या विरोध विकासी पद्धतीचा अवलंब करायला हवा. गर्तांतच समतोलपणाचें उत्तर आहे. प्रत्येक स्थिति म्हणजे अनेक शक्तींचा समतोलपणा. प्रत्येक जीवन म्हणजे विवक्षित समतोलपणाच्या मर्यादेंत राहून कार्य करणाऱ्या परस्परविरोधी अनेक शक्तींचा झगडा. हीं दोन तत्त्वे मला कधीपासून स्पष्ट झालेली आहेत. परंतु मी त्यांचा जितका अधिक उपयोग करायला पाहिजे होता, तितका केला नाही. तीं व्यापक प्रमाणांत सर्वत्र लावून पाहिली नाहीत.

×

×

×

६४

पुरुष असो वा स्त्री असो. त्यांची राष्ट्रीयता त्यांच्या जीवनांत प्रकट झाल्याशिवाय राहणार नाही. रशियन स्त्रियांचीं मनें त्यांच्या देशांतील सरोवरांप्रमाणें असतात. त्यांच्या ठिकाणीं बराच वेळ टिकणारी निष्क्रियता एक दम-एकाएकी येते. त्यांच्या एकंदर वागणुकींत पाण्याप्रमाणें चांचल्य नि आसक्ति अधिक, परंतु त्यांत अदृश्य धुक्याचीहि भीति असते. ते धुकें कधी येईल त्याचा नेम नसतो. मास्कोच्या स्त्रियांवर त्यांच्या भौगोलिक परिस्थितीचा खोल ठसा उठलेला दिसेल. प्रखर हवामान, जीवनांतील कष्ट, अनियंत्रित पोलादी राजसत्ता, भारावलेलें खिन्न आकाश या सर्वांचा त्यांच्या स्वभावावर परिणाम झाला आहे. एक प्रकारचा उग्र

हट्टीपणा, प्राथमिक अवस्थेतील माणसांत असेल असा निष्ठुरपणा, क्रूरपणा, निर्दय आणि दुर्दम्य अशी रानटी कठोरता त्यांच्याठायीं दिसेल; कठोर शक्ति वज्रमान निर्धार, सारे जग बुडालें तरी चालेल परंतु शरण जाणार नाहीं अशी निग्रही वृत्ति, रानटी लोकांची अमर उपजत वृत्ति-जी अर्धवट सुधारलेल्या लोकांतहि दिसून येते—हें सारें मास्कोच्या स्त्रियांत आढळेल. या सामर्थ्य तपन्न लोकांतील तरूण स्त्रींतहि—तिच्या निष्पाप आणि निरुपद्रवी लहरींत स्वच्छंदपणांतहि हे विशेष दिसून आल्याशिवाय राहाणार नाहीत. पराभवांतहि स्वतःची शहरें जाळून ते मार्गे जातील परंतु शरण जाणार नाहीत. सेनापति म्हणाला “मेलेल्या शिपायांच्या पलटणींनाहि ते चालायला लावतील !” असा हा प्रखर नि आयसी रशियन स्वभाव आहे. शरणांगति त्यांना माहीत नाही.

रशियन लोकांची सत्ता जर दक्षिणेकडे पसरली तर किती भयंकर राज्यकर्ते ते होतील ? रशियनांची सत्ता रात्रीच्या अंधाराप्रमाणें आहे. फ्वाजवळील थंडी जशी कडक, त्या प्रकारची अनियंत्रित, हम करेसो कायदा राज्य पद्धती मग आपणांवर आली असती. रशियनसत्तेसारखी जुलमी राज्यसत्ता जगांत कोठें नसेल. अंधकाराप्रमाणें गुप्त, बर्फाप्रमाणें थंड व कडक, तांब्या पितळेप्रमाणें भावनाशून्य अशी ही राज्यपद्धती पसरली असती. एक प्रकारची केवळ गुलामगिरी, ना सुख ना आधार. परंतु असें वाटतें की त्यांच्या या अर्धवट रानटी अवस्थेतील त्यांचे दोष आणि गुणहि पुढें बदलतील. अनेक शतकें लागतील. शेंकडों वर्षांनंतर हे उत्तरेकडील मानव जगांतील इतर लोकांच्या मेळाव्यांत येतील आणि केवळ विरोधी आणि भयप्रद असे राहणार नाहीत. त्यांच्या निष्ठुरतेचें सामर्थ्यांत मन परिणत होईल. त्यांच्या धूर्ततेचें सौम्यतेत, सुभगतेत रूपान्तर होईल. त्यांची मास्को येथील राज्यपद्धती जर माणुसकीची झाली, लोकांमध्ये भय नि तिरस्कार उत्पन्न करण्याऐवजी, प्रेम उत्पन्न करणारी जर होईल तर किती चांगले होईल !

६५

जर्मन लोकांचें आकारावर प्रेम असतें, परंतु त्यांची अंतःस्फूर्ति तिकडे फारशी जात नसते. त्यांची अंतःप्रेरणा बहिःसृष्टीत रमणारी नाही. जर्मन मनोरचना ग्रीकांच्या विरुद्ध आहे. जर्मन लोक विवेचक आहेत, पृथक्करणे करणारे आहेत. ते महत्त्वाकांक्षी आहेत, आशावादी आहेत. परंतु सौंदर्याची निर्मिति त्यांना फारशी करता येत नाही. सौंदर्यावर त्यांची प्रशांत धीरगंभीर अशी अधिसत्ता नाही. दक्षिणेकडील लोकांत कलावित्पणा अधिक आहे. ते अधिक समाधानी आहेत. त्यांना कोणतीहि गोष्ट नीट करता येत. आपण वाटेल तें करूं शकूं या कल्पनेत त्यांना अपार आनंद वाटतो. जर्मनांजवळ विचार नि कल्पना आहेत; दक्षिणात्यांजवळ प्रत्यक्ष कृति आहे, कर्मबुद्धि आहे. जर्मन प्रदेश दगांपलीकडच्या आकाशाकडे पाहणारा; तर दक्षिणेकडील भाग पृथ्वीला अधिक जवळचा. जर्मन लोक कल्पनांत रमतात, विचारांत आनंद मानतात. दक्षिणेकडील लोकहि विचारांत कल्पनांत रमणारे असले तरी ते विचार, त्या भावना कलांच्या रूपानें मूर्त करण्यांत त्यांना आनंद वाटतो. आणि ते अँग्लोसॅक्सन लोक ! ते मनांत अमुक एक ठरवतील आणि तसें वागतील. जाणून घेणें हा जर्मनांचा विशेष, कल्पनांशीं रमणें हा इटलीचा विशेष तर कृति हा इंग्लंडचा विशेष होय. आणि फ्रान्स सर्वांचें मिश्रण आहे. फ्रान्स सिद्धान्त मांडील, कर्म करील, बोलेल, हंसेल, खेळेल, मजा करील तिन्ही राष्ट्रांचे गुणधर्म फ्रान्स सर्वत्र नेईल. दुसऱ्या शब्दांत जर्मनी म्हणजे विचार, इटली म्हणजे कलात्मक बुद्धि, इंग्लंड म्हणजे इच्छाशक्ति, फ्रान्स म्हणजे वाणी असें म्हणतां येईल.

X

+

X

६६

पुन्हां मी माझ्या गांवांतील खोल्यांत आलों. माझ्या मित्रांचा रामराम घेऊन मी आलों. खेड्यांतील फुलें मुलें, तेथील हिरवेगार गालिचे, तेथील

आनंद व सौख्य सर्वांची रजा घेऊन मी परत आलों. कां बरे त्यांना सोडून मी परत आलों ? माझा चुलता आजारी आहे म्हणून मी आलों. परंतु दुसरीं आणखी कारणे नाहीत कां ? हो. किती तरी आहेत. जीं दोनतीन मित्रांचीं कुटुंबे माझ्यावर फार प्रेम करतात, ज्यांना मी कांहींच मोबदला देऊं शकत नाहीं, त्यांच्यावर उगीच माझा फार भार पडूं नये या भीतीनें मी आलों शिवाय माझ्या येथील ग्रंथांनीं मला परत हांक मारली. स्वतःशीं सत्य रहा. स्वतःस मोहांत पाडूं नकोस ही इच्छा-तीहि एक कारण आहे. परंतु या सर्व कारणांच्या मुळाशीं एक खोल वृत्ति आहे. मला नेहमीं भटकावेसें वाटतें. कोठेंहि आसक्त व्हावें असें मला वाटत नाहीं. परिव्राजकाची वृत्ति आहे, माझी झन्यासारखी वृत्ति आहे. एकाच ठिकाणीं फार वेळ रमावें असें मला वाटत नाहीं. या वृत्तीमुळेच मी तांडाला सुखाचा पेला लावत नाहीं तोंच तो मी खालीं ठेवतो; मित्रांकडे गेलों नाहीं तोंच परंत आलों ! मनांत कोणीतरी म्हणतें “ ठेव, पेला खालीं ठेव पुढें जा ” कोणीतरी मला सांगते “ निजूं नकोस, थांबू नकोस, रेंगाळू नकोस, या किंवा त्या वस्तूला चिकटूं नकोस. सुटा, मोकळा रहा.” माझ्यामध्ये ही अशांतता आहे. मला नेहमीं हवापालट थारेपालट, बदल पाहिजे असतो असा याचा अर्थ नाही. ज्यावर मी प्रेम करतो, त्या वस्तूची मला शंका येतें, ज्या वस्तूनें माझे मन मोहतें, त्या वस्तूवर माझा विश्वास नसतो. सुखाची ही अशांतता आहे सुखासाठीं अशांतता आहे. काय विचित्र माझा स्वभाव ! निःशंकपणें कोण-त्याही गोष्टीचा उपभोगच मला घेतां येत नाहीं. ताटांतील संपेल म्हणून पाटावर बसण्याचीच इच्छा होत नसेल ! परस्पर विरुद्धता, गूढ स्वभाव ! मी म्हणजे एक कोडें आहे. कदाचित् वस्तूचा दुरुपयोग माझ्या हातून होईल. म्हणून उपयोगच करावयाचा नाही ! आपण पुष्कळ वेळ राहिलों म्हणून जावयाचें असें नाही, तर थोडा वेळ थांबलों म्हणूनच पुढें जावयाचें ! माझा स्वभाव सर्वत्र तोच आहे. भटकण्याची जरूर नसतांहि मी भटकत राहतों; मी स्वतःच्या इच्छेनेंच वनवासी राहतों; चिरंतन मुशाफर ! मला शांति मिळणें अशक्य आहे, विश्रांति अशक्य आहे. मी कोठेंच बांधीत नाहीं घरटा; कोठेच जागा खरेदी करीत नाहीं, काम सुरू करीत नाहीं. मी पाहतों,

क्षणभर उभा राहतों, निघून जातों. हृदयांत कोणीतरी सांगतें. पुढें जा-
पुढें जा.

ही जी अशांतता आहे तिला आणखी एक कारण नाही का ? मला सर्वत्र शून्य शून्य असें वाटतें; कांहींतरी मी हुडकतों आहे, कांहींतरी हरवलेलें सारखें धुंडीत आहे. मला खरीखुरी शांति पाहिजे आहे, पुरें निर्दोष समाधान पाहिजे आहे. शेजारीपाजारी, सखेसोबती, आत्ममित्र यांच्यावर मी प्रेम करीत कां नाही ? मी प्रेम करतों व जोंपर्यंत हें प्रेम जीवनांत सर्व व्यवहारांत प्रकट होत असतें तोंपर्यंत मला शून्यता भासत नाही. कसली उणीव राहात नाही. परंतु माझें सारें हृदय भरून टाकीत नाहीत ते. सर्व हृदयाचा कबजा, कायमचा कबजा ही मंडळी घेऊं शकत नाही, म्हणून ते माझें हृदय स्थिर करूं शकत नाहीत. जी स्त्री, जें कार्य, जें ध्येय माझ्या आत्म्याला संपूर्णपणें व्यापून टाकील त्यासाठीं मी वाट पहात आहे. मी अजूनपर्यंत माझें हृदय कोणाला देऊन टाकलें नाही; म्हणून मी जिवाची तगमग ज्या वस्तूनें माझें सारें हृदय भरून जाणार नाही, माझ्या साऱ्या हृदयाचें समाधान होणार नाही, त्या वस्तूला माझ्या हृदयाचें हरण मी करूं देणार नाही. म्हणून तर मी निष्ठुरपणें क्षणभर मोह पाडणाऱ्या वस्तूपासून दूर होतों. मी त्या वस्तूंना मला कायमचें बांधूं देत नाही. मला जी सारखी भटकण्याची आवड वाटते ही माझी अस्थिरता, ही चंचलता ही अहेतुक नाही, लहरी नाही. या अस्थिरतेच्या मुळाशी संशोधन आहे. ध्येयाचा सतत शोध, ध्येयाची आशा, ध्येयाची इच्छा, ध्येयाची चिंता-हा रोग मला आहे. शाश्वताचा शोध मी चालवला आहे. नेति नेति करील पुणतेंकडे डोळे ठेवून चाललों आहे.

ध्येय व व्यवहार यांच्यांत तडजोड झाली तरच जीवनाला अर्थ प्राप्त होईल. ध्येयानें आपली ध्येयता सोडून नये, तरीहि व्यवहारासाठीं खालीं यावें, दृष्टि उंच ठेवून खालीं यावें. परंतु ध्येय व व्यवहार यांचें असें लागलेलें लग्न हें पवित्र आहे का ? हा विवाह म्हणजे सौदा नव्हे का ? हा विवाह म्हणजे हृदयांचा मिलाफ नाही, व्यावहारिक दृष्टीनें केलेलें लग्न, लावलेला विवाह यांत दिव्यता कोठें राहिली ? परंतु दुसऱ्या दृष्टीनें पाहिलें तर जें ध्येय जीवनाला वाढवीत नाही, जीवनाला परिपूर्ण करीत नाही, जें ध्येय विचारांतच

राहते, जे साऱ्या कुटुंबाला, जीवनांकुराला मारते, ते ध्येय काय कामाचें ? ते ध्येय दुष्ट नाही का ? माझ्या ध्येयांत अधिक अभिमान अहंकार नाही का ? सामान्य लोकांच्या जीवनाप्रमाणें आपलें जीवन नसावें असा अभिमान नाही कां माझ्या हृदयांत ?

माझें डोकें माझ्या हातावर ठेवून मी सारखा स्वप्नसृष्टीत वावरत होतो, विचार करीत होतो, कसला विचार ? सुखाचा. जणुं पिता समजून मी ईश्वराच्या वक्षःस्थलावर मुलांप्रमाणें झोंपा गेलों होतो. आईच्या कुशीत निजलों होतो. देवाची इच्छा विजयी असो. तुहि, तुहि, तुहि.

×

×

×

६७

मी उशिरां घरीं आलों. आकाश फार सुंदर दिसत होतें. त्या विशाल अंबरांत अनंत तारे चमचम करीत होतें. मध्येच कुठें एखादे वेळेस वीज चमके. जणुं मी काव्यामृताचें पेलें पीतपति येत होतो; जणुं भरल्या पोटांनं आस्ते आस्ते येत होतो. शेंकडों मधुर संवेदना हृदयाकाशांत शिरत होत्या. जीवनेश्वराला मी धन्यवाद देत होतो, अनंततेच्या आनंदांत बुडून गेलों होतो. एकाच गोष्टीची उणीव होती. या माझ्या आनंदांत भाग घेण्यास दुसरा जीव माझ्याबरोबर कोणी नव्हता. माझ्या हृदयांतील भावना व उत्साह यांना पूर आला होता. अंतरंगाचा पेला भरपूर भरून सांडत होता. ती सुंदर आकाशगंगा, बाजूचों उंच झाडे, काळी, काळी दिसणारी वनराजी ते शततरंग, ते तुटणारें तारे, दुरून ऐकूं येणारीं गाणीं, दुरून दिव्यांच्या लखलखाटांनं नटलेलें दिसणारें शहर-हें सारें दृश्य काव्याच्या भाषेंत मज्जबळ बोलत होतें. जणुं मी कवीच झालों होतो. कौतुकाचा आनंद-पूज्यतेचा आनंद-त्या आनंदाच्या जादूच्या स्पर्शानें कपाळावरील शास्त्रज्ञाच्या आंठ्या वितळून गेल्या. पुनः एकदां माझा आत्मा आनंदी, मोकळा, जीवनरसानें थबथबलेला आहे असें वाटलें; मी वितळून गेलों; श्रद्धावान् झालों. मला

मी तरुण आहे असें वाटलें. मी त्यागोन्मुख आहे असें वाटलें. मला. मी प्रेम करूं शकेन, प्रेमासाठीं यज्ञ करीन असें मला वाटलें. मी नीरस नसून रसाळ आहे असें मला वाटलें, माझी शुष्कता नाहींशी झाली. माझ्या हृदयाला स्वर्गीय हृदयाच्या दंभबिंदूनी ओलावा दिला, सुपीक केलें; वठलेल्या झाडाला अंकुर फुटले; काष्टाचा तर झाला-हिरवेगार पल्लव त्याला फुटलें, फुलें आलीं, परमेश्वरा, हे देवा, सौंदर्याशिवाय हें जीवन किती भिकारडें होईल ! आम्ही किती दरिद्री व दुःखी होऊं ! सौंदर्याच्या दर्शनानें पुनः आम्हीं ताजेतवानें होतो, सर्व कांहीं चैतन्यमय होतें, हृदयाला नवजीवन लाभतें. इंद्रियें, हृदय, कल्पनाशक्ति, प्रतिभा, बुद्धि, धृति, हीं विखुरलेलीं न राहतां एकत्र येतात व त्यांचें एक दिव्य कमळ होतें. जीवनांतील ही दिव्यशांति जर नसेल ही एकता जर नसेल, विश्वात्मक जें दिव्यजीवन त्याच्याशीं परिपूर्ण मीलन, समरसता जर होणार नसेल, तर सुखाला अर्थ काय ? आज अर्धा दिवस मी अशा दिव्य सुस्थितीत काढला ! त्या परमानंदाचाच मी विचार करीत होतो, माझें सारें जीवन, सारीं जाणीव त्या आनंदांत मी डुंबत होतो, चुबकळून घेत होतो.

×

×

×

६८

संसारांत आपणांस हळुहळूं विरक्ति शिकावयाची आहे; आस्ते आस्ते संन्यस्त व्हावयाचें आहे. आपल्या आकांक्षा, आपल्या आशा, आपल्या शक्ति, उड्या, आपलें स्वातंत्र्य यांना दिवसेंदिवस मर्यादित करावयास आपणांस शिकावयाचें आहे. आपल्या भोंवतालचें वर्तुळ कमी कमी करीत शेवटीं तें स्वतःशीं स्थिर करावयाचें आहे ! प्रथम सर्व शिकण्याच्या उमेदीनें आपण जीवनांस आरंभ करतो; आपण सर्व पाहूं, सर्व शिकूं, सर्व पादाक्रांत करूं, जिंकूं, मिळवूं अशी आपणांस धमक असते. प्रथम निराशा माहीत नसते. अनेक दिशांनीं आपण जातो व शेवटीं गोंधळून जातो. संपत्ति,

कीर्ति, मान, प्रेम, शक्ति, सत्ता, आरोग्य, सुख, दीर्घायुष्य-या साऱ्या गोष्टी आपणांसहि मिळतील असें आपणांस वाटतें. या गोष्टी इतरांजवळ असलेल्या आपण पाहतों व आपणहि त्यांच्या पाठीस लागतो; परंतु हें स्वप्न ही असोशी शेवटीं दूर ठेवणें भाग पडतें. हळुहळू जगावरचे आपले हक्क एका पाठीमागून एक आपण सोडून देऊं लागतो, हळुहळू आपली पिछेहाट होत जाते. आपण कदम मागें घेऊं लागतो. आपण शेवटीं लहान होतो; विनम्र होतो. आपण मर्यादित आहोंत, क्षुद्र आहोंत, हतबल आहोंत, परावलंबी आहोंत, अज्ञानी आहोंत, गरीब दीनदुबळे आहोंत हें कळून येतें व आपण मान वांकवतो. शेवटीं अगतिक होऊन सारा भार परमेश्वरावर सोंपवतो; आपणांस आपली अपात्रता पूर्णपणें कळून येतें. या जगांत कशावरहि आपला हक्क नाही हें आपणांस कळून येतें. या अर्किचन स्थितीतच कांहींतरी जीवितांश मिळण्याचा संभव असतो. दरिद्री होऊन देवाच्या दारांत जाणाऱ्यालाच एकदोन खऱ्या जीवनाचे कण मिळण्याचा संभव असतो, या दरिद्री शून्य जीवनाच्या खाली दिव्यत्वाची ठिणगी असते. शेवटीं शरणागति व ईश्वराच्यावर हवाला, त्याच्या प्रीतीवर श्रद्धा यांनंच खरा मोठेपणा आपण मिळवितों. लहान होऊन मग खरे मोठे होतो.

×

×

×

६९

जीवनाच्या सर्व महत्त्वाच्या बाबतींत आपण एकटे असतो. आपला खरा इतिहास हा क्वचितच कोणाला माहीत असतो, क्वचितच कोणाला समजतो, वाचतां येतो. आपल्या जीवनाच्या नाटकांतील महत्त्वाचा भाग आत्मगत भाषणांनींच बनलेला असतो; किंवा देव व आपलें अन्तःकरण यांतील ती परम एकांतांतील चर्चा असते. आपली सद्सद्विवेक बुद्धि व आपण यांच्यामध्ये जो संवाद चाललेला असतो, तोच या नाटकांतील महत्त्वाचा भाग. आपले अश्रु, आपली दुःखे, आपल्या आशानिराशा,

आपल्या चिंता, सुविचार वा कुविचार. आपले निश्चय, आपली चंचलता, अनिश्चितता, आपले बेत सारें आपल्या अंतरंगालाच माहीत. तेथें कोणाची आंत डोंकावण्याची छाती आहे ! याची दुसऱ्यांस पूर्ण कल्पना शब्दांनीं वा इतर साधनांनीं आपणांस करून देतां येणें शक्य नाही; वाणीनें वा लेखणीनें त्यांची यथार्थ कल्पना दुसऱ्यांस देतां येणार नाही. आपल्या जीवनांत जें अत्यंत मोलवान् आहे तें बाहेर कधीं प्रकट होत नसतें. अत्यंत प्रियतम व जवळच्या माणसांसहि तें दिसत नाही. आपल्यांतील मोलवान् वस्तु-तिचें आपणां स्वतःसहि पूर्ण दर्शन होत नाही, आपणासही त्याची अर्धवट ओळख असते. तें कृतींत प्रकट होत नाही. फक्त प्रार्थनेच्या वेळेस तें दिव्यत्व आपलें मुखमंडळ देवास, त्या प्रियकरास दाखवतें ! ईश्वरालाच फक्त ती दिव्यता दिसते, तोच कदाचित् ती पाहूं शकत असेल. आपलें गतजीवन अत्यंत जलदीनें-वेगानें आपणांस पारखें होत असतें. आपल्या जीवनांतील अणुरेणूवर इतरांच्या जीवनांतील अणुरेणूचा परिणाम होत असेल; तरी शेवटीं आपल्या जीवनाचा अणु अभेद्य व अदृश्यच राहतो. थोडक्यांत म्हणावयाचें म्हणजे आपण आपल्या सत्यस्वरूपाच्या बाहेर भटकत असतो, त्याच्या अंतःपुरांत आपण शिरत नाही. आपल्या ज्ञानमय जाणीव शक्तीचें हृदय अजाणीवेनें भरलेलें आहे. आपली जाणीव दुसऱ्यास जाणते, दुसऱ्यावर प्रकाशकिरण फेंकते, परंतु स्वतःच्या बाबतींत नेणीव असते; अंधार असतो. सूर्याचा मध्यभाग—अन्तर्गर्भभाग अंधारभीरत आहे ! आपण जे वरवर मिरवतो, दिसतो, आपल्या वरवरच्या वासना कामना, आपलीं नाना कर्मे, आपलें ज्ञान सारें उथळ आहे. तें खोल गंभीर यथार्थ नाही. या वरच्या विजेच्या क्षणिक लखलखाटाच्या खालीं चिरंतनाचा अंधार—अनंत अंधार आहे.

X

X

X

७०

निर्णय करणें याचा अर्थ काय ? स्पष्ट रीतीनें पाहणें, विवेकपूर्वक काळजीपूर्वक पाहणें, जें न्याय्य आहे—पक्षपाततीत आहे तें पाहणें, कोठ-

ल्याहि प्रकारचा स्वार्थ व पूर्वग्रह सोडून पाहणें—म्हणजेच स्वतःला विसरून पाहणें.

×

×

×

७१.

दुसऱ्यास जें असाध्य तें करून दाखवणें हें बुद्धीचें द्योतक आहे;
बुद्धीला अशक्य असणारें करून दाखवणें म्हणजे अपूर्वता, लोकोत्तरत्व—थोर विभूतिमत्त्वाचें दर्शन होय.

×

×

×

७२

आपल्या इच्छानुरूप नव्हे तर आपल्या शक्तीनुरूप इतरांच्या उपयोगी पडणें हें आपलें कर्तव्य होय.

×

×

×

७३

जर राष्ट्रीयतेला संमति द्याल, तर सरकारला संमति दिलीतच. राष्ट्र म्हटलें म्हणजे सरकार आलेंच.

×

×

×

७४

आपल्यांतील पशुत्वाचें चिन्ह म्हणजे स्वार्थ होय. ज्यावेळेस मनुष्य
निरहंकार होतो, तेव्हां त्याच्यामध्ये माणुसकी येण्यास सुरवात झाली
असें समजावें.

×

×

×

७५

आपण निश्चय करण्यापूर्वी सर्व साधकबाधक गोष्टी पाहूच असा जो
हट्ट धरतो, त्याला कधीच निश्चय करतां येणार नाहीं. जीवनाचा स्वीकार
केलात, कीं थोडीफार दुःखासाठींही तयारी ठेवलीच पाहिजे.

×

×

×

७६

भावनाहीन मनुष्य केवळ सुप्तशक्ति आहे. त्याच्या आंत अप्रकट
पुष्कळ असेल परंतु तें भावनेशिवाय प्रकट होणार नाहीं. गारेंतून चमक
बाहेर पडावयास, ठिणगीं बाहेर पडावयास गारेवर लोखंडाचा तडाखा
द्यावा लागतो.

×

×

×

७७

मुक्ति म्हणजे गंमत नाहीं, मौज नाहीं. केव्हांहि व कोठेंहि पहा मोक्ष
म्हणजे मरण आहे. मेल्यानें स्वतंत्रता मिळते, यज्ञानें शांति प्राप्त
चिन्त,,७

होते. जर ईश्वरानें क्षमा करावी अशी इच्छा असेल तर अग्निदिव्य करावयास तयार असलें पाहिजे. जीवन म्हणजे दुःखपरंपरा आहे. ठेंचाळ-लेल्या व जखमी झालेल्या गुडघ्यांनींच मोक्षमंदीर चढावयाचें आहे. आपण यांतून पळून जाऊं पाहतों. आपणांस इकडे तिकडे अळंयळं करण्याची इच्छा होते, आपण भटक्या मारतो. आपण आरडा ओरडा करतो, स्वतःला स्तंभित करतो. कसोटीपासून सूट मिळावी अशी इच्छा असते. दुःखापासून दूर पळू इच्छितो—परंतु कितीहि आरडाओरडा केला गोंगाट केला तरी दुःख शेवटीं येतेंच ! तें चुकवतां येत नाहीं. आपणांस फांसावर चढविणारा मांग आपल्यांत हृदयांत असतो; आपल्या पापांतच आपला मांग आहे, आपला नरक आहे, आपला सैतान आहे. आपलें पाप आपण पूजीत असतो. ही पापदेवाची मूर्ति जी आपल्या हृदायस मोह पाडते, ती आपणांस शापित असत. ही गोष्ट प्रत्येकानें समजून घेतलीच पाहिजे.

पापाच्या बाबतींत मर, पापापासून दूर रहा—हें ख्रिस्ती धर्मातील महावाक्य आजहि आंतरिक जीवनाचा प्रश्न सोडवण्यास समर्थ आहे. या वाक्यानेंच सदसद्विवेक बुद्धीला शांति मिळण्याचा संभव आहे. या शांती-शिवाय खरी शांती नाही.

मी बायबलमधील सात अध्याय वाचले. हें वाचन मला जितकी शांति देतें तितकी शांति अन्य कशानेंहि मला मिळत नाही. प्रेमानें व ईश्वरी आशेनुसार स्वतःचें कर्तव्य करणें, जें रास्त आहे, न्याय्य आहे तें करणें, याच विचारांनीं आज माझें हृदय भरून आलें आहे. ईश्वरी विचारांत राहणें, त्याचें काम करणें, म्हणजेच धर्म, म्हणजेच मोक्ष, म्हणजेच चिरजीवन. ईश्वरावर ज्याचें प्रेम आहे, ख्रिस्तावर ज्याची श्रद्धा आहे, तो असेंच जीवन आचरेल. हाच आपला पुनर्जन्म होय. असें जीवन प्राप्त होणें म्हणजेच नव मानवाचा संभव होय. पुनः पुनः जन्मणें, नवीन जन्म घेणें म्हणजे जुनें जीवन फेंकणें; जुनें पाप, आपल्या वासना व मोह, सांसारिक मनुष्य समाप्त होणें; जीवनाचें नवीन स्वरूप उराशीं धरणें,

दुसरें स्वरूप घेऊन, दुसरी इच्छाशक्ति, थोर दिव्य प्रेम यांनीं सजून ईश्वरा-
साठीं जगणें म्हणजे पुनर्जन्म होय.

×

×

×

७८

ज्याची आपल्यांत उणीव असते, त्याच गोष्टीस आपण फार प्राधान्य देतो, ती महत्त्वाची मानतो. जें मिळविण्यासाठीं त्याला असोशी वाटते, त्या गोष्टीचें महत्त्व तो अतिशयोक्तीनें गातो. ज्याच्या ठिकाणीं कर्तव्यशक्ति नसते, तो तिचें महत्त्व गातो व जो कर्मप्रधान असतो, तो चिंतन व विचार यांचे गोडवे गातो. एकाच गोष्टीनें पूर्णता येत नसते. सर्व गोष्टींच्या समुच्चयाला जीवनांत महत्त्व असतें. जेव्हां एकादाच भाग आपण अलग करतो व त्याला महत्त्व देतो तेव्हां आपली इच्छा तत्सदृश गुणाबद्दल असते, किंवा त्यापासून विरुद्ध असलेल्या गुणाबद्दलहि असते. जो अत्यंत प्रेमी आहे-तो कठोरतेची इच्छा करील किंवा अत्यंत प्रेमळ स्वभावार्ची माणसेही त्याला आवडतील ! आपलें स्वरूप संपूर्णतेनें पाहार्वे-असें अलग पाहूं नये. एखाद्या भारतवासी योग्याप्रमाणें आत्मचिंतन मला वेडे करतें; मी त्यांत रममाण होतो. अत्याच्या पाळण्यांत मी जाऊन बसतो व तेथें डोलतो, झोकें घेतो-तेथें मला शांति व समाधान मिळतें. जगांतील सारें कांहीं, यच्चावत् सारी सृष्टि, माझें हें जीवन मला केवळ मायामय, बुब्दुदसम, छायेप्रमाणें, धुराप्रमाणें. अभ्राप्रमाणें चंचल सारहीन असें दिसूं लागतें. सूर्याचे हजारों किरण जसें नाचतात व जातात-परंतु ती वनस्थली जश्याच्या तशीच-त्याचप्रमाणें हजारों गोष्टी घडतात, परंतु त्या भराभरा माझ्या आत्मदेवासमोर क्षणभर चकाकून निघून जात असतात. पर्वत स्थिर व अचल. या आजुबाजूच्या पसाऱ्याचा जणुं माझ्यावर कांहींच परिणाम होत नाही ! विचार म्हणजे एक प्रकारचा कैफ आहे. अफूच ती. आपण जागे असून, डोळे उघडे असून झोंपी जातो. जें जें आहे, हें पर्वत, या नद्या,

सर्व वस्तूंच्या आंत आपण डोकावतो. सर्व पारदर्शक दिसते व त्या त्या वस्तूंत काय आहे ते दिसून येते.

प्रेमामुळेच जीवनाची यथार्थता अनुभवता येते. प्रेमाने जीवनाला अर्थ प्राप्त होतो. प्रेमाने मनुष्य कर्मप्रवण होतो, स्वतःचे जागतिक स्वरूप तो ओळखतो. प्रेमाने तो जीव होतो, एक विशिष्ट व्यक्ति बनतो. प्रेम-प्रेम मला वाटेल तसे खेळवते, नाचवते. मला जर स्वतःला विचाराल की, तुला काय व्हावेसे वाटते तर मी सांगेन 'शून्य' !

माझी कल्पना नेहमी निराशामय असते. खिन्न असते. आनंदी व आशावादी नसते. माझी दृष्टी स्वच्छ व नीट पाहते मी नेहमी विचार करीत असतो, मी सर्व वस्तूंचा जणू साक्षी होऊ पाहतो, कशांत अडकून जाणे मला आवडतच नाही. जे मला कधी मिळण्यासारखे नाही त्या वस्तूवर माझी आसक्ति जडते.

X

X

X

७९

रात्री दहा वाजलेले होते, आकाशांत नक्षत्रराने चमचम करीत होती. त्या एका घराच्या खिडकीखाली अडाणी लोक अमंगळ अश्लील गाणी गात होते. वाटेल तसे आरडाओरडा करीत होते. आपले हे बेसूर संगीत, हा धांगडधिगा या लोकांना कां आवडतो ? ही गलिच्छ आणि घाणेरडी पद्धत त्यांना कां आवडते ? या ओंगळपणांत, किळसवाणेपणांत त्यांना काय मजा वाटते, गोडी वाटते ? अशा प्रशान्त आणि एकान्तपूर्ण निःस्तब्ध निशाकळी—कां बरे ही वाच्यता ही काय विचित्र आत्मविनोदनाची रीत ? त्यांना हे कां आवडते ?

याचे कारण खोल आहे. हृदयांतील गूढ खिन्नता हे याचे कारण आहे. आपण कोणीतरी व्यक्ति आहोत याचा अनुभव त्यांना ध्यावयाची इच्छा असते. आपण कोणीतरी आहोत, आपल्याला स्वतंत्र अस्तित्व आहे

ही गोष्ट त्यांना अनुभवून घ्यावयाची असते. बाहेरच्या सर्व जगाहून मी निराळा आहे, जी सृष्टि व्यापून राहिली आहे—तिच्याहून मी निराळा आहे—हा विरोध—हा अहंकार त्यांना अनुभवायचा असतो, जे सृष्टीतील काव्य जोडते, जी पूज्यवृत्ति ईश्वराजवळ आपणांस नेते, त्या सर्वोर्विरुद्ध ते बंड करून उठतात. बस्स. मी फक्त मी—पुरे मला. दुसरे कांहीं एक नको. मी कसाही असो, कुरूप असो, अश्लील असो, विचित्र असो, भेसूर असो. सर्व सृष्टी नसून मीच आहे. मी शून्य असेन, तरी मला मीच खरा आहे. माझे व्यक्तित्व मला प्रकट करू दे. माझ्या चंचलपणांत, लहरीपणांत, माझ्या बे-लगामी वृत्तींत, माझ्या बेजबाबदार साम्राज्यांत माझे अस्तित्व मला अनुभवू दे.

X

X

X

८०

जेव्हा आपला स्वतःचा आपणांस कंटाळा येतो, आपल्या स्वतःचाच आपणांस वीट येतो. स्वतःवर संतापतो, तेव्हा दुसऱ्यांचाही आपण तिरस्कार करतो, आपण कांहीतरी चुकीचे केले ही जाणीव आपणांस चिरडखोर बनवते, या चुकीमुळे आपण चिरचिन्हे होतो. आणि आपले लबाड हृदय मग बाहेरच्याजवळ भांडते. अन्तःकरणांतील ओरड बंद करण्यासाठी आपण दुसऱ्यावर आदळ आपट करतो.

X

X

X

८१

स्वतःची बौद्धिक छाननी करण्याची वृत्ति ही टीकाकाराला अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. तिच्याशिवाय तो टीकाकार होऊच शकत नाही. या वृत्तीशिवाय, आत्मपरीक्षणान्या देणगीशिवाय त्याला दुसऱ्यांची मनेही

समजणार नाहीत; आणि जर सत्यावर त्याचें प्रेम असेल तर त्यानें टीकाकार न होतां गप्प बसावें हें चांगलें. खऱ्या टीकाकारानें प्रथम स्वतःवर टीका केली पाहिजे; जें आपणांस समजत नाही, त्याच्यावर मत देण्याचाही आपणांस अधिकार नाही. ज्यांचीं हृदये कळण्यास आपणें नालायक आहोंत त्यांच्यावर टीका करण्याचा हक्क आपणांस पोंचत नाही.

X

X

X

८२

खिन्नता व चिंता यांचा बोजा वाढत आहे. आग लागलेल्या गोठ्यां-
तील गुरांप्रमाणें, मला जाळणाऱ्या भाजणाऱ्या वस्तूंनाच मी धरून बसतो
चिकटून बसतो. एकान्तजीवन हें मला मारीत आहे, तरी त्यालाच मी अधिक
कवटाळून बसतो. माझें आंतरिक दुःख मला खात आहे. त्या दुःखाला मी
मला स्वतःला खाऊं देत आहे.

ही जी मारक वृत्ति, तिच्याशीं काल मीं खूप झगडा केला. मी
खेड्यांत फिरावयास गेलों. मुलांच्या मुक्यांनीं पुन्हां मला शांति दिली-गंभी-
रता दिली. बाहेरच्या मोकळ्यावर जेवणें झाल्यावर तिघां जणांनीं गाणीं
म्हटलीं, शाळेंतील प्रार्थना म्हटल्या; ऐकायला आनंद वाटत होता. वासंतिक
देवता रानांवनांत मुक्तहस्तांनीं फुलें विखरीत होती. लहानसें नंदनवनाचेंच
दृश्य होतें तें. आणि सर्प-मोह पाडणारा सर्पहि खरोखर लांब नव्हता. घरा-
शेजारीं काल चोरी झाली होती आणि दुसरा एक शेजारी मृत्यु-
मुखी पडला होता. प्रत्येक नंदनवनाशेजारीं पाप व मृत्यू लपलेलीं
असतात. आणि म्हणूनच मानवी जीवनाला एक प्रकारचें करुण सौंदर्य
आहे, मानवी जीवन म्हणजे शोकपूर्ण काव्य आहे. फुलेंफुलें, तरु, तरुण्या
सूर्यास्त, आकाश, आनंद, सुभगता, सुजनता, भावना, विपुलता, गंभीरता
कोमलता, गान-यांत जीवनाचें सौंदर्य आहे. वर्तमानकाळांतील धोके व
भविष्यकाळांतील फसवणुकी व निराशा यांत जीवनांतील विलाप आहे. या

जगाचें बाह्यरूप सदैव अस्तंगत होत असतें, चाली बदलत असतात. अनंत-तेला पकडल्याशिवाय, चिर जीवनाला मिठी मारल्याशिवाय, जीवनाची परमार्थिक व धार्मिक बाजू लक्षांत घेतल्याशिवाय- हीं जाणारीं सुंदर झग-मगीत क्षणें यांनीं मनाला भय मात्र वाटतें. प्रार्थना-सुख म्हणजे प्रार्थनां वाटली पाहिजे आणि दुःखही. नैतिक जीवनावर श्रद्धा, सांभाळ करणाऱ्या त्या जगज्जनकावर श्रद्धा-ही मला आज फारच थोर गंभीर व मधुर वाटली.

X

X

X

८३

आज गतस्मृतींनीं हृदय भरून आलें होतें, आनंद होत होता. मी गहिंवरून गेलों होतो. तो पूर्वींचा मी, जर्मनीत असतां मनांत घोळणारी स्वप्ने, भावनाप्रधान विचार, थोर आकांक्षा-अनपेक्षित स्फूर्तीनें या सर्व गोष्टीं एका-एकीं डोळ्यासमोर उभ्या राहिल्या. माझें हृदय थरारलें. मी ध्येयच्युत झालों का ? मी ज्यासाठीं जन्मलों आहे, तें मी गमावलें का ? मी माझ्या खऱ्या स्वरूपाच्या गळ्याला फांस लावला का ? हा विचार मनांत येऊन माझा थरकांप झाला. अज्ञात जें आहे त्याची तहान, जीवनावर निस्सीम प्रेम, अनंत असें जेानिळें आकाश त्याच्याबद्दल वाटणारी उत्कंठा, पाहणाऱ्यांच्या मनांत ध्येय जो खिन्न महानंद निर्माण करतें, तो आनंद-या सर्वांनीं मला भावनांच्या वातचक्रांत दूर दिगंत नेणें-मला त्याचें वर्णन करतां येत नाहीं. ही सूचना होती धोक्याची, कां शिक्षा होती, कां मोह होता ? हा गुप्त प्रतिकार होता का, अतृप्त अशा स्वभावाचें हें एक प्रकारचें जोरदार बंड होतें का ? सुखाचीही शेवटची वेदना होती का ? न मरणाऱ्या आशेचें हें अंतिम दुःख होतें का ?

हें वादळ कोणीं उठवलें ? एका पुस्तकानें, कांहीं जुने आवडते विषय हें पुस्तक वाचून डोळ्यासमोर आलें-ते आठवले. मी मधलीं फुकट दवडलेलीं दहा वर्षें विसरून एकदम युनिव्हर्सिटींत शिकत होतो, त्यावेळच्या काळांत गेलों. ते दिवस आठवले. मनांत आले कीं हा जिनेव्ही पोप्राख फेकून

द्यावा आणि हातांत कांठी घेऊन वाटेल त्या देशांत जावें. पाय नेतील तिकडे जावें; फकीर होऊन वस्त्रहीन धनहीन होऊन-परंतु मनानें तरुण, उत्साही, जिवंत, श्रद्धेनें व उत्कटतेनें भरभरलेला असा-जावें.

खिडकीजवळ अशा स्वप्नांतच गढून बसलों होतों. आकाशांतील ढगांतून तारे चमकूं लागले. शेजारच्या घरांतून दिवे हळू हळू सारे मालवले गेलें. दिसेनासे झाले, मी कोणत्या स्वप्नसृष्टीत होतो ? सुखदुःखमय जीवनाच्या अर्थाचा विचार मी करीत होतों. जीवन म्हणजे ट्रॅजिडीहि आहे व कॉमेडीहि आहे खरेंच मी अगदीं खिन्न झालों होतों. शंभर वर्षे म्हणजे मला स्वप्नाप्रमाणें वाटूं लागली; जीवन म्हणजे बुडबुडा, प्रत्येक वस्तु म्हणजे अवस्तु असे दिसूं लागलें. मनाच्या व हृदयाच्या किती वेदना, किती शल्ये किती झगडे आणि शेवटीं काय तर दोनचार मिनिटांत मार्तीत मिळायचें या जगांत कोणती वस्तु सुख देईल, समाधान देईल, कोणत्या वस्तूनें मनाला रिश्तावावें- कां रिश्तावावें ?

मी स्वतः या जगांतील एक वस्तु आतां होणार नाही. तें अशक्य आहे. मी व्यवहारांतील वस्तु- व्यक्ति होणें शक्य नाही. आशा करणें, घडपड करणें हें अधिकाधिक अशक्य मला दिसत आहे, चकित करणारें, स्तिमित करणारें वाटत आहे. विशीच्या वेळीं मी जिज्ञासा मूर्तिमत् जिज्ञासा होतों, चपळ व उत्साही होतों. वाटेल तेथें एकरूप होतां येत होतें. आध्यात्मिक विश्वव्यापित्वाची मूर्ति होतों. आणि आज सदतिसाव्या वर्षी- माझ्यांत इच्छाशक्ति, क्रियाशक्ति नाही, मला कसली इच्छा नाही, कसली बुद्धि नाही, कसला नाद नाही. माझ्या तारुण्यांतील दारुक्राम--नळेचंद्रज्योती--यांचें आज मजजवळ काय राहिलें आहे ? कांहीं नाही. चिमूटभर राख.

×

×

×

८४

तूं स्वतःला ज्याला सुधारावयाचें आहे असा विद्यार्थी मान; या विद्यार्थ्याची जबाबदारी स्वतःवरच घे. याचा शिक्षक--याचें मन सुधारणारा

तूंच हो. स्वतःचा विद्यार्थी व स्वतःचा गुरु तूंच हो. स्वतःचा पापी स्वभाव पवित्र करणें, हळुहळू त्याला हृदयांतील देवदुताच्या ताब्याखाली आणणें, पवित्र ईश्वराच्या साहाय्यानें हा स्वभाव निर्मळ निष्पाप करणें—म्हणजेच धार्मिक शिक्षण. खिश्न धर्मांतील, साऱ्या नीतींतील—धार्मिक नीतींतील शिक्षण तें हेंच. आपलें काम-माझें काम स्वतःतील पशुवृत्तीला माणसाळवून नियंत्रित करून दैवी करणें हें आहे. माझ्यांतील सद्गुत्तीर्शी मेळ साधणें, ऐक्य साधणें हें आहे. हृदयांतील दिव्य तत्त्वावर अधिष्ठित होऊन, त्याचा आधार घेऊन स्वतःमध्ये जीं भुतें पिशाच्चे आहेत त्यांच्या शेजारीं धैर्यानें व धर्मानें रहावयाचें—आणि हळुहळू या पिशाच्चांना कमी बंडखोर करून सत्कर्मांची साधने बनवावयाचें—असत् हें चिरंतन नाही—असत् हें सत् होतें ही श्रद्धा बाळगावयाची. आपल्यामधील संतानें असंताचा—आपल्यांतील खलाचा उद्धार केला पाहिजे. हें काम अंगावर घेणें म्हणजे नवधर्म स्वीकारण्याप्रमाणें आहे. हें निराळें जीवन सुरू करणें आहे. प्रत्यहीं असा हा नवधर्म नवा करित राहिलें पाहिजे. जें बरोबर आहे, रास्त न्याय्य व सत्य आहे तें करणें म्हणजे एका दृष्टीनें अत्याचार करणें आहे. कारण त्या कर्मांत दुःख आहे, प्रायश्चित्त आहे, सूळ आहे, फांस आहे, मरण आहे, कारण हें कर्म म्हणजे स्वतःला जिकून घेणें आहे. दुसऱ्या दृष्टीनें दैवी वस्तूंबद्दलची ही उमेदवारी आहे—मधुर व स्वसंवेद्य आनंद, समाधान, शांती—यांच्याजवळ जाणें आहे. स्वतःला पवित्र करणें म्हणजे निरंतर स्वतःचें बलिदान करणें. पावित्र्य म्हणजे चिर यश—परंतु हा यश भाग्यशाली करतो, ऊर्जस्वल करतो. कांट्याचा मुकुट हें संतांच्या जीवनाचें करुण गंभीर चिरंतन लक्षण आहे. पापाचा विचार व त्यापासून मुक्तता यासंबंधी धर्मानें जें सांगितलें असेल, याकडे पाहण्याची धर्माची जी दृष्टि असेल तीवर धर्मांतील तत्त्वांची गंभीरता व खोली अजमावली पाहिजे. हेंच एक माप लावलें पाहिजे.

८५

ज्या क्षणीं कर्तव्य बंधनकारक वाटूं लागतें, त्याच क्षणीं तें आपणांस समजलें—आधीं नाहीं.

×

×

×

८६

सुत शक्ति हीं एक भ्रांत कल्पना आहे. जें शक्य आहे, तें अस्तित्वांत आलेच पाहिजे. तें कधीं बाहेर येत नाहीं तें नाहींच मुळीं.

×

×

×

८७

मी पुन्हां गटेचें फौस्ट वाचलें. फौस्ट ही व्याक्ति उदास व गंभीर आहे. दरवर्षी पुनः पुन्हां नव्यानें फौस्ट मला मोह पाडतो. माझे मन ओढवतो फौस्ट म्हणजे अशान्त जीवन, फौस्टचें दुःख, त्याची वेदना अशा प्रकारची आहे कीं ज्याकडे मी ओढला जात आहे. या काव्यांतील शब्द एकदम माझ्या हृदयास जाऊन भिडतात, जणुं मीच उद्गारलें— माझेच तें शब्द वर्णन करीत आहेत. ही वेदना खुनशी आहे, दुष्ट आहे, अमर आहे, माझ्याच सद्सद्विवेक बुद्धीचें भूत, माझ्याच दुःखाचें पिशाच्च, चिरंतन चाललेल्या जिवाच्या धडपडीची ही मूर्ति— ज्या जिवाला स्वतःचें खरें रूप सांपडलें नाहीं. स्वतःची शांति, स्वतःची श्रद्धा मिळाली नाही, अशा जिवाची ही मूर्त धडपड ! माझे जीवन म्हणजे एक विशिष्ट नमुना आहे. माझे जीवन स्वतःलाच खातें. मन मनाला खातें— कारण स्वतःचा देव मला अजून मिळाला नाही. हें माझे मन सर्व दुनियेंतून भटकून येतें, सर्व

ब्रह्मांडाला धुंडाळून येते-- या त्याच्या भटकण्यांत त्याच्याबरोबर स्वतःचा धूमकेतु असतोच वासनेची न विझणारी ज्वाला आणि न दूर होणारी यथार्थ सत्याची वेदना, मी जणू शून्यमय झालों आहे. मी नाहीच जणू, माझ्या आंतरिक जीवनाच्या रित्यादरीच्या कांठावर मी थरथरतो, अशाताच्या तहानेने तळमळतो, अनंताबद्दलच्या तहानेने जळतो-गुदमरतो, न नष्ट होणाऱ्यासमोर मी लोटांगण घालतो. कधी कधी जगण्याच्या प्रस्तर इच्छेने अंध इच्छेने माझ्या हृदयाची ओढाताण होते- कुतरओढ होते. सुखासाठी मरणातिक धडपडी करून शीर्णविदीर्ण होतो; जरी होतां होईतो मी अगदी गळून गेल्यासारखा पडून राहतो, दृढ निराशेत गडून राहतो. या साऱ्याचें कारण काय ? संशय ! स्वतःबद्दल संशय, विचाराबद्दल, मानवजातीबद्दल जीवनाबद्दल संशय ! हा संशय, इच्छाशक्तीला मारून टाकतो, आपल्या सर्व शक्ति निष्प्राण करतो; हा संशय ईश्वराला विसरावयास लागतो-- हा अशांत प्रक्षुब्ध संशय जीवन अशक्य करतो व आशेची सदैव टर उडवून उपहास करतो.

X

X

X

८८

केव्हांही व कोठेही उद्धार म्हणजे हाल, मुक्ति म्हणजे मरण, शांति म्हणजे यज्ञ असेच आदळेले. जरा क्षमा मिळवायची असेल, ईश्वराने क्षमा करावी असे वाटत असेल तर कष्टांना, हालांना कवटाळले पाहिजे, यशाला मिठी मारली पाहिजे. जीवन म्हणजे कष्टपरंपरा. जीवनाच्या डोंगरावर ठेंवाळलेल्या व रक्तबंबाळ झालेल्या गुदघ्यांनीच चढावे लागेल. आपण यापासून दूर जाऊ पाहतो--हे दिव्य चुकवू पाहतो. आपण दूर हिंडत राहतो ही कसोटो आपणांस लावू नये ह्यागून आपण बधिर होतो, दुर्लक्ष करतो--चकित होऊन उभे राहतो, आपण या दिव्यांकडे डोळे करीत नाहीं--परंतु या दिव्यांतून पार गेलेंच पाहिजे. त्याशिवाय चालणार नाही.

आज ना उद्यां शेवटीं या डोंगराकडे आलेंच पाहिजे--यावेंच लागेल. एक गोष्ट आपण सदैव ध्यानांत धरणें अगत्याचें आहे. आपणांस फांशी देणारा आपल्याच हृदयांत आहे. आपला सैतान, आपला नरक आपल्या हृदयांतच आहे; आपले पाप म्हणजेच तो मांग. म्हणजेच तो सैतान, तो नरक. हें पाप आपला देव आहे. आपली प्रिय वस्तु आहे; ही पापाची मोहमयी मूर्ति हृदयाच्या इच्छांना भुलवते- आणि यांतच सारा नाश आहे.

पापाच्या बाबतीत मर ! तूं मेलेला आहेस असें वाटून पाप दूर जाऊं दे. ख्रिश्चन धर्मातिलि हें महावाक्य आजही सत्य आहे. आंतरिक जीवनांतांल गुंतागुंत सोडवण्यास हाच उपाय आहे, यांतच सदसद्विवेक बुद्धीला शांति मिळाली तर भिळण्याचा संभव. या शांतिशिवाय दुसरी शांती नाही. केलेल्या पापाची विस्मृति पडणें !

बायबलांतील सात प्रकरणें--सात अध्याय वाचलें. यानें जशी मला शांति मिळतें तशी कशानेही मिळत नाही. प्रेमानें व ईश्वराला मानून आपलें कर्तव्य करणें, जें न्याय्य व योग्य आहे तें करणें--हेंच विचार माझ्याजवळ राहतात. ईश्वरांत राहणें व त्याचें काम करणें--म्हणजेच धर्म, म्हणजेच मुक्ति, चिरजीवन ! हीच प्रेमाची खूण, प्रेमाचा परिणाम, हाच पवित्र आत्म्याचा धर्म, हेंच लक्षण येशु ख्रिस्तानें सांगितलेला नवमानव तो हाच पुनर्जन्मानें या नवजीवनांत आपण प्रवेश करतो. पुनर्जन्म म्हणजे जुनें जीवन सोडणें, पहिलें जीवन सोडणें; आपलें पाप आपलें बाह्य भौतिक जावन [natural] सोडणें, आणि जीवनाचें नवीन तत्त्व स्वीकारणें, हें तत्त्व म्हणजे नवीन मन, नवीन इच्छाशक्ति, नवीन प्रेम घेऊन ईश्वरासाठीं जगणें हें होय.

×

×

×

८९

निसर्ग हा विसरविणारा आहे. सृष्टि विसराळु आहे. आपला स्वमा-
वही विसराळु आहे--हें जग तर जास्तच आहे. आपण विसरावयाचा प्रयत्न

न केला तरीही विस्मृति आपणांस कफनाप्रमाणें वेढतेच. या विशाल विश्व-जीवनाचा जोरदार वेगवान्, अदम्य प्रचंड प्रवाह व्यक्तीला बुडवतो, गिळतो आपलें जीवन पुसून टाकतो, आपली आठवणही नाहीशी करतो. ह्या विचारानें असह्य अशी उदासीनता व चिंता मनांत उद्भवते. जन्माला येणें, धडपडणें व नाहीस होणें- बस संपलें क्षणभंगुर जीवनाचें नाटक ! बहुतेकांच्या हृदयांत एखादें हृदय अपवाद असेल- आपली स्मृति म्हणजे सागरावरचा एक तरंग, वाऱ्याची एक झुळुक अशीच असते. आपणांत न मरणारें असें कांहींच जर नसेल, तर जीवन ही किती तुच्छ वस्तु आहे ! एखाद्या चंचल स्वप्नाप्रमाणें- जें पहाटेची पहिला प्रभा येतांच थरथरतें व मरतें- त्याप्रमाणें माझा सर्व भूतकाळ, माझा वर्तमानकाळ माझ्यांत विरून जातो. ज्याक्षणीं माझी जाणीव स्वस्वरूपीं विलीन होते, त्यावेळेस सर्व गळून पडतें. माझें सर्व हिरावून घेतलें आहे, माझें वस्त्रहरण झालें आहे असें मला वाटतें. मी रिता असतो. एखाद्या रोग्याला ज्याप्रमाणें कांहीं आठवत नाही तसें माझें होतें- तसें मला वाटतें. ही एक अपूर्व स्थिति आहे. एखाद्या वस्त्राप्रमाणें, कवचाप्रमाणें माझ्या सर्व शक्ति, वृत्ति गळून पडल्या आहेत असें वाटतें. माझ्या मुशाफरी, माझें वाचन, अध्ययन, माझें बेत, माझ्या आशा, माझ्या मनांतून अस्तास गेल्या आहेत असें मला वाटतें. मी मुलभूत रूपांत परत मिळत आहे असें मला वाटतें. मी माझें स्वतःचें वस्त्रहरण पाहतो, मला लोक विसरतात, त्यापेक्षां मी जास्त विसरतो. जिवंत असतांच हळूच मी थडग्यांत शिरत आहे असें मला वाटतें. निर्वाणाची निरुपम शांति- निर्वाण परमा शांति जणुं मी अनुभवित आहे असें मला वाटतें. निर्वाणाची अंधारमय शांति मी अनुभवतो. माझ्यासमोर आणि माझ्यांत वाहणारी कालसरिता तिचा ओघ मी ऐकतो; तिची जाणीव आहे, संज्ञा आहे. जीवनाच्या अंधुक लाया माझ्या शेजारून हळुहळू जात आहेत. याची मला जाणीव असते. तथापि मला वाटणाऱ्या ह्या निर्वाण शांतीचा भंग मात्र होत नाही.

बुद्धांचें निर्वाण, तुर्कीचें kief, पौर्वात्यांची समाधि-हीं मला समजलीं परंतु सारखी मला जाणीव होती कीं या स्थितीतील सुख हें

भयंकर आहे, धोक्याचें आहे. अफू खाणाऱ्याप्रमाणें ही एक आस्ते आस्ते केलेली आत्महत्या आहे. कर्माच्या आनंदापेक्षां, प्रेमाच्या माधुरीपेक्षां, उत्साह व स्फूर्तीच्या रमणयतेपेक्षां, पार पाडलेल्या कर्तव्याबद्दल वाटणाऱ्या आंतरिक समाधान-पवित्र गोडी-त्यापेक्षां हें सुख तुच्छ आहे.

×

×

×

९०

स्वतःच्या सर्व साधनसामग्रीचा स्वामी व योग्य वेंचक नि परिणामकारक शब्दांचा धनी—मग वक्त्याला आणखी काय पाहिजे ? उत्कृष्ट माहिती व उत्कृष्ट शब्द यांनीं भरलेलें व्याख्यान म्हणजे स्वतः त्या वक्त्यालाही आनंद होत असतो, त्याला धन्य होत असतें. परंतु असे वक्ते आधीं घरीं ठरवून वगैरे येतात—तें समयस्फूर्त व्याख्यान—वक्तृत्व नसतें.

संस्फूर्त वाणी कांहीं औरच असते. श्रोतृवृंद पाहतांच ह्याचा जन्म होतो, व श्रोत्यांना तें वेडें करतें, एका क्षणांत बिजलीप्रमाणें तें नाचतें, चमकतें, शोधून काढतें, दाखवतें. असें वक्तृत्व असणें चांगलें का ? मला माहीत नाही.

×

×

×

९१

जी गरज खरी आहे, ती पुरवल्यानें तृप्त होते, शांत होते, परंतु दुर्गुण शांत केल्यानें तृप्त केल्यानें जास्तच वाढतो—उत्तेजित होतो.

×

×

×

९२

स्वतःचै समर्थन करतां येत नसूनही आपलेंच म्हणणें घरून बसणें, आपलेंच मत खरें मानणें म्हणजे दुराग्रह होय. कांहीं योग्य सबब, कारण नसतांही धरलेला तो हेका होय. बुद्धीच्या सद्सद्विवेक बुद्धीच्या चिकाटीच्या नांवाखालीं प्रकट झालेली ही आत्मश्लाघेची अहंतेची चिकाटी होय.

×

×

×

९३

मनुष्याजवळ काय आहे, एवढेंच नव्हे तर तो काय करतो यावरून त्याची योग्यता प्रत्यक्ष प्रकट होत नाही, तर तो काय आहे यावरून होते.

×

×

×

९४

व्यवस्थितपणांत किती सुख आहे, सोय आहे; किती बळ आहे, काटकसर आहे- बाह्य व्यवस्था, बौद्धिक व्यवस्था, नैतिक व्यवस्था. आपण कोठें जात आहोंत, आपण काय इच्छित आहोंत हें जाणणें म्हणजे व्यवस्था; आपला शब्द पाळणें, केलेले करार पाळणें--म्हणजे व्यवस्था. सर्वां कांहीं हाताशीं सिद्ध असणें, आपल्या सर्व शक्तींचा, बळाचा योग्य उपयोग करतां येणें, त्यांची नीट वासलात लावतां येणें, कोणत्याही प्रकारची असोत आपलीं स्वतःचीं सारीं साधनें तीं आपल्या हुकमतीखालीं असणें—म्हणजेही व्यवस्थाच ! आपल्या स्वतःच्या संवर्षांना, स्वतःच्या यत्नांना, स्वतःच्या इच्छावासनांना नीट बळण लावणें, शिस्त लावणें. आपल्या जीवनाची नीट संघटना करणें,

घडी बसवणें, आपल्या वेळेचा नीट उपयोग करणें, योग्य कामांना वांटून देणें, आपल्या कर्तव्यांचें नीट मोजमाप करणें. आपल्या हक्कांची पायमल्ली न होतां ते मानले जातील असें करणें; आपलें भांडवल व साधनसामग्री हीं नीट कामांत गुंतवणें, आपली बुद्धि व मिळणारी संधि यांचा नीट रीतीनें- हितकर दृष्टीनें उपयोग करणें हें सर्व कांहीं व्यवस्था या शब्दांत अन्तर्भूत होतें. व्यवस्था म्हणजे प्रकाश व शांति, व्यवस्था म्हणजे आन्तरिक स्वातंत्र्य. स्वतःवर स्वतंत्र ताबा, व्यवस्था म्हणजे महान् शक्ति आहे. सादर्य शास्त्र म्हणजे व्यवस्थेचें सम्यक्दर्शन. नीतिशास्त्र व्यवस्थेला शरण जातें व व्यवस्थेचा स्वतः स्वतांत व सभोवतीं साक्षात्कार करून घेतें.

×

×

×

९५

आलेलें ढग वितळलें. मी आतां बरा आहे. मी नेहमींप्रमाणें आज फिरावयास गेलों होतो. फिरावयास जाण्याइतकीं ताकद आली आहे. सर्व कळ्या फुलत होत्या; साऱ्या फांद्यांवर नवीन पल्लव हिरवेगार दिसत होते. स्वच्छ पाण्यावरचे तरंग आणि मधूर असा शब्द, पांखरांची मजा, झाडांची नवीन तजेलदार पालवी, मुलांचा खेळ व गोंगाट, या साऱ्यांचा आज्ञाऱ्याच्या मनावर विलक्षण परिणाम होतो. आज्ञाऱ्याच्या डोळ्यांनीं, मरणोन्मुख माणसाच्या डोळ्यांनीं या गोष्टींकडे पाहणें म्हणजे विचित्र होतें असें म्हणा वाटलें तर. अनुभवाच्या एका नवीन दशेची माझा परिचय होत होता. या अनुभवांत एक प्रकारची गंभीर खोल खिन्नता होती. आपण सृष्टीपासून कापून अलग केलेलें आहोंत असें वाटे; सृष्टीशीं एकरूप होण्यापासून आपण दूर लोटलेलें आहोंत असें वाटे. निसर्ग-ही सृष्टि म्हणजे सामर्थ्य, आनंद, चिरंतन आरोग्य. सृष्टि उच्च रवानें सांगते—“जिवंत आहेत त्यांना जागा आहे. त्यांनीं यावें, तुमच्या सुगाव्यांनी तुमच्या दुःखांनीं माझें निळें आकाश काळवंडायला येऊं नका; प्रत्येकाची पाळी येतं, जा.” परंतु आपलें धैर्य

हृदावण्यासाठी बळकट करण्यासाठी आपण स्वतःशी म्हणावे “नाहीं. आम्ही येणार. कष्ट, हाल, दुःख, क्लेश जगाला बघू दे. त्यांत नुकसान नाही तर भलेंच आहे. जे सुखी व निश्चित आहेत त्यांच्या सुखाला आमचें दुःख पाहून एक प्रकारची उत्कटता येईल, स्पृहणीयता येईल व विचारी आहेत त्यांना सूचना पण मिळेल. हें जीवन आम्हांला ऋण म्हणून दिलेलें आहे; आणि शेवटपर्यंत या देण्याचा आम्ही कसकसा उपयोग करीत आहोंत हें आमच्याबरोबर प्रवास करणारे जे सोबती आहेत, त्यांना दाखवणें हें आमचें कर्तव्य आहे. कसें जगावे व कसें मरावे दोन्ही गोष्टी आमच्या बंधूंना आम्ही दाखविल्याच पाहिजेत. हीं आजाराचीं पहिली वहिलीं आमंत्रणें, यांत त्याशिवाय एक प्रकारची दिव्य सुंदरता आहे, यांत एक दिव्यमोल आहे. जीवनाच्या देखाव्या पलीकडच्या अनंत जीवनाची चुटमुटभी ओळख होते, अंधुक दर्शन होतें. आजारीपण जीवनाची भयकर सत्यता व अपरिहार्य शेवट शिकविणें; आजारीपण आपणांस सहानुभूतीचे धडे देतें. अजून दिवस आहे तोंच वेळ वांचव, सार्थकी लाव असें तें सुचवतें; जीं सुखे आपलीं आहेत त्यांच्याबद्दल कृतज्ञ रहा, ज्या देणग्या अजून आपल्यामध्ये शाबूत आहेत त्यांबद्दल विनम्र रहा असें आजारीपण सांगतें. कृतज्ञता व नम्रता यांना तें जन्म देतें, जागृत करतें. आजारीपण जरी वाईट दिसलें, तरी देवाघरून वरून आलेलें तें हृदयाला हांक मारणें आहे. वरून आलेली ती जागृति आहे. ईश्वराच्या पितृवत्सल तडाक्याचा तो स्पर्श आहे.

आरोग्य म्हणजे किती सुकुमार व मंगुर वस्तु आहे ! आपण बाहेरून गिळंकृत केलें जाऊं नये व आंतून ढांसळूं नये म्हणून किती बारीकसें एक कवच—पातळ कवच आपणांस सांभाळीत असतें ! जरा वारा यावा आणि ही नाव बुडावी, रेंतीत रुतावी ! कांहीं होतही नाही, तरी सर्व एकदम संपलें असें वाटूं लागतें; एखादा जाणारा ढग, आणि सारा अंधार पसरतो. सकाळीं उमळून लगेच कोमेजणाऱ्या फुलाप्रमाणें जीवन हें सुकुमार आहे. हें जीवन उडणाऱ्या पाखरांच्या पंखांच्या फडफडण्यानें हि

तुटून पडणाऱ्या फुलाप्रमाणे आहे. वाऱ्याची येणारी बारीकशी झुळुक आणि दरिद्री विधवेचा दिवा मालवला जातो, तसें हें जीवन आहे. सकाळीं फुललेल्या गुलाबांत जें काव्य भरून राहिलें आहे तें अनुभवण्यास शिकावयाचें असेल, तर ज्याला दुखणें म्हणतात त्या गिधाडाच्या झडपेंतून मोठ्या शिकस्तीनें वांचून गेलें पाहिजे. सर्व वस्तूंचा पाया व सर्व वस्तूंचा कळस म्हणजे स्मशान आहे. सर्व धडपडी, निरर्थक आदळआपट, अनंत चिंता व खंता यांनीं भरलेल्या या जगांत एक जर कोणती सत्य आणि खालीची गोष्ट असेल तर ती मरणाची खात्री होय. आणि मरणाचीच प्रथम चव देणारें, मरणाचें लहान बदललेलें रूप असें जें दुःख—त्याची खात्री आहे. या न हरणाऱ्या अपरिहार्य गोष्टीकडे जेंपर्यंत तुम्ही डोळेझांक करतां, तोंपर्यंत जांवनाची ट्रेजिडी तुमच्यापासून लपलेली राहते. परंतु या सत्याकडे एकदां समोरासमोर असें पाहिलें म्हणजे प्रत्येक वस्तूचें खरें मोजमाप दिसू लागतें, नव्यानें दिसू लागतें, आणि जीवन—या जगांतील अस्तित्व पुनः गंभीर होतें. आपणांस मग स्फष्टपणें कळून येतें कीं आपण फुलपांखरासारखे नाचलों—बगडलों, नटलों मुरडलों; आपण पथच्युत होतो, विसरून गेलों होतो, क्षुद्रवस्तूंत गुंतलों होतो—आणि म्हणूनच आजपर्यंतचें आपलें चुकत आलें.

आपणांस मरावयाचें आहे हें निश्चित आणि जीवनाचा हिशेब यावयाचा आहे. हेंहि निश्चित. हा आजारीपणाचा साधा धडा आहे. “जें करावयाचें आहे, तें अत्यंत काळजीने कर; विश्वाच्या कायद्याशीं स्वतःचें जमवून घे; स्वतःच्या कर्तव्याचा विचार कर; आणि जाण्यासाठीं स्वतःला सिद्ध राख—जाण्यासाठीं तयार होऊन रहा ” असें आपली सद्सद्विवेक बुद्धि घोषणा करून सांगत असतें.

×

×

×

९६

मरण्यापेक्षां वृद्ध होत जाणें हें अधिक कठीण आहे; कारण मरण म्हणजे कायमचें सारें सोडून देणें; परंतु वृद्ध होणें म्हणजे रोज कांहींना कांहीं त्याग

करणे, कांहींना कांहीं सोडणें- एकदम सारें सोडून जाण्यांत कमी त्रास आहे. वृद्ध होणें म्हणजे आपलें मरण आपण रोज पाहणें, आपला क्षय आपण सहन करणें, आपला त्रास पत्करणें, उत्तरोत्तर कमी होत जाणारी क्षमता ती मुकाट्यानें स्वीकारणें ही मृत्यूपेक्षां कठीण व थोर गोष्ट आहे. अकालीं जें मरण येतें तें फार दुःखद करण असतें व त्या मरणाभोंवती एक प्रकारचें तेजोबल जणुं असतें; आस्ते आस्ते शक्ति क्षीण होत जाणें यांत दीर्घ खिन्नता आहे. परंतु आणखी नीट पहा-जरा जवळ जाऊन पहा. तुम्हीं जवळ जाऊन पहाल व निरीक्षण कराल, अभ्यास कराल, तर येईल तें शान्तपणें सहन करणारें, होईल तें मुकाट्यानें स्वीकारणारें धर्ममय असें जें वार्धक्य-हें आपणांस तरुणांच्या उत्साह शौर्यापेक्षां अधिक द्रववील यांत शंका नाही. मनुष्याच्या शक्तीचा पहिल्या चकमकाटापेक्षां पहिल्या भरापेक्षां, परिपक्व झालेलें जीवन, परिणत झालेला आत्मा हा अधिक मोलवान् आहे. काळाच्या या सर्व स्वाय्यांनीं, या लुटालुटींनीं अपल्यांतील जें अमर आहे, आपल्यांत जो अमृतांश आहे त्याचें हितच होतें. या विचारांत समाधान आहे.

×

×

×

९७

माझ्या खऱ्या भावनां बोलून दाखवायला मी असमर्थ आहे; ही असमर्थता कां आहे ? ती गुह्य आहे. तसेंच दुसऱ्यांना जें आवडतें तें बोलावयास, चालू काळाला साक्षी राहावयास मी असमर्थ आहे. कधीं कधीं मलाच या माझ्या आंतगांठीं स्वभावाचा राग येतो. गंभीरपणें, बोलावयास माझें हृदय कधींही समर्थ होत नाही. तें भितें; आपण योग्य शब्दच बोलूं कीं न बोलूं अशी त्याला भीति वाटतें; योग्य तेंच प्रगट केलें कीं नाही याची भीति वाटते. कोणाची खुशामत करीत आहोंत असें स्वतःबद्दल कोणी मानील कीं काय याचीही हृदयास शरम वाटते. जाणाऱ्या क्षणाला मी गंभीर

मानीत नाही, त्याला मी तुच्छ लेखतो. माझ्यांतील भावना मागून विचार करणारी आहे, सिंहावलोकन करणारी आहे. ज्या काळीं मी उभा आहे, त्या काळाची, त्या घडीची, त्या क्षणाची थोरवी व गंभीरता मला लौकर समजुं शकत नाही. भीतिमुळे माझ्या स्वभावांत एक प्रकारची तितकाऱ्याची वृत्ति आली आहे, दुटप्पीपणा आला आहे. जणुं दुसऱ्या एखाद्या समर्थी दुसरी एखादी वस्तु मिळणार आहे व तिच्यासाठीं मी वाट पाहत आहे. असें दोंग करीत, सध्यां माझ्या जवळ जें आहे त्याला मी महत्त्व देत नाहीं. भावनांच्या क्षणींहि, मी वाहून तर नाहीं जाणार. ही भीति, आत्मविश्वासाच्या अभावाची भीति, मला सोडीत नाहीं, मला स्वतःची खात्री वाटत नाहीं. स्वतःचा विश्वास वाटत नाहीं, एक प्रकारचा दुर्दमनीय अहंकार मजजवळ आहे व तो असल्यामुळे एखाद्या क्षणाला उद्देशून “ थांब, माझ्यासाठीं नक्की कर, तूं परमोच्च धन्यतम माझा क्षणहो, तदेव अशा अनंततेतून तूं अलग विशिष्ट विलक्षण होऊन रहा; माझ्या जीवनांत अपूर्व अनुभव अद्वितीय अनुभव तूं हो ” असें म्हण म्हणून मी स्वतःचें मन कधीं वळवूं शकणार नाहीं. भविष्यकालाबद्दल भ्रंवसा नसल्यामुळे, मी सुखाजवळ सुद्धां तुच्छतेनें वागतों त्याचीहि मातब्बरी मानीत नाहीं.

×

×

×

९८

स्वाकाळीं मी पवित्र आत्म्यावर व्याख्यान प्रवचन ऐकलें. चांगलें होतें. परंतु तें मनाला पुरें वाटेना. त्यांत कांहींतरी उणीव होती. तें प्रवचन ऐकून माझे हृदय उन्नत झालें नाही; भरून आलें नाही. कारण त्या प्रवचनांत unction नम्रता नव्हती—श्रद्धा नव्हती. कां नव्हती ? कारण केवळ बुद्धीच्या चिकित्सेच्या डोळ्यांनीं ख्रिश्चनधर्माकडे पाहणें म्हणजे तो ख्रिश्चन धर्म श्रेष्ठतेचा होईल, भव्य होईल, परंतु नम्रतेचा होणार नाही. प्रतिष्ठित होईल—परंतु विनम्र होणार नाही. अशा प्रतिष्ठित धर्मांत पश्चात्ताप, मनाच्या दुबळेपणाचे झगडे, धडपडी, वैराग्य, तपस्या यांना जागा नाही. नम्रतेचा कायदा पुसला जातो.

पावित्र्य व गूढता बाफाळून जातात, ख्रिश्चन धर्माचें विशिष्टत्वच उरत नाही. माझे नेहमीचेंच म्हणणें—समजूत अजून ठाम आहे—कीं श्रद्धेला केवळ नैतिक मानसशास्त्राच्या जोडीला आणून बसवण्यानें श्रद्धा ही एक नीरस हीनदीन वस्तु बनते. तत्त्वज्ञान जेव्हां धर्माचें सिंहासन घेऊं पहातें, तेव्हां मला तें कसेंसेंच वाटतें, तें अशिष्ट असांप्रत वाटतें. “माझा उद्धारकर्ता, परित्राता घेऊन गेलें हे, त्याला कोठें त्यांनीं पुरला हें मला माहीत नाही,” असें साधे सामान्य लोक म्हणतील व त्यांना तसें म्हणण्याचा हक्क आहे व त्यांच्याबरोबर मीही म्हणेन. कांहीं केवळ कर्मठ पाहून—विधिनिषेधवाले पाहून मला धक्का बसतो; तसेच हे नीरस भावनाहीन बुद्धिवादी पाहून मला तिटकारा येतो. मला त्यांच्यापासून दूर जावें असें वाटतें. खऱ्या धर्मोपदेशकाजवळ, प्रवचनकाराजवळ परिपूर्ण नैतिक नम्रता व जोरदार विचार-स्वातंत्र्य यांची जोड पाहिजे—पापाबद्दल खोल गंभीर दृष्टि, सत्याबद्दल नितराम् प्रेम, व टीकेबद्दल आदर या गोष्टी पाहिजेत.

×

×

×

९९

जो स्वतःचें वर्तन छुगारून देतो, जो निर्बंध, स्वतंत्र होतो - तो सैतानाचा होतो—सैतानाचा गुलाम होतो. नैतिक सृष्टीत अशी एकहि जागा नाही कीं, जेथें कोणी धनी नाही, स्वामी नाही; पडीत जमीनीचा सैतान मालक आहे.

×

×

×

१००

बाल्य दशेंतील काव्य भविष्याबद्दलच्या कल्पनेंत आहे, ज्याप्रमाणें परिणत जीवनाचें काव्य भूतकालीन सुवर्णयुगांत जाण्यांत असतें. काव्य हें सदा अंतरांत आहे—दूर असण्यांत आहे. त्या त्या काळाच्या काव्यांतील ध्येयांना

वळण देणारे, आकार देणारे, दिशा दाखवणारे बळ मिळविणें हें सान्था नैतिक राज्यघटनेचें काम आहे. नैतिक राज्यघटनेची-नैतिक सत्तेची सारी कला यांत आहे.

×

×

×

१०१

मी आतांच पहिलें उद्घाटन समारंभाच्या वेळचें भाषण ऐकून आलों. मी आदरानें, विस्मयानें, गोंधळून गेलों होतों. व्याख्यान या दृष्टीनें हें व्याख्यान अनुपम होतें; आधीं तयार केलेल्या मजकुराचें हें पठण असेल तरीहि तें कौतुकावह व गौरवास्पद होतें, जर तें समयस्फूर्त असेल. तर तें आश्चर्यकारकच म्हणावें लागेल. शिल्लर म्हणतो- “श्रेष्ठता व पूर्णता समोर पाहिली म्हणजे एकच मार्ग आपल्याजवळ राहतो व तो म्हणजे त्यांचा प्रेम करणे” आणि तेच मी या वक्त्यांच्या बाबतींत केलें. या तरुण विजयी बीरांकडे पाहून माझ्या मनांत कोणत्याही प्रकारची मत्सराची वृत्ति, छटा नव्हती याचें मला थोडें आश्चर्य वाटत होतें. व आनंद वाटत होता.

तिसरें प्रहरीं एक प्रकारची आत्मघातकी उदासीनता वाटत होती. गळून गेल्यासारखें वाटत होतें, वीट आला होता, जीवनाचा कंटाळा आला होता, मरणांतहि वाईट वाटत होतें, मी कबरस्थानांत शांति मिळेल म्हणून हिंडावयास गेलों, कर्तव्यार्शी मिळतें ध्यावें म्हणून हिंडावयास गेलों, खोटी आशा ! विश्रांती घेण्याची शेवटची जागा, तीच स्वागत करण्यास तयार नव्हती. कबरांवर वाढलेलें गवत मजूर कापून नेत होतें, कबरांचे हिरवे पोषाख हिरावून नेत होते. झाडें वाळून गेलीं होती. वारा गार वाहत होता. आकाश धूसर होतें. मृतांची जी विश्रांतीस्थली तिचा उपमर्द होत होता. अनादर, हृदयशून्यता, अरासिकता त्या भूमीचा अपमान करीत होती. आपल्या राष्ट्रीय भावनांत कांहीं तरी उणीव आहे, कमतरता आहे असें एकदम मनांत आलें. मृतांबद्दल आदर, कबरेचें काव्य, स्मरणाचें पावित्र्य हीं-यांची उणीव भासली. आपलीं

मंदिरें फारच थोडीं उघडतात. परंतु कबरस्थानें सताड उघडींच पडलेलीं असतात ! परिणाम दोन्हीं बाबतींत सारखाच. रोजच्या रामरगाड्यांतून सुखदुःखांतून जरा दूर जाऊन शांतपणें प्रार्थना करावी किंवा ईश्वरासमोर सारें दुःख ओतावें किंवा चिरंतन वस्तूंच्या सान्निध्यांत ध्यान करावें असें मनांत येऊन दुःखीकष्टी जीव थरथरणान्या हृदयानें एखादें स्थान पाहतो- परंतु तें कोठें त्याला मिळत नाही. जिवाच्या या गरजांचा विचार करून त्या पुरवण्याचा विचार करण्याऐवजीं या गरजांकडे चर्च लक्षच देत नाही- उपेक्षाच केली जाते. आपल्या मुलांबद्दल सहानुभूती-पूर्ण चिंता चर्चला वाटत नाही, हृदयाची सूक्ष्म सुकुमार दुःखें, नाजुक वेदना यांबद्दल चर्च कांहींच नीट पोक्त विचार करीत नाही; धर्मतत्त्व काय हें चर्चला समजत नाही. आध्यात्मिकतेच्या नांवाखालीं खऱ्या व सत्य अशा जीवाच्या आकांक्षा आपण दाबूं पाहतो; गूढता आपण विसरूनच गेलों. गूढतेशिवाय धर्म कोठें उरला ? गूढतेशिवाय धर्म म्हणजे वासाशिवाय गुलाब होय.

पश्चात्ताप व पावित्र्य हे शब्द सदैव आपल्या ओंठावर नाचत असतात. परंतु पूजा व सांत्वन हेहि धर्मांतील दोन शब्द आहेत. पूजन व सांत्वन ही धर्मांचीं दोन मुख्य अंगे आहेत; आणि या दोन गोष्टींना आज जागा आहे त्यापेक्षां जास्त आपण दिली पाहिजे.

X

X

X

१०२

माझ्यामध्ये अशी बुद्धि आहे कीं ती बाह्य वस्तूंस, बाह्य सृष्टीस आनंदानें विसरूं पाहते. परंतु हृदय असें आहे कीं, ज्याला मनुष्यांच्या सहवासांत राहण्याची उत्कंठा आहे. अशा हा विरोध माझ्याठायीं आहे. या दोन परस्परविरोधी गोष्टींस जोडणारा दुवा एक आहे व तो म्हणजे स्वतःला विसरणें, स्वतःसाठीं केवळ जगणें केवळ स्वतःचा विचार करणें या गोष्टींना फांटा देणें, स्वतःचें व्यक्तित्व विसरून

जाणें, आणि प्रेम व चिंतन यांत स्वतःला विलीन करणें—यांत स्वतःचा लय करणें—ही वृत्ति होय. माझ्यांतील सर्वांत मोठी उणीव म्हणजे इच्छा-शक्ति, चारित्र्याचा अभाव, व्यक्तित्वाचा अभाव; परंतु बहुधा नेहमीं जसें दिसतें तसें खरें नसतें; आणि माझें बाह्य स्वरूप हें माझ्या सत्य व खोल असलेल्या अन्तःस्वरूपापेक्षां, मनांतील खोल खरोखरच्या आकांक्षापेक्षां निराळें आहे, अगदीं उलट, विरुद्ध आहे. मी माझें सारें जीवन-मन आणि बुद्धि-यांना अशी तहान आहे कीं जी यथार्थता आहे, आजुबाजूची प्रत्यक्ष सृष्टि आहे तिच्यांत बुडून जावें; माझ्या सान्या वृत्ति शेजारच्या मनुष्यांत, सृष्टींत, ईश्वरांत विलीन होण्यासाठीं ह्यापलेल्या आहेत. एकान्त माझा नाश करतो—मला भक्षितो. तरीही आश्चर्य हें कीं मी एकान्तांत स्वतःला कोंडून ठेवतों ! मी केवळ माझ्या पुरता, माझ्या ठायींच मला आनंद आहे असें दाखवितों ! अहंकार व मनाचा नाजुकपणा, हल्लवारपणा, हृदयाची भीति, यांनीं मला स्वतःच्या खऱ्या प्रवृत्तींचा व आकांक्षांचा नाश करायला लावले आहे. यांनीं माझ्या जीवनाची साधी व सरळ स्थिति, नैसर्गिक स्थिति पार उलथवून टाकली आहे. दुसऱ्यांना मी समजत नाहीं, त्यांना माझें कोडें वाटतें यांत आश्चर्य नाही. ज्यानें मला आकृष्ट करावें, त्याला मी सदैव टाळीत आलों आहे; मनांतून जेथें असावें असें मला गुप्तपणें वाटे, जेथें असण्याची गुप्त इच्छा असे, त्या स्थानाकडे सदैव मी पाठ फिरविली.

हा दैवदुर्विलास आहे. ही निष्ठुर भवितव्यता जीवनाच्या पाठोपाठ लागलेलीच असते. आपल्यांत मृत्यूची वृत्ति व शक्ति आहे, आणि ही वृत्ति आपल्यांतील जें जें मूर्त होऊं पाहतें, प्रगट होऊं पाहतें, साकार होऊं पाहतें, जिवंत होऊं पाहतें, त्याच्या गळ्याला नख लावण्याचा, तें गुदमरवून टाकण्याचा, मारून टाकण्याचा प्रयत्न सतत करीत असते. नाश करण्यातच तिला आनंद वाटतो. आत्महत्येकडेच ती धांवते. स्वसंरक्षणाची जी उपजतवृत्ति, तिच्याशीं ही आत्मनाशाची उपजतवृत्ति जणुं एकरूप होऊन बसते. जें जें सुंदर आहे, सत् व मंगल आहे, शिव आहे त्याबद्दल वाटणारा हा तिटकारा, जें जें संवर्धन करतें, निरोगी व सुखी करतें त्याबद्दल वाटणारी ही जी वैरता, म्हणजे अधिक प्रकाश, नवजीवन देणें सत्य यांबद्दलच वाटणारा तिटकारा

नव्हे का ? त्याचेंच हें जरा बदलतें रूप नाही का ? पापसुद्धां सदैव मृत्युबद्दलच उत्कंठा उत्पन्न करीत नाही का ? मृत्युबद्दलचीच तहान निर्माण करीत नाही का ? ज्यानें अपाय होतो, नाश होतो, त्याबद्दल पाप अधिकाधिक आवड उत्पन्न करीत नाही का ? त्याचेंच वेड लावीत नाही का ? निरुत्साह करणें, धैर्य न देतां धीर न देतां निराश करणें हें माझे पाप आहे-निरुत्साह, निराशा हें अश्रद्धेचें कर्म आहे अविश्वासाचें अपत्य आहे. याचा परिणाम दुर्बलता दिवसेंदिवस वाढत जाणें हा होत आहे. माझ्यांतील मृत्युतत्त्व, तमोराजाचें माझ्यांतील वर्चस्व दोघे बरोबर वाढत आहेत- वाढली आहेत. माझ्या इच्छाशक्तीनें सिंहासनाचा त्याग करून या वृत्तीला राजदंड देऊन टाकला आहे. जें जें उत्कृष्ट आहे त्याला बिघडवणें, ध्येयाबद्दलची निष्ठा व प्रेम, कोमलता, परमार्थ प्रेम, अनासक्तता या सर्वांना कलुषित करणें, गढूळ करणें, याचा परिणाम तर फारच वाईट होतो. या दुष्प्रवृत्तीनें मला अशा दशेला आणलें आहे कीं, आशेपासून मी दचकून मागे सरकतो व स्वतःला मारून टाकावें अशी उत्कंठा वाटते- असें मनापासून इच्छितों. कर्म म्हणजे मरण आहे.

×

×

×

१०३

अकरा दिवस प्रवास केल्यावर मी माझ्या मित्रांच्या घरीं आज आहे. नेकर नदीच्या तीरावरील स्वागत करणाऱ्या त्यांच्या घरांत मी आहे. घराभोंवतीं बाग आहे व ती चढत गेली आहे...प्रखर असा सूर्य तळपत आहे. माझ्या खोलीत प्रकाशाचा पूर भरला आहे. खोलीत भरपूर उन्नाडा आहे. टेंकडीसमोर बसून नेकर नदीला तिच्या मंजुळ मर्मर आवाजाला मी पत्र लिहित आहे. तिच्या तालावर मी लिहीत आहे. हिरव्या निळ्या लाटा उसळत आहेत. मधूनमधून खेरी चमक झांक मारीत आहे, माझ्या खिडकीच्या अगदीं खालीच हा नदीप्रवाह चालला आहे. ती पहा एक नांव

शांतपर्णे माझ्या डोळ्यांसमोरून जात आहे; मला न दिसणाऱ्या गाडीच्या चाकांचा धडधड आवाज-रस्त्यावरचा हा आवाज मला अस्पष्ट ऐकू येत आहे. दूर असलेल्या मुलांचे आवाज, कोंबड्यांचे आंखणे, चिमण्यांची चिव चिव, तास संपतांच घणघण ठोके पाडणारे चर्चवरील घड्याळ, ही सारी माझ्या शांततेचा, आजूबाजूच्या शांतीचा भंग न करता, तिचे मोजमाप करीत आहेत असे वाटते ! वेळ उडून जाण्याऐवजी घुटमळत आहे असे वाटते आहे. आपले तास अगदी आस्ते हळूच निसटून जात आहेत असे वाटते. अव-र्णनीय अशी शांति-शब्दार्थी शांति माझ्या हृदयात भरली आहे; प्रमातकाळ-च्या सौंदर्याची व सौभाग्याची कल्पना, निसर्गाचे खेड्यांतील राहणीतील ताजे काव्य, एक प्रकारची तारुण्याची भावना-जर्मन वृत्ति आहे ही खरीखुरी ... माझे यजमान डॉ. जॉर्ज वेबेर मला सांगत होते की त्यांच्या इतिहासाच्या मॅन्सुअलचे पोलिश, डच, स्पॅनिश, इटॅलियन, फ्रेंच या सर्व भाषांत भाषांतर झाले आहे. त्यांचे महापुस्तक जगाचा इतिहास (Universal History) याचे तीन भाग प्रसिद्ध झालेही. काम करण्याची केवढी ताकद, किती प्रचंड चिकाटी, किती भरीव काम !

×

×

×

१०४

जीवनाचा, एखाद्याच्या आयुष्याचा, मनुष्याचा विचार करणे, हे सम-जून घेणे याला जी मानसिक प्रक्रिया लागते, तीच नाटक समजून घ्याय-लाही आवश्यक असते. पक्षी पुनः अंड्यांत घालण्यासारखे हे आहे; वृक्ष बीजांत घालण्यासारखे आहे, जीवनाच्या सर्व (Genesis) ची ती पुनर्रचना असते. सृष्टीचा निसर्गाचा अज्ञेय विचार प्रकट करणे, स्पष्ट करणे म्हणजेच खरोखर कला होय. जे गुंतागुंतीचे आहे ते सरळ करणे, अहृदय दिसणाऱ्या गोष्टींना स्थाननिविष्ट करणे. पहिल्यानेच सृष्टीत सहानुभूतीच्या शाईने आंखलेल्या योजना दिव्य स्फूर्ति पुनः प्रकट करते. जे गूढ असते ते विशद

होतें. गुंतागुंतीचें सुवाच्य स्वच्छ दिसूं लागतें, सरळ दिसतें. जें आकस्मिक दिसत होतें, तें आवश्यक कार्यकारणसंबंध असें दिसतें. थोडक्यांत निसर्गाचें हेतु विशद करणें, निसर्गाच्या इच्छा दाखवून देणें हें कलेचें काम आहे. निसर्गाची बुद्धि आणि मन कला मूर्त करते. प्रत्येक ध्येय म्हणजे दीर्घकाल-पर्यंत असलेलें जें गूढ तें उकलणारी किल्ली आहे. महान् कलावान हा विशद करणारा आहे, उघड करून सांगणारा आहे.

×

×

×

१०५

प्रत्येक मनुष्य रानटी पशूंना माणसाळवतो; स्वतःचे विकार हेच ते पशु हांत. या मनोविकारांचे दांत पाडणें, आणि नखें काढणें, त्यांना हतदर्प करून माणसाळवणें, त्यांना आपले किकर करणें, घरांतील प्राणी करणें, ते गुरगुरत असले तरी कक्षांत राहतील असें करणें—यांत स्वतःचें शिक्षण आहे. हेंच मनुष्याचें खाजगी वैयक्तिक शिक्षण होय. (हें मनुष्यानें स्वतःला शिकवायचें आहे.)

×

×

×

१०६

आत्मटीका सर्व साहित्यविषयक वक्तृवाविषयक स्फूर्तीवर बोळा फिरविते. जिशासा स्वतःकडे वळतांच तिचें शासन होतें; जी वस्तु पाहिजे ती उठून जाते. (Like the curiosity of Psyche) शक्तीनें स्वतःचें रूप पाहण्याच्या भानगडींत पडूं नये. स्वतःचेंच गूढ उकळण्याच्या भरीस ती पडतांच ती स्वतःच नाहीशी होते. सोन्याचीं अंडी घालणारी कोंबडी—आपलीं अंडीं सोन्याचींच कां हें पाहूं जातांच तिला ती अंडी होत

नाहींशीं झालीं; ती वांझ झाली. माझ्या जाणीवेची जाणीव म्हणजे सर्व पृथक्करणाचा, सर्व निरीक्षणांचा अंत होय; परमसीमा होय; खरें आहे. परंतु पृथक्करणांची परमसीमा स्वतःलाच खाऊन टाकते. ईजिप्तमधील सर्प स्वतःलाच खाई, तसेंच हें होतें. पृथक्करणाच्या शक्तीला कांहीं बाह्य वस्तु, बाह्य पदार्थ चावायला, खायला द्यावयाला हवा, जर तिच्या विनाशवृत्तीला आळा घाला-वयाला पाहिजे असेल तर बाह्य वस्तु तिला द्यावी; नाहीतर हा सर्प स्वतःवरच तुटून पडून स्वतःलाच खाईल. गटे म्हणत असे— “ आपण स्वतःला अशेष असतो. आपण स्वतःला कोडें असतो, गूढ असतो. आणि तसेंच असलें पाहिजे. आपण बहिर्वृत्तिच असणें बरें. जी सृष्टि सभोंवतीं आहे, जें जग आजू-बाजूस आहे त्यासंबंधीच विचार करावा-त्यावरच परिणाम करावा. बहिर्वृत्ति-आरोग्यदायक आहे. किरण बाहेर फेंकित रहा म्हणजे मन आनंदी शरीर उल्हासित राहिल; जें कांहीं आंत आहे त्यावरच सतत जिज्ञासेचे किरण जर जमवले तर आपणांस कांहीं मिळणार नाही; केवळ कोरा रिकामा भाग राहिल. जीवन सदैव बाहेर तरंगाकार वाढत वाढत जाऊं दे-खेळूं दे. जीव-नाचा सदैव संकोच व न्हास करण्याप्रमाणें, तें कमी कमी करून केवळ आपण एवढेंच राहण्यापेक्षां जगांत वाढत जाणें हें बरें; एकान्त बरा नाही. उष्णतेनें अधूनमधून गोल निर्माण होतो; आणि थंडीनें गोल असतो-त्याचा परमाणु होतो. पृथक्करणानें, आत्मपरीक्षणानें मी माझा नाश केला आहे, स्वतःला नाहीसिं केलें आहे.

×

×

×

१०७

फ्रेंच लोकांचें मन आध्यात्मिक भाषा नीट बोलूं शकत नाही. फ्रेंच भाषा कमी पडते. ग्रीक, जर्मन, स्पॅनिश लोकांचें हृदय फ्रेंच भाषेनें नीट प्रकट करतां येत नाही; कांहींतरी फरक किंवा फिरवाफिरव करणें भाग पडतें. फ्रेंच लोकांची चालरीत किती सुंदर आहे, आतिथ्याप्रिय आहे; परंतु विचारांचें

पूर्ण स्वागत त्यांना करतां येत नाही. माझा स्वभाव अगदी याच्या विरुद्ध आहे. समाजासमोर, मनुष्यांसमोर मी व्यक्तिविषयक असतो, आणि जगासमोर, वस्तूसमोर विषमरूप बनतो. मनुष्यासमोर मी अंतर्मुख असतो, वस्तूसमोर बहिर्वृत्ति होतो. मी वस्तूंवर आसक्त होतो, तिच्यांत लीन होतो; व्यक्तींशीं मी एकरूप होऊं शकत नाहीं— त्यांच्यापासून दूर राहतो. मी सावध राहतो—त्यांच्याशीं मिळून कदाचित् जाईन म्हणून पाळतीवर राहतो. बहुजनसमाजापासून मी अलग असतो, परंतु विशाल व महान् जो निसर्ग— त्या संपूर्ण निसर्गाशीं मी एकरूप आहे असें मला वाटते, या विशाल जीवनाशीं सहभावानें एकरूप होण्यांत जो आनंद असतो, तेंच माझें जीवन. या सृष्टीचें स्वरूप समजून घ्यायला मी हापापलेला असतो. क्षुद्रगोष्टींचा, संकुचिततेचा मला तिटकारा वाटतो. जें अनुकरणशील आहे, कृत्रिम आहे— त्याबद्दल मला तिटकारा येतो. माझें मन त्याला नाक मुरडतें. परंतु अगदीं लहानसहान का असेना परंतु खरें व जिवंत असेल— एखादें तृण, वेल, वृक्ष पशु, पक्षी, मूल—त्यांच्याकडे मी ओढला जातो; माझें मन खेंचलें जातें. (ह्या वस्तु माझें मन मोहून घेतात) गटे, हेगेल, श्लेअर, मॅचरस, लीबनिट्झ यांच्याशीं माझा स्वभाव, माझी वृत्ति जास्त जुळती आहे. जरी हे परस्परांहून एकमेकांपासून भिन्नाभिन्न आहेत—तरी या सर्वांशीं माझी वृत्ति जुळते. परंतु फ्रेंच गणिती, तत्त्वज्ञ, साहित्यशास्त्री, जरी थोर गुण त्यांच्यांत असले तरी, त्यांच्याबद्दल मला ओढा वाटत नाही, माझ्या हृदयाला ते विरघळवीत नाहीत पाझरवीत नाहीत. याचें कारण हें आहे कीं त्यांना संपूर्णतेची कल्पना नसते; यथार्थतेची परिपूर्ण कल्पना त्यांना नसते. ते माझ्यांत कांहीं कोंबतात, मला मर्यादित करतात— नाहीतर माझा अविश्वास जागृत करतात. ज्या अन्तः प्रवृत्तीला सर्व वस्तुंचें ऐक्य प्रतीत होतें. ती एक स्वयंभू अंतःप्रवृत्ति फ्रेंच लोकांत नाहीच. जें पवित्र आहे त्याबद्दल त्यांना फार उत्कट व खोल भावना नसते. जीवनाच्या खोल अंतरंगांत त्यांची दृष्टि जाऊं शकत नाही. विशिष्ट शास्त्रांच्या उभारणींत ते अग्रेसर आहेत; एखादा ग्रंथ लिहिण्याची कला, शैली सभ्यता, सुभगत, वाङ्मयविषयक आदर्श, नागरता. अव्यंगता हें त्यांच्याजवळ आहे. व्यवस्था, शिकविण्याची कला, शिस्त, स्वाव प्रौढता, बारीक-

सारीक गोष्टी नीट रेखाटणें, रचनाकौशल्य- हें त्यांच्याजवळ आहे. सामान्या-
बद्दल इच्छा आणि आवड, Proselytesm ची इच्छा आणि कला
त्यांच्याजवळ आहे. व्यावहारिक निश्चितता—याला लागणारी शक्ति. नेट
त्यांच्याजवळ आहे. परंतु तुम्हांला जर स्वर्गनरकांत मुशाफरी करावयाची
असेल तर दुसरे वाटाड्ये तुम्हांला बरोबर ध्यावे लागतील. फ्रेंच लोकांचें घर
भूमीवर आहे. जें सान्त आहे, जें बदलणारें आहे, जे ऐतिहासिक, कालमर्या-
दित आहे, जें विविध आहे—यांत त्यांचें घर आहे. त्यांची तर्कशक्ति यंत्रा-
पलीकडे जात नाही; त्यांचें अध्यात्म द्वैतापलीकडे उडूं शकत नाही.
याशिवाय दुसऱ्या गोष्टी जेव्हां ते अंगावर घेतात—तेव्हां ते स्वतःवर जुलूम
करतात. ते त्यांच्या शक्तीपलीकडेचें आहे.

×

×

×

१०८

दुपारची वेळ आहे. माझ्या सभोवतीं गंभीर शांति आहे. जरी घर
भरलेलें आहे. शेजारीं सर्व गांव आहे, तरी पर्वतावरील स्तब्धतेचा अनुभव
येत आहे. माशांच्या गुणगुणीशिवाय दुसरा आवाज ऐकू येत नाही. या शांत-
तेत कांहींतरी विशेष आहे. भर दुपार-मध्यान्ह मध्यरात्री प्रमाणें आहे, जेव्हां
जेव्हां अत्यंत उत्कट आहे तेव्हां तें अत्यंत शांत आहे असे वाटतें, भोंवरा
अत्यंत वेगानें फिरत असतां अत्यंत स्थिर वाटतो. अशा वेळीं—या क्षणीं
अनंततेचा ध्वनि ऐकू येत आहे असे वाटतें. जें कधीं पुसलें जाणार नाही.
त्या अविनाशीला पहात आहोंत असे वाटतें.

विहक्टर ह्यूगोचें ‘ चित्तन, हें पुस्तक मी वाचीत होतो. तो मला या
जगांतून त्या जगांत फिरवीत होता. नाचवीत होता. त्यांच्यातील परस्पर
विचारविरोध पाहून मला काल त्या ख्रिश्चन मनुष्याजवळ बोलत होतो
त्याची आठवण झाली. एकच सूर्यप्रकाशाचा पूर सर्वत्र आहे. या पुस्तकांत
आहे, निसर्गांत आहे. सारांश कवीत सश्रद्ध धर्मप्रचारांत, चंचल स्वप्नसृष्टीत

वावरणाऱ्यांत सर्वोत हा सूर्य प्रकाश आहे. व्हिक्टर ह्यूगो या विविध प्रकारच्या जीवनांतून जातो. प्रत्येक जाणाऱ्या वाऱ्याच्या झुळकेचा तो स्वतःवर परिणाम होऊं देतो. त्याच्या जीवनाच्या विमानाच्या सभोवतीं जे वारे, जे आनंद असतील त्या सर्वांना तो मिठी मारतो-त्यांना या या असें म्हणतो, वातावरणाच्या सर्व प्रकारच्या नादलहरींतून उंचसखल प्रदेशांतून ध्येयहीन असा तो भटकत राहतो. हृदयांत संगीत आणि विसंगीत अनुभवतो; विचार आणि भावना यांतील संवाद, विसंवाद अनुभवतो. निष्क्रियता आणि चिंतन ! इच्छाशक्ति--कर्मशक्ति तिची निद्रा; जिवंतपणाचा अभाव, उत्साहाचा व स्फूर्तिचा अस्त, सर्व जीवनांतील स्तिमितता व आलस्य-या सर्व गोष्टी मला किती नीट माहीत आहेत. यांच्याशीं माझा चांगलाच परिचय. मी ओळखतो यांना. प्रेम करणें, स्वप्नमृष्टांत रंगणे सहृदय असणें, समजून घेणें, हें सर्व मला शक्य आहे. फक्त एक गोष्ट नको. ती इच्छाशक्तीची, निश्चयाची. ही माझी वृत्ति आहे, उपजत स्वभाव आहे; विचारांतच रमणें हा माझा दोष आहे, हें माझें पाप आहे. महत्त्वाकांक्षा धडपड, द्वेषमत्सर, स्पर्धा, ज्यानें ज्यानें आत्मा कलंकित होतो, स्वरूपच्युत होतो, ज्यामुळे आत्मा परावलंबी होतो, बाह्य ध्येयावर विसंबतो-त्या त्या गोष्टींची मला भीति वाटते. त्यांपासून मी दूर राहतो. पुनः एकदां माझें जें मूळ स्वरूप-खरा जो मी-तो जाणून त्याच्याशीं एकरूप होणें काळाचीं पाऊलें ऐकणें, विश्वात्मक विराट जीवनाचा प्रवाहध्वनि ऐकणें-यांतील आनंद मला इतर सर्व इच्छा, विसरून जावयास पुरेसा आहे. कांहीं निर्माण करण्याची इच्छा, कांहींतरी संपादण्याची शक्ति या आनंदानें माझ्यांत शांत होऊन जातात—जिरून जातात. बौद्धिक सुखवाद माझ्यावर स्वातंत्र्य होण्याची भीति मला दाखवीत आहे. कर्तव्याच्या विचारानेंच मी या प्रवृत्तीशीं झगडूं शकेन.

१०९

खरें काव्य तें जें तुम्हांला स्वर्गोन्मुख करतें—दिव्यतेकडे वळवितें. तुमच्या हृदयांत दैवीसंपत्ति जें निर्माण करतें, दिव्य भावना उचंबळवितें तें खरें काव्य. खरें काव्य प्रेमाचीं, मृत्यूचीं, आशेचीं त्यागाचीं गाणीं गातें; अनंततेची भावना जागृत करतें. जोसिलीन (Jocelyn) वाचलें म्हणजे माझ्या मनांत कोमल भावना जागृत होतात. उपरोधिक वक्रोक्तींनीं या कोमल भावनांचा चुरा झालेला पाहणें मला आवडणार नाही. त्याचा मला तिटकारा येईल यांत शोक (tragedy of feeling) आहे, भावना आहे; उदात्तता आहे, निर्दोषता आहे. Paul et viryimie याशिवाय दुसरे फ्रेंच पुस्तक याची तुलना करू शकणार नाही. आणि दोहोंत मला जोसिली-नंच श्रेष्ठ वाटतें. योग्य न्याय देण्यासाठीं दोन्ही पुस्तकें बरोबरच वाचलीं पाहिजेत.

×

×

×

११०

आणखी एक दिवस आज संपत आला. दिवस मावळणार आतां. मॉंटब्लॅकशिवाय बाकी सर्व पर्वत रंगहीन दिसत आहेत. तिसरे प्रहरां उकाडा होत होता. आतां थंडी लागू लागली आहे; सायंकाळचा गारठा आला आहे. सर्व वस्तू जावयाच्या आहेत, काळाचा अप्रतिहत प्रवाह चालला आहे. हा विचार पुनः जोरानें मला सतावूं लागला आहे, माझ्या मनाला ग्रासूं लागला आहे.

कविबरोबर आपणही मोठ्याने ओरडतो “ अरे काळा, थांब; अरे क्षणा, जाऊ नकोस. थांबव तुझे उड्डाण ! ” परंतु हा आक्रोश व्यर्थ आहे. आणि कोणतें दिवस आपण धरून ठेवूं, कोणते दिवस हृदयाशी जपून ठेवूं ? शेवटीं कोणत्या दिवसाची स्मृति राहील ? केवळ सुखाच्या दिवसांचीच नाही, तर व्यर्थ दवडलेल्या दिवसांचीही स्मृति राहील ! सुखाच्या

दिवसांची थोडी सुखस्मृति आहे, परंतु व्यर्थ दवडलेल्या दिवसांची दुःखा-
शिवाय- अनुभवाशिवाय दुसरी कोणती आठवण असणार ?

×

×

×

१११

रात्रीचे अकरा वाजले आहेत. वाऱ्याची जोरदार झुळूक येत आहे.
आकाशांत तुरळक ढग आहेत बुलबुल शांत आहे. मात्र राताकिडे गात
आहेत व नदीचेंही संगीत सुरू आहे.

×

×

×

११२

ज्या जीवनाला पुढे जगावयाची इच्छा आहे, ते आपण होऊन स्वतःची
दुरुस्ती करून घेतें. आपल्या मदतीची त्याला आवश्यकता नसतें. विणलेलीं
कोळ्यांची जाळीं फाटली असलीं तर जीवन ती पुनः नीट करतें; विणते
पुनः आरोग्य संपादून घेतें; स्वतःला झालेल्या जखमा, मारलेले घाव यांना
तें भरून काढतें. हें जिजीविषु जीवन आपल्या डोळ्यांवर पुन्हां पट्टा बांधते,
हृदयांत आशा ओततें. आपल्या सर्व इंद्रियांना- सर्व तनमनाला उत्त्थित
करतें, बलवान् करतें. कल्पनांचे मनोरे पुन्हां उभारतें, स्वप्ने पुनः रचतें.
ही जीवनाची आशा नसेल तर अनुभव केव्हांच सुकून गेला असता,
धुळीत मिळाला असता; वा वृद्धाहूनही वृद्ध झाला असता. आपल्यांतील
चांगली व शहाणी वृत्ति ती की, जी स्वतःविषयीं अजाण आहे.
मनुष्यांत जर योग्य व बुद्धिग्राह्य कांहीं असेल तर तें जें कधीं वादविवाद
करीत नाही. उपजत धर्म, स्वभाव, दिव्य व गूढ अशी एक क्रियाशक्ती,
चिन्त...१

यांनी आपल्या मूर्खपणाने आपण स्वतःला ज्या जखमा करून घेतो—त्या बऱ्या होतात, आपल्या जीवनाची अदृश्य शक्ति, देवता, आपणांस विशाल व विपुल जीवनाची सामुग्री पुनः पुन्हां पुरवीत असते. स्वतःच्या विकासाला साहित्य पुनः पुन्हां पुरविण्यास ती अधिष्ठाची देवता कंटाळत नाही. आपल्या ज्ञात जीवनाचा खरा पाया, भक्कम पाया—अज्ञात जीवन हा आहे. जे जीवन आपणांस दिसत नाही, आपणांस माहीत नाही ते आपल्या या ज्ञात जीवनाला पुरवठा करीत असते. चंद्राच्या बाह्य परिघाला- पृथ्वीशी सदैव संबंध असूनहि पृथ्वीचे जसे ज्ञान नाही—तसेच आपल्या बाह्य जीवन चंद्राला अंतर्जीवन वसुंधरेचे ज्ञान नसेल.

×

×

×

११३

जी टीका सहृदय नसते, बेफिकीर व बेपर्वा असते, तिचे हास्य किती कटु, द्वेषी, मत्सरी व अहितकर असते. तिचे ते विषमय हास्य स्पर्शजन्य रोगाप्रमाणे पसरतेही कसे ! नेहमी वक्रदृष्टी, उपरोधिकच पाहणे ! अशी वृत्ति सर्व गोष्टींवर पाणी फिरवते, सर्व गोष्टींचा नाश करते. तर उड-विण्याचा कठोर व निर्दय हा स्वभाव अशा स्वभावाला वैयक्तिक कर्तव्य कांही आहे असे वाटतच नाही; कांही प्रेमसंबंध आहे असे वाटत नाही. कोणत्याहि प्रकारच्या प्रेमापासून किंवा कर्तव्यापासून ही टीका अलिप्त असते; स्वतः कांही एक न करतां सर्वांचे हृद्गत समजून घेण्याचा ती प्रयत्न करीत असते ! मग टीका करणे हा स्वभावच बनतो, एक फॅशनच होते, प्रघातच होतो. एक पद्धतच, रूढीच, प्रणालीच ती पडते. अशी टीका नीतीचा, श्रद्धेचा, सर्व दैवी शक्तीचा विनाश करण्यास कारणीभूत होते. माझ्या मध्येही अशी एक प्रवृत्ति आहे व ती या दिशेने मला नेऊं पहात आहे. परंतु या प्रवृत्तीचे जास्त तीव्र आणि प्रखर नमुने मी पाहिले व त्यांचे परिणाम पाहिले म्हणजे मी मागे सरकतो, माझी वृत्ति आंत ओढून घेतो. मी दुस-

ज्यांच्या नैतिक शक्तीचा कधी नाश केला आहे असें मला आठवत नाही. हे पाप मी केले नाही - हा आरोप माझ्यावर मला करता येणार नाही. जीवनाबद्दल मला जो पूज्यभाव वाटतो, त्यामुळे हे पाप मी करू शकलो नाही. आणि माझा स्वतःवर विश्वास नसल्यामुळे हा मोह मला आतां पडणार नाही.

आपणांमध्ये, आपल्या समाजांत अशी वृत्ति असणे, असा स्वभाव असणे हे फार धोक्याचे आहे. अशा स्वभावाचीं माणसें माणसांतील ज्या उपजत नीचवृत्ति असतात-त्यांचीच खुशामत करतात; स्वच्छंदीपणा, बेशिस्तपणा, पूज्यभावाचा अभाव, अनादर, स्वार्थी, व्यक्तित्व या सर्वोना अशीं माणसें उचलून धरतात. याचा परिणाम समाजाचीं शकले शकले होतात. (विश्वसक किंवा विधायक कांहीच ज्यांच्याजवळ नाही)-केवळ निषेधात्मक वृत्तीचीं माणसें मोठमोठ्या राजकीय संघटनांत निरुपद्रवी वृत्तीचीं असू शकतील; कारण अशीं माणसें असोत वा नसोत, राजकीय जीवन चालूच राहतें. परंतु जिनेव्हासारख्या लहान देशांत यांचा सुकाळ होणे ही खेदाची व दुःखाची गोष्ट आहे. आपल्या देशासारख्या लहान राष्ट्रांचा असे लोक नाश करतील. लहान राष्ट्रं श्रद्धेवर व इच्छाशक्तीवर, क्रियाशक्तीवर जगत असतात. जेथे निषेधाचेंच स्वामित्व आहे यांत कांहीं शंका नाही त्यांत कांहीं नाही. अशा नेतिनेतिचें जेथे राज्य आहे, तेथे विनाश येणार-मरण येणार-कारण जीवन हे नकारात्मक नसून विध्यात्मक आहे, असार नसून साररूप आहे. समाज, देश, राष्ट्र ह्या जिवंत वस्तु आहेत व म्हणूनच मरणाधीन आहेत. त्यांना मरण येणे शक्य आहे. पूर्व संग्रहाशिवाय, पूर्वापार कल्पनांशिवाय कोणतेही राष्ट्र असू शकत नाही. वादविवादाशिवाय, बाहेर उघड दाखवितां येणाऱ्या पुराव्याशिवाय चालत आलेल्या, आपण चालू दिलेल्या, आपण मिळविलेल्या, एकरूप केलेल्या अशा अनेक मानलेल्या गोष्टींतून, अशा अनंत समजुतांतून राष्ट्रीय-तेचें, सामाजिक संस्कृतीचें, त्या त्या राष्ट्रांच्या जीवनाचें जाळे विणलें गेलें असतें. कर्म करायला कशावर तरी श्रद्धा हवी, विश्वास हवा, कशावर तरी श्रद्धा ठेवण्याचा आपण निश्चय केला पाहिजे. कांहीं तरी दृढ केले पाहिजे.

मनाशीं खूणगांठ बांधली पाहिजे; जो प्रश्न आहे—त्याचा आधींच नीट प्रत्यक्ष विचार केला पाहिजे. पूर्णपणे शास्त्रीय ज्ञाननी करून शास्त्रदृष्ट्या खात्री पटल्यावर जो कर्म करणार आहे, तो कांहींच कधी करू शकणार नाही; तो व्यावहारिक जीवनाला नालायक आहे, परंतु जीवन हें कर्मासाठी आहे; कांहीं तरी करण्यासाठी आपला जन्म आहे. कर्तव्य आपणांस चुकवतां येणार नाहीं टाळतां येणार नाहीं. जोपर्यंत पूर्वीच्या कल्पना आणि समजुती यांच्या ठिकाणीं दुसरें कांहीं आपणांस देतां येत नाहीं— संशय व साशंकता हीच फार तर देऊं. दुसरें दृढ निश्चित विचार देतां येत नाहीत तोंपर्यंत त्या कल्पनांचा आपण तिरस्कार करूं नये; ज्यांचें समाधान आपणांस करतां येणें शक्य नाही, त्यांना आपण हंसता कामा नये. ही निदान माझी तरी दृष्टी आहे.

×

×

×

११४

सर्व मनुष्यांना समान असें कांहीं आहे; परंतु या समानतेच्या पलीकडे त्यांच्यांत भेद पाडणारें, विषमता निर्माण करणारेंहि कांहीं आहे. हें दुसरें तत्त्व कधी धर्म असेल, देश असेल, भाषा असेल, शिक्षण असेल. परंतु हीही जरी समान व एक धरली तरीहि असें कांहीं—तरी शिष्टक उरतेंच, जें भेद पाडतें. हें कांहींतरी म्हणजे ध्येय. ध्येय असणें वा मुळींच नसणें, हें ध्येय असणें वा तें ध्येय असणें; यामुळें माणसामाणसांत फार फरक पडतो— ते एकमेकांपासून दूर जातात—दोन भ्रूवांप्रमाणें अलग होतात. एकाच कुटुंबांत राहणाऱ्या माणसांतही यामुळें अंतर पडतें; एकाच घरांत एकाच छपराखाली, एकाच खोलींत राहणारीं माणसें— परंतु तीं एकमेकांपासून निराळीं पडतात— दूर जातात. जरी ध्येय निराळें असलें तरी पूर्वीच्याच प्रेमानें प्रेम केलें पाहिजे, दुसऱ्या कोणाच्या

तरी विचारानें विचार केला पाहिजे— जर आपणांस एकटें व्हावयाचें नसेल !
केवळ आपलेंच ध्येय आणि आपण असें कराल तर एकटे राहाल.

×

×

×

११५

अन्योन्य सद्भावांत, परस्पर दर्शविलेल्या सन्मानांत सुविचार व एक-
प्रकारचा अलिप्तपणा असतो; प्रेमांतही असें असतं. त्या दर्शविलेल्या सद्भा-
वांत आपलें सर्व हृदय आपण उघडें करीत नाहीं. कांहींतरी राखून ठेवतो.
त्याचा अर्थ हा कीं ज्याच्या जीवनांत आपण भागीदार होतों त्यांना जितका
मोकळेपणा व जितकें स्वातंत्र्य पाहिजे आहे तेवढें आपण देतो. ढवळाढवळ
करण्याची आपली एक उपजत वृत्ति असते— तिच्या फर्शी आपण पडूं नये.
ह्या वृत्तीवर विश्वासू नये, गोडगोड बोलून दुसऱ्याच्या हृदयांत शिरण्यांत
पुष्कळ वेळां आपली इच्छा त्याच्यावर लादण्याचा गूढ हेतु मनांत असतो.

आपण कितीदां तरी दंभाचरण करीत असतो—दांभिक असतो !
बाह्यतः दुसऱ्याजवळ वागतांना आपण नेहमी एकच स्वरूप दाखवीत
असतो—परंतु आपलें खरें स्वरूप काय तें आपणांस माहीत असतं, आंत
आपण निराळे असतो. दोन्ही आपलीच स्वरूपे आहेत—यांत दंभ कसला
असें कोणी म्हणेल—तरी ह्यांत फसवणुक तर आहेच ही वंचना आपणांस
नमवेत, विनम्र करते. आपण जो बुरखा घेतलेला असतो, त्याचें प्रायश्चित्त
म्हणजे हे लवणें, विनम्र व्हावें लागणें. आपला भूतकाळ वर्तमानकाळाला
प्रायश्चित्त करायला लावतो. अशी मान खाली घालावयास लागणें वाईट
नाहीं. त्यांत आपलें हितच आहे कल्याणमंगलच आहे, आपण त्यामुळें शरमतों,
लज्जित होतों आणि त्यामुळें अनुतापाचा जन्म होतो. अशा रितीनें जो
सच्चा दिलाचा मनुष्य आहे, त्याच्या जीवनांत वाईटांतून चांगलें निर्माण
होत असतं, व त्याचें पतन पुन्हां उठण्यासाठींच कारणीभूत होतं.

×

×

×

११६

व्हिक्टर ह्यूगोच्या ल मिशरबल्स—ह्या कादंबरीचीं ३५०० पानें चाळीत होतों. ह्या अफाट व प्रचंड ग्रंथाचा हेतु काय, ह्यांतील सोनेरी सूत्र काय, संदेश काय, तथ्य काय तें समजून घ्यायचा मी प्रयत्न करीत होतों. या कादंबरींतील मूलभूत कल्पना पुढीलप्रमाणें दिसतें. समाजांत कांदीं भीषण अन्याय, घोर पापें निर्माण होत असतात—वेश्या, स्वच्छंदीपणा, ठक, मवाली, चोर, दरवडेखोर, खून, मारामाऱ्यां, लढाया, क्रांतिकारकांचे संघ—या सर्वांना समाज जन्म देतो. समाजानें ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, ह्या भयंकर गोष्टी आपणच निर्माण केल्या आहेत. कायद्याच्या कचार्टीत जो कोणी सांपडेल तो राक्षस आहे, पशु आहे असें मानून चालणार नाही. कायदा माणसाळवणें, कायद्यांत अधिक माणुसकी आणणें, समाजाचें मत व विचारसरणी हीं अधिक माणुसकीचीं करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. जे पतित आहेत त्यांना पावन करणें, पडलेल्यांस उद्धरणें, पददलितास वर उचलणें, सामाजिक उद्धार या सर्वांचा करणें हें आपलें काम आहे. परंतु हें करावयाचें कसे ? जे दुर्गुणी आहेत, स्वच्छंदी आहेत—त्यांना सद्वृत्त करून, त्यांना ज्ञानदीप दाखवून, त्यांना अन्य वळण देऊन त्यांची संख्या हळुहळू कमी करून, क्षमतेतील प्रभाव अपराध्याला प्रकट करून दाखवून ही सारी कल्पना, हा ध्येयवाद म्हणजे समाजांतील सर्वांनीं खरे स्मिश्चन होणें नाहीं कां ? पाप्यापासून तो खुनीमाणसांपर्यंत सर्वांना उदार क्षमा दाखवणें हें क्षमेचें उदार व विशाल रूप म्हणजे स्मिश्चन होणें नाहीं का ? जें तत्त्व ईश्वर परलोकीं अंमलांत आणणार तें ह्या जगांतच आपण अंमलांत आणणें नव्हे का ? हें पुस्तक, हा नृहृद्ग्रंथ अष्टाहासानें, हृदय पिळवटून सांगत आहे कीं, मानवी जिवाला तुमच्या निष्ठुर व सूडबुद्धीच्या कायद्यांनीं, पाशवी अभेद्य नियमांनीं चुरडून न टाकतां, प्रेमानें, सहानुभूतीनें व धिमेपणानें त्याला न्याय्य मार्गाकडे, सद्धर्माकडे, संयमाकडे आणण्यासाठीं प्रयत्न करणें—हें थोर आहे. ही धडपड करा.

पुस्तकाचें ध्येय थोर आहे. हें ध्येय उदात्त आहे—महनीय आहे.

परंतु हें अधिक फाजील आशावादी आहे. रुसोच्या धर्तीचें आहे. ह्या मता-प्रमाणें व्याक्ति ही नेहमीं निरपराधी असते आणि समाजच चुकीबद्दल जबाबदार धरला जातो. विसाव्या शतकांतील आजचें ध्येय असें आहे कीं, लोक-सत्तेचें सुवर्णयुग आणणें; सर्वत्र लोकसत्ता; लढाई नाही, फांशी नाही, दारिद्र्य नाही, दैन्य नाही. हा प्रगतीचा धर्म आहे. ही प्रगतीची द्वारका गांठावयाची आहे. थोडक्यांत अठराव्या शतकांतील काल्पनिक रामराज्य पुनः मोठ्या प्रमाणावर कल्पिलेलें. या विचारसरणींत उदारता आहे, परंतु त्यांत बरीच काल्पनिक अतिशयोक्ति मिसळलेली आहे. आतिशयोक्तीची काल्पनिकता असद्वृत्तीचें स्वरूप समजण्यांत आहे. मनुष्याच्या मनांत ज्या आसुरी वृत्ति आहेत त्याचा खोल विचार केलेला नाही. जगांतील असद् जें आहे—त्याचें वरवर उथळ विवेचन व अवलोकन केलेलें आहे मुद्दाम कांहींतरी विचित्र करणें, विक्षिप्तपणा करणें, पापासाठींच पापावर प्रेम करण्याची वृत्ति—माणसांत उपजत असते, ही गोष्ट ग्रंथकार विसरला आहे.

जोंपर्यंत कायदा स्वतःच्या लहरीप्रमाणें चांगलें व वाईट ठरवीत आहे श्रेष्ठ, व कनिष्ठ, उच्च व नीच ठरवीत आहे, आणि खऱ्या सत्याचा या सापेक्ष सत्याशीं घोटाला करित आहे, तोंपर्यंत ह्या कायद्यासमोर प्रामाणिकपणा दाखवणें म्हणजेही ढोंगी ठरणें आहे. हा दैवदुर्विलास. असे कायदे जोंपर्यंत सुधारत नाहीत तोंपर्यंत चालणार. या कादंबरीतील तो महत्त्वाचा उतारा आहे जेथें जॅव्हर्ट—निष्ठुर व कडक जॅव्हर्टच्या सर्व नीतिशास्त्राचा धुवा उडवतो—अर्धवट गुप्तपोलीस, अर्धवट धर्मवृत्तीचा असा हा जॅव्हर्ट अदृष्टणीय पोलीस अंमलदार जो जॅव्हर्ट त्याचें तत्त्वज्ञान खोडून काढतो. या प्रकरणांत ग्रंथकारानें सामाजिक सदबुद्धि, दया व सहानुभूति, निष्ठुर व अन्याय्य न्यायाला कशा रीतीनें सुधारूं शकेल तें दाखवले आहे. सामाजिक नरक यातना बंद करणें, सर्व कलंक व अस्पृश्यता दूर करणें, सर्व सामाजिक अन्याय दूर करणें, ज्यांना अंत नाही व ज्यांत आशा नाही असे सर्व कायदे रद्द करणें—हें ध्येय हे धर्ममूळ ध्येय आहे.

ह्या पुस्तकांत दिसून येणारें वाचन, बहुश्रुतता, बुद्धि, रचना कौशल्य सर्व थक्क करणारी आहेत, चकित करणारी आहेत. अप्रासंगिक गोष्टींचा

पाल्हाळ भरमसाट करणें, कांहीं मध्येच प्रसंग आणून कथानकापासून दूर जाणें—हा दोष आहे. सर्वत्र जी अतिशयोक्ति आहे तोही दोष आहे; आणि कांहींतरी ओढूनताणून आणलेलें, आदळ आपट करून आणलेलें, दणदणीत जोरदार असें जें भाषाशैलीत आहे तोही दोष आहे. साहाजिक अन्तःस्फूर्तीनें प्रकट होणारें सत्य, व वाणी ती अशी नसते. खरें सत्य निराळ्याच भाषेत—शब्दांत प्रकट होतें. परिणाम घडवणें—ह्यांतच विहक्टर ह्यूगोचें चुकलें. त्याच्या प्रत्येक कृतीत, प्रत्येक शब्द योजण्यांत परिणाम घडवायचा आहे—ही दृष्टि आहे. त्याचें जें सौंदर्यशास्त्र आहे, रचनाशास्त्र आहे—त्याचा हेतु परिणाम घडवणें हा आहे. म्हणून अतिशयोक्ति, पुनः पुन्हां सर्वत्र जोर देणें—इतका कीं कंटाळा येतो, नाटकीपणा, कांहींतरी लादण्याची व अति करण्याची वृत्ति—हे शोध उत्पन्न झाले आहेत. जोरदार कलावान्, परंतु हा कलावान् आहे हें आपण कधीही विसरत नाहीं; अनुकरण करण्यास हा आदर्श धोक्याचा आहे.

परंतु विहक्टर ह्यूगोची शब्दसृष्टि केवढी प्रचंड आहे. त्याचें शब्दज्ञान किती चकित करणारें आहे. फ्रेंच भाषेत जितके प्रकार आहेत जितकें भेद आहेत ते सर्व त्याला पूर्ण माहीत आहेत. सर्व धंद्यांतील शब्द त्याला माहीत आहेत, कोर्टांतील भाषा, शेअर बाजारांतील भाषा, लढायींतील भाषा, खलाशांची समुद्रांवरची भाषा, तत्त्वज्ञानाची भाषा, चोरांची भाषा, कैद्यांच्या टोळींतील भाषा, व्यापारधंद्यांतिल बोली, प्राचीन वस्तु-संशोधनशास्त्रांतील भाषा, पुरातन-तत्त्ववेद्यांची भाषा, समार्जेकाची-सर्व भाषेच्या खोचा व लकवा-यांत तो प्रवीण आहे. सर्व चालीरीती, सर्व इतिहास त्याला माहीत आहे. शहरांतील, खेड्यां-तील सर्व ठिकाणचा बारीक सारीक माहिती - विचित्र माहिती - गंमती त्याला माहीत आहेत. पॅरिस शहर सतरांदा उलथेंपालथें त्यानें घातलें असेल असें वाटतें. खिशांतील सर्व वस्तु - काय काय खिशांत आहे हें जसें आपणांस माहित असतें, त्याप्रमाणें सर्व पॅरिस ह्यूगोला माहीत होतें केवढी प्रचंड स्मृति-केवढी झगझगीत प्रतिभा—ह्यूगो ध्येयवादी स्वप्नसृष्टीत रमणारा आहे तरीही आपल्या स्वप्नांचा स्वामी आहे.

मनाचा एक विशेष नमुना—या नात्यानें ह्यूगोला पाहणें फार मजेचें

आहे. तो जळजळीत चित्रें चितारतो, निखाऱ्यांनीं लिहितो; विद्युतप्रकाशांतील चित्रें प्रकाशवतो; तो कानठळ्या बसवतो, दिपवतो, वाचकाला गोंधळवतो, घाबरवतो, वाचकाला आनंदित करणें, मोह घालणें, वाचकाचें मन वळवणें हें तो करित नाही. जोर-बस्स-अशा सीमेला नेलेला जोर-हा मनाला चकित करतो, फसवतो, तुम्हांला कैदी करणारा आहे, असें न दाखवतो, तो तुम्हांला कैदी करतो. हा जोर तुम्हांला तल्लीन करित नाही तर तुम्हांला बांधून टाकतो. असामान्य, अपूर्व, प्रचंड, गुदमरवून टाकणारें, अमर्याद, अनंत हें ह्यूगोचें ध्येय आहे. त्याचे नेहमींचे ठरलेले शब्द म्हणजे “ अनंत, अफाट, प्रचंड, विशाल, राक्षसी, अवाढव्य ”- असे असायचे. मुलांचा स्वभावही अतिशयोक्तीने भरलेला व झगझगाटाचा दाखविण्याची पद्धत तो शोधून काढतो. एकच गोष्ट ह्यूगोला अशक्य आहे, ती म्हणजे सहजता, अकृत्रिमता, स्वाभाविकता. थोडक्यांत भव्यतेचें त्याला वेड आहे, अतिशयोक्ति हा त्याचा दोष आहे. त्याचा विशेष म्हणजे प्रचंड शक्ति-परंतु मधूनमधून ह्या भव्यतेत पोरकटपणा आहे, बेसुरपणा आहे. त्याच्यांतील उणीव म्हणजे प्रमाणबद्धतेचा अभाव; माधुर्याचा, विनोदाचा अभाव; जिवंतपणा कमी. उत्तरेकडच्या व दक्षिणेकडच्या सर्व अतिशयांचें तो मिश्रण आहे. डच व आफ्रिकन यांचें तो मिश्रण आहे. (Galliciged Spaniard) त्याच्यांत फ्रेंचपणा कमी आहे. परंतु दैवाची घटना अशी कीं १९ शतकांतील फ्रेंच साहित्यांतील तो एक अलौकिक तारा आहे. त्याची साधनसामुग्री अपार आहे. वयाचा त्याच्यावर परिणाम होत नाही-त्याची शक्ति कमी होत नाही. शब्दांचा केवढा न संपणारा सांठा, संप्रदाय, म्हणी, लकवा-किती त्याच्याजवळ असतात. आपल्या जाण्याची खूण म्हणून केवढी पुस्तकांची रास तो ठेवून गेला आहे ! ज्वालामुखीप्रमाणें त्याचे स्फोट आहेत. कल्पनेत वावरणारा कारागीर तो आहे. तो नेहमीं पाडतो, बांधतो, उभारतो, चुरडतो, धुळीत मिळवितो, पुनः रचतो, स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें सृष्टि बनवतो. तो जी सृष्टि निर्माण करतो ती ग्रीक सृष्टि नसून हिंदु सृष्टि आहे- अफाट- प्रमाणहीन.

ह्यूगो मला आश्चर्यचकित करतो, थक्क करतो. तरीपण जे ग्रंथकार,

ज्या विभूति माझ्या हृदयांत सत्याची दृष्टि जागृत करतात, जे मनुष्याची आंतरिक स्वतंत्रता वाढवतात— ते मला आवडतात. मी त्यांना पसंत करतो. ह्यूगोमध्ये सायक्लोपची आदळ आपट आहे; मला ॲपलोची सतार पाहिजे आहे— तीच मला द्या. ऑलिंपियन जोव्हच्या शांत भुंवया भव्य कपाळ तेंच, मला द्या.

×

×

×

११७

हवा अगदी कुंद; आकाश मेघाच्छादित आहे. धुकें पडतें आहे. रात्री पाऊस पडला तरी अजून हवा जडच आहे. पृथ्वी व आकाश ह्यांचें हें जरा उदास व गंभीर वर्तन—यांतही एक प्रकारची पवित्रता आहे; परंतु प्रेक्षकाच्या मनांत एक प्रकारची शून्यता, निष्क्रियता यामुळें उत्पन्न होते. प्रकाश हा जीवनाला आणतो. अंधार विचारांत आणित असेल; परंतु हा अंधुक दिवसाचा प्रकाश हा अस्थिर प्रकार, शिशासारख्या आकाशाची झगझग ह्यानें जीवनही नाही, विचारही नाही तर केवळ अशांति, अस्वस्थता व श्रांतता वाटते; कंटाळा वाटतो. निसर्गातील ह्या अस्थिर अनिश्चित घोट्याच्या स्थिती कुरूप असतात. मोहकतेचा उगम निश्चिततेत आहे, चारित्र्यांत आहे, विवक्षित मार्ग रेखाटण्यांत, स्पष्टपणांत आहे, विशिष्टपणांत आहे. जें अस्पष्ट आहे धोटाळ्याचें आहे, ज्याला ना रंग ना रूप, ना धड आकार, ना खूण, ना जोर—तें सारें सौंदर्याला विरोधी आहे. मनाची सर्वांत पहिली आवश्यकता प्रकाश ही आहे. प्रकाश म्हणजे व्यवस्था, व्यवस्था म्हणजे प्रथम निरनिराळे भाग अवयव स्पष्ट पाहणें, आणि मग त्यांची व्यवस्थित, नियमित चाललेली क्रिया पाहणें. सौंदर्य हें बुद्धिविर उभारलेंलें आहे.

×

×

×

११८

रात्री भोजनोत्तर फिरावयास गेलों होतों. आकाश तान्यांनीं चमकत होतें. आकाशगंगा भव्य दिसत होती. काय करूं ? माझें हृदय तरी जडच आहे भाराखालीं वांकलें आहे.

जीवनाविषयी, स्वतःविषयीं अविश्वास माझ्या हृदयांत आहे, हा रोग बरा होत नाही. हा अविश्वास सर्वोच्या मुळाशीं आहे. मी शेजाऱ्याजवळ चांगला वागतों, परंतु स्वतःबाबतींत मात्र कठोर होतों. शेजाऱ्यांचें सारें मला चांगलें वाटतें. माझें मला सारें वाईट वाटतें. मला सर्व पाहिजे नाहीतर कांहींच नको. हा माझा उपजत स्वभाव आहे; ही माझी मूळची वृत्ति आहे हा अंकुर आहे. हा माझ्यांतील पुराणपुरुष होय. ह्या वृत्तीची पुंजी मी घेऊन आलों आहे, आणि तरीही जर कोणी मला थोडें प्रेम दिलें, जर कोणी माझ्या भावनांच्या गाभाऱ्यांत खोल शिरून पाहिलें तर मी सुखी होतों. मग मला दुसरें कांहीं नको. मुलानें माझा पापा घेणें, मला मुका देणें, मित्राजवळ बोलणें—तेवढ्यानेंही मी आनंदी होतों. लग्नेच मी विकसित होतों—टवटवीत होतों. अनंताकडे माझी धांव आहे, तथापि अगदीं थोडेंहि मला पुरेसें होतें—मला तृप्त करते. सर्व कांहीं मला अशान्त करते—प्रत्येक वस्तु मला अस्वस्थ करते—आणि एकादी लहानशी वस्तु मला शांत करते. मला माझ्यांत कधीं आत्महर्ष्येची इच्छाहि दिसली आहे. तथापि माझी महत्त्वाकांक्षा ती कितीशी—सुखाची उडी कितीशी—तर एक पक्षी व्हावें—पंख असोवत, सूर्याजवळ जावें, घराच्यांत बसावें. पंख, प्रकाश, घरटें. लोकांना वाटतें मला एकान्त आवडतो म्हणून मी एकान्तांत बसतो. मला दुसऱ्याची जरूर भासते, आणि ती कबूल करण्याला मला लाज वाटतें. मी जर ते कबूल केलें तर मी बंधनांत पडेन ही भीति, ह्याचा तिरस्कार, ह्यामुळे मी एकटाच बसतो.

X

X

X

११९

आज सकाळीं जागा झालों तेव्हां जी भावना, जो विचार मनांत आला, जी एक सूक्ष्म वृत्ति मनाला पकडती झाली, मनाचा कबजा घेती झाली—
—तिला योग्य शब्द कोणता—त्या वृत्तीला योग्य यथार्थ नांव मी कोणतें देऊं ?
ती एक आठवण होती—मधुर व मोहक स्मृति होती यांत संशय नाही. परंतु तिला नांव नाही, गांव नाही, अस्पष्ट निर्विकल्प निराकार स्मृति होती. तापानें फणफणणाऱ्या माणसानें आपल्या अंधारांतील खोलींत छायांत, अर्धवट वातांत एखादी स्त्रीची आकृति पहावी तसेंच हें होतें. कोठेंतरी जी मूर्ति, जो आकार मी पाहिला होता—त्याचीच ती स्मृति होती. त्या मूर्तीनें मला एकदां मोहिनी घातली होती, माझें हृदय हलवेलें होतें. आणि नंतर काळाच्या ओघांत ती मूर्ति, तो आकार कोठेंतरी मागें पडला व मी विसरूनही गेलों. तो आकार फक्त मला आठवे—परंतु काल, स्थल, नांव—स्पष्टमूर्तीहि—यांत सारा गोंधळ होता. हें कांहीं नीट आठवत नव्हतें. वरचा बुरखा फडफडत असावा तसें हें होतें. आंतील कोडें—सुखाचें रहस्य तें या बुरखाखालीं लपवलेलें होतें. बुरखा मात्र फडफडत होता व आंतील वस्तूची अगदीं अस्पष्ट परंतु गोड अशी एक आठवण येत होती. तें कांहीं स्वप्न नव्हतें इतकें समजण्याइतका मी जागा होतो.

अशा प्रकारच्या आठवणींत ज्या वस्तु दृष्टीच्या आड जात आहेत त्यांचे अंतिम दर्शन, शेवटच्या खुणा आपण पाहतों, जातां जातां जणुं त्या आपणांस हाका मारतात. ज्या स्मृति, ज्या आठवणी मालवल्या जाणार असतात त्यांचा तो शेवटचा प्रयत्न असतो, शेवटचें दर्शन असतें. दलदलीच्या प्रदेशावर कांपणारा—हालणारा प्रकाश पडावा आणि स्वच्छ कांहींच दिसूं नये—तसेंच हें असतें. आपणांस अशा वेळीं ही सुखाची स्मृति आहे का दुःखाची हेंही समजत नाही—त्या स्मृतीच्या मरणानंतरचा हा एक किरण असतो. किती चमत्कारिक ? अशा गोष्टी म्हणजे आपलीच भूतें असेंही म्हणतां येईल. गतसुखाच्या पडच्छाया, मृत भावनांचें पूर्वज-पितर ! तात्सुदया ग्रंथांत म्हटल्याप्रमाणें जर प्रेमाची प्रत्येक भावना एका अदृश्य जीवाला जन्म देत असेल,

नकळत जन्म देत असेल, जर ही थरथरणारी भूतें, ज्यांना प्रत्यक्ष आकार नाही, वास्तविक सत्यता नाही, असे हे चलच्चित्रपटावरील आकार, हे आत्म्याच्या कक्षेभोंवती जर फिरत असतील, तर मग आपण निजलो असतां उशीवर डोकें ठेवून पडलो असतां जे आकार- मनोमय आकार आपणांस भेटावयास येतात-त्याचें आश्चर्य वाटावयास कशास हवें ? कांहीं असो एक गोष्ट खरी कीं जो भास मला झाला त्या भासाला “ नांव सांग ” असें मी जोरानें सांगूं शकलों नाहीं. त्या आठवणीला आकार, स्पष्टपणा, रंगरूप देण्यास मी असमर्थ होतो.

अशा स्वप्नमय विचारांच्या ओघाबरोबर जेव्हां आपण खाली वहात जातो; तेव्हां जीवनाचें स्वरूप किती उदास व खिन्न असे दिसते. रात्रीची वेळ असावी आणि एखादें गलबत फुटावें-त्यावेळेंस प्रेमळ माणसांच्या हांका मदतीसाठीं ऐकायला येत असतात; शेंकडो हांका “ या, मदत करा, वांचवा ” अशा मारल्या जातात आणि निष्ठुर पर्वतप्राय लाटा त्या हांकांना एकामागून एक शांत करीत चालल्या असतात. मरणाचा अंधार सर्वत्र पसरलेला असतो. लाटेनें गिळंकृत करण्यापूर्वीं मदतीसाठीं हात आपणांस लांबवता येत नाहीं, शेवटचा मुका घेतां येत नाहीं, अंतिम वियोगाची मिठी मारतां येत नाहीं. अशा दृष्टीनें पाहूं लागले म्हणजे एकंदर सारें जीवन कठोर, रानटी, दुष्ट आहे असें वाटूं लागतें. रोजच्या क्षुद्र जीवनांच्या मंद पाण्यांत जीवनांतील हा दैवदुर्विलसिता एकाद्या प्रचंड खडकाप्रमाणें उत्पन्न होते. अशा दृष्ट्यानें एक प्रकारची अनिश्चित चिंता वाटूं लागते. त्या चित्तेच्या भारानें मन गंभीर होतें गंभीर झाल्या- शिवाय कसे राहील ? वरून वस्तु हंसत असेल— वरून वस्तु साधी क्षुद्र सामान्य असेल -परंतु खाली खोल पाहिलें तर भयंकर कांहींतरी आहे, प्रखर तीव्र कांहींतरी आहे असें वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. शाश्वत गोष्टींना स्पर्श करतांच, त्यांचा विचार करूं लागतांच, जीवाचें ध्येय काय, शेवट काय या प्रभाला हात लावतांच, सत्य आणि कर्तव्य यांचा विचार करूं लागतांच, जन्ममरणाच्या रहस्यांना स्पर्श करतांच, आपण— आपली इच्छा असो वा नसो गंभीर झाल्याशिवाय राहत नाहीं.

परमोच्च प्रेम—भव्य, अपूर्व, अमर, अजिक्य प्रेम—आपणांस नीट सरळ त्या खोल दरीच्या कडेला घेऊन जात असते; हें प्रेम आपणांजवळ अनंततेच्या व चिरंतनतेच्या सरळ सरळ गोष्टी करतें, त्याबद्दलच प्रत्यक्ष बोलतें. हें प्रेम धर्ममय असतें; जणुं धर्मच. मनुष्याच्या आजुबाजूस सर्व कांहीं क्षणभंगुर पमरलेलें असतें—सर्व कांहीं अधारांत जात असतें, अदृश्य होत असतें—हें सारें जग, ही सारी सृष्टि एक भ्रांत कल्पना आहे, एक माया आहे, कादंबरी आहे असें जेव्हां वाटतें—हें सारें विश्व म्हणजे एक अनिश्रित बुडबुडा आहे असें जेव्हां वाटतें—जेव्हां विचारांची प्रचंड हवेली, उंचमनोरे हवेंत विरघळून जातात, सर्व प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या गोष्टींत जेव्हां संशय भरलेला दिसतो, सर्व सत्यें शंकापूर्ण दिसतात—अशा परिस्थितींत आपलें असें माणसास काय म्हणतां येईल ? स्थिर असें कोणचें स्थान, कोणतें चिन्ह त्याच्याजवळ आहे कीं जें त्याला आपलेसें म्हणतां येईल ? स्त्रीचें श्रद्धापूर्ण व विश्वासू हृदय ! या हृदयावर त्याला आपलें डोकें ठेवतां येईल. विसांवा घेतां येईल. तेथें त्याला जगावयाला, श्रद्धा ठेवायला उत्साह व सामर्थ्य मिळेल; आणि जरूर पडली तर शांतपणें मरण्याचें, ओठांवर मंगल शब्द खेळवून मरण्याचें सामर्थ्यही तें हृदयच देऊं शकेल. प्रेम—आणि प्रेमांतील मंगलता यांतच विश्वाच्या ऐक्याचें, संगीताचें मूर्तस्वरूप आहे. प्रेमांत सर्व विरोध विलीन होतात. हें प्रेमच—सर्व जगाची काळजी वाहणारा, सर्वश, सकल जगाचा तात—त्याची खात्री पटवून देतें. हें प्रेम म्हणजे ईश्वराचा पुरावाच नाही का ? त्या करुणामयाचा, वत्सलमयाचा हा पुरावा नाही का ? प्रेम प्रेममय ईश्वराला सिद्ध नाही करीत ? प्रेम हा ईश्वराकडे जावयास अत्यंत नजीकचा रस्ता नाही का ! प्रेम म्हणजे श्रद्धा व विश्वास, एक श्रद्धा दुसऱ्या श्रद्धेस जन्म देतें, एक विश्वास दुसऱ्या विश्वासाला जन्म देतो. ही श्रद्धा—म्हणजेच आनंद, प्रकाश व सामर्थ्य जिवंत, जागृत, सुखी मुक्त पुरुषांच्या रांगेत ह्या प्रेमानेंच शिरतां येईल, त्यांच्यांत प्रेमांमुळेच प्रवेश मिळेल. ज पुरुष—मत्यनिष्ठ पुरुषजीवनाची यथार्थ किंमत जाणतात आणि ईश्वराच्या व सत्याच्या यशासाठीं धडपडतात, श्रमतात अशा पुरुषांत प्रेमाच्या जोरावर आपणांस शिरतां येईल. हें प्रेम जोपयत नाही तोंपयत आपण

बडबडये, केवळ गप्पा मारणारें, वाचाळ पंडितच आहोंत यांत शंका नाही; तोंपर्यंत आपण आपल्या आयुष्याची उधळपट्टी करणारें, ज्या देणग्या आपणांस मिळालेल्या असतात, ज्या शक्ति आपणांस दिलेल्या असतात, त्या फुकट दवडणारेच आपण असतों; जोपर्यंत आपणांस ध्येय नाही, खरा आनंद नाही कांहीं तरी करीत राहतों, तोंपर्यंत आपण दुबळे, अनिश्चित, निरुपयोगीच ठरणार. या विश्वाच्या रचनेंत व योजनेंत आपणांस तोंपर्यंत स्थान नाही.

कदाचित् प्रेमानें-प्रेमपंथानें मी माझी श्रद्धा परत मिळवीन; माझा धर्म, माझा उत्साह, माझी एकाग्रता, निश्चितता मिळवूं शकेन. मला असें दिसतें कीं जर मला माझा सहकारी मिळेल, माझा जीवनासांगाती मिळेल-तर बाकी सर्व आपोआप होईल; जो माझा गडी आहे, माझा सोबती आहे-तो मला फक्त मिळूं दे-कीं बाकी आपोआप होईल. तो जर मला मिळेल तर माझी अश्रद्धा गोंधळून जाईल; मला माझ्या निराशेची मग लाज वाटेल. त्या परमपित्यावर, दयामयावर तर मग श्रद्धा ठेव आणि प्रेम करायला धज.

×

×

×

१२०

प्रार्थना हें सर्वधर्मांचें मुख्य शस्त्र आहे. जो प्रार्थना स्वीकारील व ज्याच्यापासून आशीर्वाद व कृपा येईल असा कोणी आहे कीं नाही ही शंका येऊन जो प्रार्थना करूं शकत नाही-त्याचा एकान्त निष्ठुर त्याला वाटेल; तो खरोखर अत्यंत दरिद्री आहे. आणि मी, माझें तरी या बाबतींत काय आहे म्हणणें, किती आहे विश्वास ? हें या क्षणीं सांगणें कठीण आहे. माझ्या सर्व श्रद्धा, सर्व विश्वांत आज भट्टीत घातलेले आहेत. त्यांतून काय निर्माण होईल कोणी सांगावें ? मला सत्य पाहिजे आहे-मग तें सत्य अशान्त करणारे असो, मिळविणारे असो, आपल्या सर्व विचारांना उपटून टाकणारें

असो, सर्व कल्पनांना बदलून टाकणारे असो. माझी अशी श्रद्धा आहे, समजून आहे की वस्तूंच्या स्वरूपाबद्दल जी परमोच्च कल्पना आपण करू शकू ती अत्यंत सत्य असणार. अत्यंत सत्य ते-जे मनुष्याला संपूर्णपणे सुंदर करतं, सूज करतं, थोर करतं, सुखी करतं, चांगला करतं.

मी आज बदलत्या काळांत आहे. माझ्या जीवनाची घडी अजून बसायची आहे. तरी ईश्वरावर माझा विश्वास आहे; आत्मा अमर आहे असें मला वाटतं. पावित्र्य, सत्य, सौंदर्य यांना मी मानतो. आपणांस क्षमा केली जाईल या श्रद्धेनें जीवाचा उद्धार होईल असें मला वाटतं. प्रेम, भक्ति, पूज्यभाव यांना मी मानतो. कर्तव्य व नैतिक जाणीव मी मानतो. प्रार्थनाही मी मानतो-तिच्यावर श्रद्धा आहे. मानवी मनांतील मूलभूत स्फूर्ति, उद्रेक, त्यांवर माझा विश्वास आहे. सर्व काळांत होऊन गेलेले जे दैवी प्रेरणेचे पुरुष, जे संत व ऋषि त्यांच्या उद्गारांवर, निःसंदिग्ध सांगण्यावर माझा विश्वास आहे. आपला दैवीस्वभाव हा सत्य स्वभाव-आपलें उच्च स्वरूप हें आपलें खरें स्वरूप असें मला वाटतं.

एवढ्यानें मनुष्याला धर्माचें तत्त्वज्ञान मिळेल का ? कदाचित् शक्य आहे; परंतु ह्या वेळेस तरी मला तें स्पष्टपणे दिसत नाही. अध्यात्मशास्त्राचा-माझ्या अध्यात्मशास्त्राचा विचार करण्याचें मी आज किती दिवस बंद केले आहे मी अलाकडे दुसऱ्यांच्याच विचारांत जगतो; इतका की, मला कांहीं श्रद्धेची-माझ्या समजुती, माझे विश्वास यांना स्थिरता आणण्याची कांहीं जरूर आहे का असें मी स्वतःला विचारण्यास तयार आहे. होय, जरूर आहे. माझें मत काय, माझें निश्चित मत काय याची मला जरूर आहे. दुसऱ्यांना सांगण्यासाठी व स्वतः त्याप्रमाणें आचरण्यासाठी अशा निश्चिततेची मला जरूर आहे. अभ्यासासाठी, चिंतनासाठी, शिकण्यासाठी त्याची तितकी जरूर नाही.

×

×

×

१२१

फिरायला गेलों होतों. वातावरण कमालिचें पवित्र नि विशुद्ध होतें. उबदार सौम्य असा सूर्यप्रकाश अंगाला बिलगत होता. सर्व जीवनांत आनंद भरलेला होता. एका बाकावर अवाक् असा मी बसलों होतों. जणुं ध्यानस्थ मुनि. माझ्या शेजारीं उतरण होती. तिच्यावर हिरवळ व शेवाळ दिसत होती. थोडा वेळ मी तन्मय होतों. अत्यंत आनंदांत होतों. दूरच्या प्रार्थना मंदिरांतून लष्करी बँडची गाणी ऐकू येत होती. त्या गानलहरींवर मी पोहत होतों. त्यांच्याशीं खेळत होतों. त्या गानलहरी माझ्या चोहोंबाजूंस उसळत होत्या. मी सर्वतोपरी सुखी होतों. केवळ सुखी. मी कर्महीन होतों. मी कवि होतों, चित्रकार होतों. सर्वच गोष्टींत मला आनंद वाटत होता. माझ्या बाल्यांतील नि तारुण्यांतील शेंकडों स्मृति, विस्मृत अशा गोष्टीं मला भेटायला धांवून आल्या. ज्याच्या जीवनांतून नुकतेंच काव्य प्रकट व्हायला लागले असतें, अशाच्या मनावर, हृदयावर. आत्म्यावर सृष्टीतील नाना रंगाचा, अनंत छटांचा, विविध गंधांचा, कूजनाचा, सूर्यप्रकाशाच्या हिरव्यागार कुंचणांचा एक अपार नि अपूर्व असा परिणाम होत असतो. ते सारे भूतकालीन परिणाम मला आठवले. ते अवर्णीय ठसे पुन्हां जागे झालें. निष्पापता, सरलता, अज्ञान हीं ज्याप्रमाणें सार्धी असतात, त्याप्रमाणें साधा होऊन, लहान मुलाप्रमाणें होऊन या जगांकडे कौतुकानें नि आदरानें मी पाहूं लागलों. स्वतःला जीवनाच्या नि निसर्गाच्या स्वाधीन केले. त्यांनीं मला पाळण्यांत घालून अपरंपर प्रेमानें आंडुळले. सदा पावन आणि पवित्र अशा सृष्टीमाऊलीसमोर पवित्र भावनेनें आपलें सारें हृदय उघडे करून दाखविणें आणि तिचा त्याला स्पर्श होऊं देणें, वस्तूमधील अमर जीवनाला आपल्या जीवनावर खोल ठसा उमटवायला, आपल्या जीवनाचा ठाव ध्यायला मोकळेपणें मुभा देणें-म्हणजेच प्रभूच्या हांकेस ओ देणें होय, त्याच्या शब्दास मान देणें होय. आपल्या मनावर होणारा एक संस्कार, प्राप्त होणारी एक नव संवेदना

म्हणजे ती प्रार्थनाच असते. आणि स्वतःला विसरून जाणें म्हणजेच भाक्ती होय.

×

×

×

१२२

आपल्या फ्रेंच भाषेंत प्रत्येक वस्तुला आकार द्यायची फार धडपड. सारें ठरीव, रेखीव, निश्चित, पक्के पाहिजे. फ्रेंचांना आकाराचें महत्त्व आहे, अर्थाचें नाही. कसकसे होत येते इकडे त्यांचें लक्ष नसतें. परिणाम काय, निर्णय काय, निकाल काय, काय ठरलें याची फार धांदल. अंतरंगापेक्षां बाह्याला फार महत्त्व. विचारोपेक्षां देखाव्याला जास्त महत्त्व. आत्म्यापेक्षां देहाला महत्त्व, त्यांना ध्येयाचा ध्यास आवडत नाही. ध्येय हवें, सिद्धि हवी, सिद्धीसाठीं खटाटोप नको. प्राण आवडतें परंतु प्राण्याचा पथ आवडत नाही. थोडक्यांत सारें कांहीं तत्पर केलेले आवडतें. तयार केलेले विचार, भाजलेल्या पक्क्या भाकरी. लेसिंगच्या तत्त्वाच्या अगदीं विरुद्ध असें हें आहे. तयार झालेल्या, सिद्ध झालेल्या वस्तूकडे केवळ पाहणें हीं बाह्य दृष्टि आहे. तेथें स्पष्टता असते, निःसंदिग्धता असते. परंतु ती वरपांगी असते. ती वस्तु कसकशी बनत आली, तो सिद्धांत कसा जन्मला याचें ज्ञान कांहींच नसतें. नुसती शारीरीक कल्पना असतें. आकाराचें ज्ञान. परंतु मूळ उगमाचें, आरंभाचें ज्ञान नसल्यामुळें, अज्ञान मला समजलें, अपारदर्शक पारदर्शक झालें, गूढ सुगम झालें असें म्हणण्याप्रमाणें हें आहे. स्वच्छ आणि स्पष्ट म्हणून जें वाटतें तें सूर्याच्या स्पष्ट दिसण्याप्रमाणें आहे. सूर्य स्पष्ट दिसतो म्हणून सूर्याचे सारें ज्ञान झालें असें म्हणतां येणार नाही. सूर्य दिसला परंतु समजला नाही. आपण वरवर वाळूंत खेळत असतो. आपला स्वभाव गंभीर नाही तो बहिरूपी, बहिरंगी आहे. आपला स्वभाव फुलपांखरी आहे. विषयी, विलासी आहे. कलावंताचा आहे, तत्त्वज्ञानाचा नाही. आपणांस आकार, मूर्ति, ठसा, सांचा, पद्धती या गोष्टी हव्या

असतात. खोल जीवन, आत्मा, परमात्मा, सृष्टीतील गूढ ह्या गोष्टी नको असतात.

×

×

×

१२३

व्हॉवेहून जिनेव्हाला जात होतो. वाटेत सरोवराच्या कांठीं उभा होतो. सरोवरावर एक प्रकारची खिन्न उदासीनता नि गंभीरता पसरलेली दिसत होती. ते अति शांत नि सुकुमार हळुवार असें दिसत आहे. पर्वतांची नि मेघांची खिन्न उग्र लाया त्याच्यांत पडली आहे. असें हें सरोवर मला कोणता बरे संदेश देत असेल ? जीवनावरचे मोहपटल जरी दूर झाले, जीवनांतील माया मोह तृष्णा जरी नाहीशा झाल्या, तरी जीवन कांहीं नीरस होत नाही. जीवनांत आनंद राहतोच. स्वर्गीय स्मृतीचे प्रकाश-किरण, कर्तव्याचें किरण जीवनाला कळा देतील, रंग चढवतील. जगांतील सर्व वस्तु क्षणभंगुर कशा आहेत, पटापट कशा पडद्याआड जातात हे माझ्या मनश्चक्षूसमोर अगदीं स्पष्टपणें उभे राहिले. जीवित म्हणजे एकंदरीत दैवाची लीला आहे ! केव्हां काय होईल त्याचा नेम नाही. या अखिल-जीवन-प्रवाहाच्या खालीं दुःख नि औदासिन्य पसरलेलें आहे. परंतु दुःख नैराशांच्याही खालोखाल दुसरेहि एक गंभीर सत्य असते. आणि तेंहि मला स्पष्टपणें दिसून आलें.

×

×

×

१२४

ज्या वेळेस निश्चित, विवक्षित असें आपण कांहीं करित नसतो त्याच वेळेस आपले खरे जीवन आपण अनुभवित असतो. कधी कधी आपली वाढ करण्याचे आपण थांबवितो. त्यांतील हेतु एवढाच असतो कीं झालेली

वाढ पक्की व्हावी. आपण स्वतःसि आपलेसैं करावें. इच्छाशक्ति, क्रियाशक्ति या जरी स्तब्ध राहिल्या तरी निसर्ग नि काळ स्तब्ध नसतात, रिकामी नसतात. आपल्या जीवनाची नाव आपण चालवित नसलों तरी ती चालूच असते. आपली इच्छा असो वा नसो; आपण कांहीं करीत नसलों, इच्छित नसलों तरीहि आपलें जीवन आपणांस घेऊन त्या त्या निश्चित अवस्थांतून पुढें जातच असतें; आपलें रेशमी तंतूंचें नाजूक, सूक्ष्म परंतु बळकट जाळें विणीतच असतें; आपली भवितव्यता आपली परिपूर्णता करितच असते. आपल्या आयुष्याचें प्रत्येक घटकापळ आपल्या पूर्णतेकडे आपणांस नेत असतें; म्हणजेच त्या अंतिम दशेकडे मरणाकडे नेत असतें; जीवितांतील ही क्रिया अपरिहार्यपणें सतत सुरू असते. तुम्ही झोंपा, कर्मशून्य असा. या क्रियेंत, मरणाकडे जाण्याच्या गतींत खंड पडत नसतो. ह्या क्रियेला आपण नैतिक वळण दिलें, स्वतंत्र वळण लावलें तर मग भीति वाटण्याऐवजी आनंदच वाटेल.

×

×

×

१२५

मनुष्याचें खरें वैशिष्ट्य तो मूर्खांजवळ, अज्ञानी लोकांजवळ कसें वर्तन ठेवतो, यांत आहे.

×

×

×

१२६

न आवडणाऱ्या मतांचा नि विचारांचा स्वीकार करतांना आपणांस फारच मानसिक त्रास होतो. तसेंच जे लोक तुमचे गुण ओळखतात, त्या गुणांची स्तुति करतात, त्या लोकांजवळ सदाभिरुचि नसेल असें मानायलाहि फार मानसिक त्रास होतो.

×

×

×

१२७

आपली दुर्बलता ही आपली कसोटी आहे. आपला वाईट स्वभाव हें खरें संकट आहे. आपल्या सर्व महत्वाकांक्षा, आपल्यांतील सारीं सोंगेदोंगे यांचें हवन करणें, यांत खरी नम्रता नाही का ? सद्सद्विवेकबुद्धीच्या उज्या नि तिच्यांतील कृत्रियता या गोष्टी दूर करामला हव्यात. खरी नम्रता समाधानी असते.

×

×

×

१२८

मनुष्याला ज्या गोष्टींचे अंकुर स्वतःमध्ये दिसतात, त्याच गोष्टींचे तो आकलन करू शकतो.

×

×

×

१२९

आपण सदैव सत्यनिष्ठ राहूं या. जीवनाची नि कलेची ही परिसीमा आहे. वक्तृत्व, सद्गुण, नैतिक सामर्थ्य या सर्वांचें इंगित, या सर्वांची किल्ली सत्यनिष्ठेच आहे.

×

×

×

१३०

लहानशा तृणपर्णीतहि इतिहास सांठवलेला असतो. कोणाचेंहि हृदय ध्या, उघडून पहा. तेथें नाना नवल कथा तुम्हांला आढळतील. असें एकहि जीवन नाही ज्यांत गुप्त असें कांहीं नाही. हें गुप्त कधीं विंचवाच्या नांगी-प्रमाणें कंटकशल्याप्रमाणें असतें तर कधीं घोड्याला मारलेल्या टांचेप्रमाणें

पुढे नेणारें असतें. आपणांला जिकडे तिकडे शोक, आनंद, सुखदुःख, आशानिराशा यांचीं द्वंद्वें दिसून येतील. हजारों वर्षांचे जुने सांगाडे, वाकडे झालेले शरीराचे अवयव, त्यांच्यांतहि तारुण्यांतील दुःखें प्रक्षोभ तुम्हांला दिसून येतील, त्यांच्या खुणा तेथें दिसतील. कवि नि व्याख्याते प्रवचनकार नि कीर्तनकार यांना हा विचार फार आवडतो. हा विचार म्हणजे जादूची कांडी आहे. चर्मचक्षूंना न दिसणारें या विचारामुळें दिसूं लागतें. चर्मचक्षू-बरील पटलें या विचारामुळें दूर होतात; आणि मानवी जीवनाची यथार्थ कल्पना आपणांस येते. अज्ञात व अश्रुत असें दिव्य संगीत आपणांस ऐकूं येऊं लागतें. संगीतसागर उचंबळून येतो. निसर्गाच्या हजारों भाषा आपणांस समजू लागतात. ज्याचा प्रेमभंग झालेला आहे त्याला सर्वांची भाषा कळेल; जो दुःखाच्या आर्गांतून गेलेला आहे त्याला सारें सुंदर दिसेल, त्या सर्वांची हृदये कळतील. तो भविष्यज्ञानी होईल, जादुगार जणु होईल.

×

×

×

१३१

हवेचा मनुष्याच्या मनावर किती विलक्षण परिणाम होतो, ही गोष्ट आज सकाळीं मी चांगलीच अनुभवली. मी इटालियन किंवा स्पॅनिश जणु झालों होतो. अशा निरभ्र नि प्रशांत वातावरणांत निळें निळें आकाश वर पसरलेलें दिसत असतांना दक्षिणेकडच्या देशांतील हा सूर्यनारायण वर तळपत असतांना, तुमच्या आजुबाजूच्या निजीव भिंतीहि तुमच्याशीं बोलूं लागतील, हसूं लागतील, आनंदित दिसतील. चेस्टवटचीं झाडें तर अगदीं बहरलीं होती. फांद्यांच्या वळलेल्या टोंकांजवळ त्या चमकणाऱ्या कळ्या ज्वालाप्रमाणें दिसत होत्या. निसर्गाच्या चिरंतन महोत्सवाची त्या कळ्या तयारी करीत होत्या. सर्वत्र चैतन्य, तारुण्य, कारुण्य, प्रेम, सहानुभूति, सुंदरता, सुभगता, हीं दिसून येत होती. तृणपर्णांवर दंबबिंदु पडल्यामुळें त्यांना आलेली टवटवी, अंगणांतील निर्मळ लाया, तीं प्राचीन प्रार्थना मंदीरें, त्यांचें ते भक्कम

कळस, बुलंद मनोरे, रस्त्यांच्या पांढऱ्या स्वच्छ कडा, सगळें सुंदर दिसत होतें. मला लहान मुलाप्रमाणें वाटलें. वृक्षवेर्लीतून नव जीवनरस संचरावा तसें मलाहि वाटत होतें. साधी सरळ सुंदरता ! या सुंदरतेत किती मधुरता आहे ! सार्धी सुखें गोड असतात. माझे वय १८ वर्षांचें असतांना बँड ऐकून जसें माझे हृदय थै थै नाचे, तसेंच आजहि मला वाटत होतें. प्रभो, तुझे किती आभार मानूं, तुला किती धन्यवाद देऊं, किती कृतज्ञ राहूं ! किती तरी दिवसांपासून मी स्वतःला वृद्ध समजतों आहे ! परंतु हे काव्या, हे निसर्गा, हे तारुण्या, हे प्रेमा, या सर्वानो या. तुमच्या अभ्युदित जादुच्या हातांचा स्पर्श करून माझे जीवन पुन्हां पल्लवित करा, कोमल करा. तुमची अमर आकर्षणें, मोहने माझ्या जीवनांत पुन्हां गुंफा; तुमची मोहक गीते पुन्हां ऐकवा. अमृतत्वाचा पेला माझ्या ओंठांना लावा, आत्म्याच्या परमोच्च पर्वतावर मला घेऊन जा; परंतु नको. हा केवळ सुखानंदाचा पंथ मला नको. हे सुखदुःखाच्या, जीवनमरणाच्या देवा, माझ्या बाबतीत तुझी इच्छा असेल तसें होऊं दे. दुःखहि गोड आहे. आनंद तर आहेच आहे. आज मला आनंदाच्या उद्यानांतून तूं घेऊन जात आहेस. तुझ्याजवळून मी आज आनंद लुटून घेत आहे आणि त्याबद्दल मी कृतज्ञ आहे.

×

×

×

१३२

हवा किती प्रसन्न आहे ! आकाश निरभ्र आहे. ढग नाही, थंडी नाही. उबदार वाटत आहे. दिवसा पक्षी गातात रात्री ताऱ्यांचे संगीत सुरू होते. ही सृष्टि केवळ दयामय, करुणामय झाली आहे. या कारुण्यांत सुंदरताहि फुललेली आहे. कारुण्यावर लावण्याचा वेष.

या रमणीय भव्य दिव्य दृश्याच्या चिंतनांत मी जवळ जवळ दोन तास गढून गेलों होतो. अनंत परमात्म्याच्या मी मंदिरांत आहे असें मला

वाटले. अनंत जगे माझ्यासमोर पसरलेली आहेत असा भास झाला. सृष्टि-देवतेकडे मी देवाचा पाहुणा जणू आलो होतो. अनंत तारे पृथ्वीवरून मला वर नेत होते. केवढी अवर्णनीय शान्ति ! शब्दातीत शान्ति ! चिरंतन जीवनाचे हे टवटवी देणारे दंबबिंदु ! या बिंदूचा माझ्या आत्म्यावर अभिषेक झाला. मी भक्त झालों होतों, उपासक झालों होतों. निळ्या सागरांत ही पृथ्वी नावेप्रमाणे नाचत आहे असे वाटले. अशा शान्त गंभीर आनंदाने मानवी जीवनाला पुष्टी तुष्टी मिळत असते या आनंदाने मनाला बाळसे येते. ते पवित्रपावन होतें, उदार नि उदात्त होतें. मी स्वतःला निसर्गाच्या चरणांवर वाहिलें. मी केवळ कृतज्ञतारूप झालो, केवळ विनम्रता झालो.

×

×

×

१३३

किती तरी वेळ मी वाचित होतों. मानववंशशास्त्र, तुलनात्मक शरीर-शास्त्र, विधोसत्तीच्या नानाप्रक्रिया, किती तरी विषयांवर वाचित होतों. अनंत आकाशातील दूर दूरच्या विश्वांपासून तों प्राथमिक पेशींतील अणुपर-माणूपर्यंत मी संचार केला. दूरच्या गोलांच्या गती आणि अणुपरमाणूंच्या गती यांचे विवेचन वाचले. मी अनंतामध्ये वाढत आहे असे मला वाटले. दिक्कामाची बंधने गळून माझा आत्मा मुक्त होत आहे असा भास झाला. अनंत सूर्य, आकाश गंगा, अगणित तारे, तारकापुंज, ही विशाल पृथ्वी-हें सारे ब्रह्मांड एका बिंदुमध्ये साठवल्याप्रमाणे मला दिसू लागले. ही सारी अनंत सृष्टि एका परिमाणहीन बिंदूतून निघाल्याचे दिसून येत होतें. सारे त्या निराकार बिंदूत विलीन होत होतें-शून्यांत सामावत होतें.

अमर्याद, अगणित चमत्कार ! माझ्याभोंवतीं प्रचंड प्रश्न उभे राहिले. अनंत प्रश्नचिन्हें उभीं राहिलीं. किती कोडी, कूट प्रश्न ! ज्या विचाराची, हें विश्व बाह्य प्रतीकात्मक खूण आहे, तो असीम अनंत विचार माझ्या अंत-

रंगांत प्रज्वलित झाला; अनुभवास आला. मी म्हणजे शून्य आणि मी म्हणजे अनंत या दोहोंची सत्यता मी अनुभवली. या दोन्ही गोष्टींना मी स्पर्श केला. त्या माझ्या प्रत्ययास आल्या. प्रभूच्या वस्त्राचें जणुं मी चुंबन घेतलें. मी चैतन्यरूप, जीवनरूप असल्यामुलें प्रभूला धन्यवाद दिले. असे क्षण परम दैवी असतात. मनुष्याला अशा प्रसंगांचि अमरत्वाची साक्ष पडते. तें जें शाश्वत, चिरंजीव तत्त्व, त्याच्या ज्ञानाचा नि कर्माचा विचार करायला अनंत काळहि अपुरा आहे या गोष्टीची मला खात्री पटली. अशा वेळेस आपल्या हृदयांत भक्तिभाव जन्माला येतो, आनंदहि भरतो. प्रेमाची खरी जिवंत नम्रता अंगीं येतें.

×

×

×

१३४

अपकार करणारा प्रत्येक विचार आपणांस ओढून घेत असतो. खोल दरींत डोळ्यांसमोर अंधेरी येऊन ज्याप्रमाणें आपण पडतो तसेच मोहाच्या तोंडांत आपण सांपडतो. इच्छाशक्ति दुबळी असली कीं विचारशक्तिहि दुबळी होते. आणि मग खोल दरीचाहि मोह पडतो. मारुणारी ती दरी आपणांस आधार देणारी वाटते. भयंकर धोका ! कारण ही दरी बाहेर कोठें नसून आपल्यांतच आहे. या दरीचें तोंड एखाद्या प्रचंड सर्पाच्या जबड्याप्रमाणें पसरलेलें असतें. ही दरी तुम्हां आम्हांला गिळंकृत करायला सदैव तयार असते. ही दरी आपल्या अंतरंगांत खालीं खोल आहे. आणि आपलें स्वातंत्र्य या दरीवर तरंगत असतें. ही दरी आपलें स्वातंत्र्य भक्षायला टपलेली असते. ज्याला आपण सदसद्विवेकबुद्धि म्हणतो तें नैतिक सामर्थ्यच आपला तरणोपाय आहे. आपल्या अंतःकरणांत कधीं न विझणारी अशी एक ज्योति आहे. कर्तव्य म्हणजे ज्योतीचा प्रकाश आणि प्रेम म्हणजे तिची ऊर्ज. ही लहानशी ज्योत म्हणजे आपल्या जीवनाचा संस्पर्क तारा. आपली हेलकावणारी नौका बादली समुद्रांतून बचावून न्यायला हा ध्रुवताराच उपयोगी पडतो.

समुद्रांतील मोहांपासून, संकटांपासून ही ज्योतच तारील, वांचवील. अंधार भ्रम यांपासून सुटणाऱ्या वादळापासून त्याच प्रमाणे सैतानापासून ही अंत-रंगींचा ज्ञानदिवाच सांभाळील. अंतःकरणांत ही ज्ञानज्योत कोण पेटवते ? श्रद्धा. त्या परममंगल, परमदयाळू प्रभूवराच्या श्रद्धेने ही ज्योत पेटते. तो प्रभु माता तो पिता - या जीवंत श्रद्धेतून ती ज्योत प्रज्वलित होत असते त्या प्राथमिक अवस्थेत दुबळा मानव या विश्वांत उभा राहिला. दशदिशांत भीषण संकटे, भयंकर आपत्ति. त्याने त्यावेळेस पहिले भव्य भीषण काव्य निर्मिले. नाना देवदेवतांचा जन्म झाला. भीत भीत त्याने त्या अनंत देवांना प्रणाम केला. ते सारे काव्य माझ्यासमोर उभे राहिले. परंतु त्या सर्वांतून शेवटी एकच वस्तु सारभूत अशी वर आली. ती म्हणजे ईश्वर आणि हे सभोवतालचे विश्व. या चराचरांत एकप्रकारची एकसूत्रता आहे याची प्रचीती माझ्या अंतरिंद्रियांस किती स्पष्टपणे येत आहे ! ह्या अनंत ब्रह्मांडाच्या रचनेत प्रभूचा जो हेतु आहे, जो संकल्प आहे; जो हेतु या अनंत जीवनांत, या सर्व दिक्कामांत ओतप्रोत भरलेला आहे; जो हेतु प्रत्येक वस्तुमात्रांतून प्रकट होत असतो; ज्या हेतूचे संकल्पाचे संगीत अनंत सुसंवादाच्या बंधनांत सदैव सुरू आहे-असा तो प्रभूचा हेतु, त्याचा संकल्प मला प्रतीत होत आहे असे वाटले. मी कवचे विदारून आत खोल पाहू शकत आहे. नरकांतील अंधारमय प्रदेशांतून मी, प्रकाशधामाकडे वर चाललो आहे असे मला वाटले. दुःखदुर्दशांतून, रौरवांतून नंदनवनाकडे मी चाललो आहे असे मी अनुभवित होतो. स्वर्ग, नरक, पृथ्वी, हीं सारीं आपणांतच आहेत. मानव म्हणजेच अथांग दरी.

×

×

×

१३५

एकंदरीत असे हे आपले जीवन आहे. समुद्राच्या लाटांवर इतस्ततः फेंकल्या जाणाऱ्या नावेप्रमाणे हे जीवन आहे. ती नांव लाटांमुळे ओली होते, फेंसाने कापली जाते, किनाऱ्यावर फेंकली जाते; कधी आत ओढली जाते.

लाटांच्या लहरावर ती नाव विसंबून असते. आपलें जीवन तसेंच आहे. वासनाविकारांचें जीवन असेंच असायचें. जेथें हृदयाला प्राधान्य आहे, जेथल्या जीवनाची हांच कुतरओढ. स्टोइक लोक, तो तत्त्वज्ञानी स्पाय-नोझा ज्या जीवनाचा तिरस्कार करतात, निंदा करतात ते हें जीवन. गंभीर, पावन, ध्यानमग्न जीवनाच्या हें अगदीं विरुद्ध असें जीवन आहे. प्रशांत जीवनांत मनुष्याचें मन स्थिर नि सम असते. तारकांच्या प्रकाशाप्रमाणें स्थिर असतें, अचल असतें. अशा जीवनांत मनुष्य शांत समाधानी असतो आणि अनंतत्वाच्या संदर्भात प्रत्येक वस्तूकडे पाहतो. हें जीवन सद्सद्विवेकबुद्धीच्या विरुद्ध आहे. कारण तिच्या प्रांतांत फक्त ईश्वरच बोलत असतो. ईश्वराच्या प्रतीयमान इच्छेसमोर आपली इच्छा शरण जात असते.

हीं तिन्ही प्रकारची जीवनें मला माहीत आहेत. या त्रिविध जीवनांचा अनुभव घेत मी फिरत असतो. परंतु कोठेंच स्थिर रहात नसल्यामुळें कोठल्याच जीवनाचा खरा आनंद, खरा फायदा मला मिळाला नाही. माझे मन भिडस्थ आहे, त्यामुळें त्याचा कोंडमारा होतो. माझे मन हृदयाच्या आशा, इच्छा चिरडून टाकित नाही. सद्सद्विवेकबुद्धीचाहि गोंधळ उडतो. सद्सताचा नीट निर्णय तिला करतां येत नाही. परस्पर विरुद्ध अशा इच्छांच्या कोलाहलांत कर्तव्याची हांक, ईश्वरी इच्छेचा ध्वनि तिला ऐकूं येत नाही. साधीभोळी श्रद्धा, तीहि माझ्यापार्शी नाही. आत्मविश्वासाच्या अभावामुळें निश्चयात्मिका बुद्धि नाही. यामुळें झालें आहे काय कीं माझे सारें जीवन केवळ संशयात्मक झालें आहे. सर्वत्र साशंकता, अश्रद्धा, माझ्या वैयक्तिक जीवनाची मला भीतिच वाटते. कोणत्याहि प्रकारचा उद्योग, साहस, प्रतिज्ञा, निश्चय, वचन, अधिकार माझ्याजवळ यांतील कांहींच नाही. माझे स्वरूप ज्यामुळें प्रकट होईल असें कोणतेंहि कर्म करायला मी तयार नसतो. कर्मांला मी भितो. कृतीचा मला बाऊ वाटतो. वैचारिक जगांत, अभूतीत रमायला मला आवडतें. अव्यक्त जीवनांत माझा आनंद आहे; समाधान आहे. माझी बुद्धि भित्री झाली आहे आणि हा भित्रेपणा सतत विचार करीत राहण्याच्या संवधीतून जन्मला आहे. सतत विचार करण्याच्या संवधी-मुळें माझ्यांतील स्फूर्ति, अभिजात शक्ति, भावना, विकार सारें जणूं मरून

गेलें आहे. आत्मविश्वास मेलला. धैर्य निघून गेलें. ज्या ज्या वेळेस कांहीं करायची वेळ येते, त्या त्या वेळेस माझें कांहीं चुकलें तर, उद्यां पश्चात्ताप करण्याची पाळी आली तर असें मनांत येतें आणि हातुन कांहीं होत नाही. सर्वत्र अदृश्य भीति मला दिसत असते; बुरखा घेतलेलीं भुतें दिसत असतात. लहानपणापासूनच असा हा रोग—हा दैवदुर्विलास मी अनुभवित आहे. हा रोग आतां नष्ट होणें शक्य नाही. आणि जीवन हातवारे करीत जरी आघात करायला आलें तरीहि सावध असण्याइतपत माझी तयारी सदैव असते. मी जीवनांच्या रणांगणांत ओढला जाणार नाही. याची तरतूद मी करून ठेवीत असतो. तितकी बळकटी माझ्याजवळ असते. परंतु ही बळकटी म्हणजेच माझी दुर्बलता. माझ्या शक्तीतच माझी अ-शक्ति आहे. माझी वंचना तर नाही ना होणार ही भीति मला सदैव असते. माझ्या स्वतःकडूनच माझी फसवणूक नाहीना होणार ? जीवनांतील साऱ्या सुखांना मुकलों तरी चालेल. परंतु माझ्याकडून कोणाची प्रतारणा न होवो आणि माझीहि कोणाकडून न होवो असे मला वाटत असतें. मला खालीं पहावें नाही ना लागणार, अपमानित नाही ना होणार—ही सारखी मनांत भीति असते. याचाच अर्थ हा कीं खालीं खोल अहंकार वसलेला आहे आणि तो माझा दोष असावा.

आत्मप्रथक्करणानें, विचार केल्यानें ही गोष्ट खरी आहे असें वाटतें. परंतु वास्तविक तसें नाही. मला असें वाटत असतें कीं माझी अश्रद्धा, माझें दुर्दैव, माझें पाप जर कोणतें असेल तर तें हें कीं भविष्यकाळाविषयीं मला सदैव शंका असते. येथें अहंकाराचा प्रश्न नाही. आणि माझी शंका अपरिहार्य आहे. ईश्वराच्या चांगुलपणाची नाही परंतु त्याच्या न्यायीपणाची मला भीति वाटते. आपलें प्रत्येक कृत्य म्हणजे सूड ध्यायला बसलेल्या भवितव्यतेच्या हातांत दिलेला पुरावा होय. असें मला नेहमीं वाटतें आणि भीतीनें मी अर्धमेला होतो. परंतु प्रत्येक गोष्ट परमदयाळु प्रभूच्या हातांत दिलेली, विश्वासपूर्वक दिलेली गुप्त ठेव होय, या विचारानें शांति मिळते.

दुःख ही शिक्षा आहे; विपत्ति कांहीं दयाळूपणानें देव पाठवित नसतो; हा विचार मनांत आला म्हणजे एक प्रकारची धागधुग वाटूं लागते. सदैव स्थूलनशील असल्यामुळें नेहमींच मला शिक्षा होणार असें वाटूं लागतें.

यामुळें कांहीं हालचाल करूं नये या निर्णयावर मी येतो. पित्याच्या प्रयोग शाळेत कोंडला गेलेला मुलगा स्फोट होईल या भितीने कोणत्याहि वस्तूला हात लावायला ज्याप्रमाणें भितो तसें माझे झाले आहे. आपले हात अनभवी, कशाला उगीच कोठें हात लावा असें जसें त्या मुलाला वाटतें तसेंच मलाहि ईश्वरावर, सृष्टिरूपानें प्रतिती होणाऱ्या प्रभूवर माझी श्रद्धा आहे. परंतु मोकाट सुटलेल्या पापमय वृत्तीची--सैतानाची मला भीति वाटते. जरा चूक झाली, पाप घडले, अपराध घडला तर त्याचा परिणाम म्हणून नैतिक, शारीरिक कांहीं तरी अपाय होणारच असें मला वाटतें. आणि अशा चुकीबद्दल दुःख भोगण्याची मला लाज वाटते.

खोल दृष्टीने पाहिले तर स्वतःचें हें फाजील स्तोम नाही कां ? हा अहंकारच नव्हे कां ? मानवी जीवनाच्या मर्यादा न ओळखणें असा नाही का याचा अर्थ ? या मर्यादांत राहून काम करण्याची तुझी तयारी नाही असा नाही का याचा निष्कर्ष ? विश्वाची जी व्यवस्था आहे तिच्या विरुद्ध हें बंड नाही का ? माझ्या कर्तव्यमूढ वृत्तीच्या मुळाशी याच गोष्टी नाहीत कां ? मला सारें पाहिजे, नाही तर कांहींच नको, असा याचा अर्थ आहे. ही अमर्याद महत्वाकांक्षा आहे. आपण ही राक्षसी महत्वाकांक्षा पुन्हां कर्मशून्य आहे. कर्तव्यशून्य आहे कारण जागतिक परिस्थितीचा तिला तिटकारा येतो, वीट वाटतो. मला जी उत्कंठा वाटते, तिला ध्येय असें नांव देतां येणार नाही. कारण माझ्या उत्कंठेत अपमानित खांडित प्रतिष्ठा आहे. स्वतःहून कमी असें जें असेल त्याच्याकडे पाहायलाहि माझा दुखवलेला अभिमान तयार नसतो. माझ्या स्वभावांत परस्परविराधी अनेक गोष्टी आहेत. संसार नीट करावा असें वाटतें तर सन्यासाकडेहि मन धावतें. कधी मी व्यक्तिवादी असतो तर कधी विश्वाचा होतो. ह्या ओढाताणीमुळें गंभीरपणें अमुक एक करावें असें वाटत नाही. स्वतःकडे बघूं की त्या चिरसत्याकडे ? माझ्या स्वप्नसृष्टीत मला जी अनंतता दिसते, तिच्याशी माझ्या व्यक्तिवाची, या जगताची मी तुलना करित बसतो. मनाच्या भिडस्थपणाची ही दशा असते. औपचारिकरीत्या परिस्थितीचा मी विचार करूं लागतो. परंतु या गोष्टीची माझ्या हृदयांत आवश्यकता नसते कारण त्यांच्यांत कांहीं

दैवी आहे, अपरिहार्यता आहे असें मला वाटत नाहीं. मला कशांतच रस वाटत नाहीं. सारे निस्सार, बेचव आहे. मला कशाची पर्वा नाहीं. जे आहे त्याच्याविरुद्ध जरी मला तक्रार करायची नसली तरी त्यांत मला समाधान कधींच नसते. विजयी होण्याची माझ्यांत शक्ती नसली तरी मी माझा पराजय होऊं देणार नाहीं. भ्रमनिराश झालेल्या मनाचा, मोहमुक्त मनाचा हा एकान्त-वास आहे. ज्या मनानें आशेलाहि दूर ठेवलें आहे त्या मनाचा हा एकान्त आहे.

परंतु ही परिस्थिति म्हणजे कसोटी आहे. ही सत्त्वपरीक्षा आहे. यांतहि ईश्वराचा हेतु असेल. खरी विरक्ति प्राप्त व्हावी म्हणून ही परिस्थिति आहे. खऱ्या वैराग्याची खूण म्हणजे भूतदया. मनुष्याला जेव्हां स्वतःसाठीं कशाचीच अपेक्षा नसते, तेव्हांच प्रेम करण्यास तो समर्थ होतो. मनुष्यावर प्रेम करीत असाल तर त्यांचें हितमंगल पहा. ईश्वरानें तुम्हांला बुद्धि दिली आहे. त्या बुद्धीनें तुम्ही त्याची सेवा करावी म्हणून ती त्यानें दिली आहे. तिनें त्याची सेवा करून त्याला संतोषवा; या गोष्टीनींच जीवनांतील असमाधान दूर करण्याचा दुसरा मार्ग नाहीं. तुम्ही जगाविपर्याय उदासीन नि बेफिकीर असता म्हणून हें असमाधान आहे.

×

×

×

१३६

आत्म्याच्या शासनपद्धतींत एकतंत्री कारभार नाहीं. तेथें लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचाच विजय होत असतो. तेथें हमकरेसो कायदा नाहीं. बळी तो कान पिळी प्रकार नाहीं. हुकूमशाही नाहीं. सद्भाव, सद्सद्विवेकबुद्धि, इच्छा, विवेक, भूत, वर्तमान, प्राचीन मानव, अर्वाचीन मानव, दूरदर्शीपणा, उदारता या सर्वांच्या आवाजाला तेथें स्थान आहे. सारे आपआपली बाजू मांडतात. वादविवाद होतात. शब्दाशब्दी माजते, गोंधळ उडतो. प्रकाश जाऊन अंधार होतो. साधी इच्छाशक्ति हुकूमशाही स्थापू पाहाले; तर

आत्मा न संपणारी चर्चाच करीत बसतो. एक व्यावहारिक दृष्टीने बरोबर तर दुसरा तात्त्विक दृष्टीने बरोबर. इच्छाशक्तीच्या प्रमाणे वागू तर कांहीं प्रत्यक्ष कार्य होईल; आत्म्याचें अनुसरण करू तर केवळ ज्ञान मिळेल.

परंतु सर्वोत्कृष्ट मार्ग म्हणजे आत्म्याच्या तिन्ही शक्तींचा अनुभव घेणे हा होय. सल्ला देणारा हवा त्याबरोबरच कृति करणाराहि हवा. माझ्या बाब-
तीतच पहा. विचार कर कर करतो. परंतु हातीं नवनीत येत नाही. कारण पाऊल टाकणे कधीच होत नाही. पुन्हां शंका, पुन्हां वाद, असेंच चालते. माझ्यामध्ये हुकूम देणारा सेनापति आणि निर्णय देणारा न्यायाधीश दोघांचीहि उणीव आहे.

सारखे पृथक्करण करण्याची वृत्ति घातुक आहे. तिच्यामुळे आपल्या-
तालि समन्वयाची, एकीकरणाची वृत्ति जर मारली जात असेल तर तें फार वाईट. विचारानें अंतःस्फूर्ति मारली जात असेल तो विचार नको. जिज्ञासेनें श्रद्धेचें उच्चाटन होणार असेल तर ती जिज्ञासा नको. एकीकरणाच्या वृत्ती-
पेक्षां पृथक्करणाच्या वृत्ति जर बलवान झाल्या, समन्वयाच्या वृत्तीपेक्षां विघट-
नात्मक वृत्तिच जर प्रभावी झाली तर ती भयंकर गोष्ट आहे. आत्म्याच्या शक्ति पांगतात. त्यांच्यांत मेळ रहात नाही. त्या सर्व शक्ति एकत्र आणून त्यांचें सामर्थ्य एका गोष्टींत ओततां येत नाही. सारा विचका होतो. ज्या वेळेस सार्वभौम राजा सत्ता सोडून जातो तेव्हां अंदाधुंदी, अराजक माजते. आत्म्यानें अखेर सारी शक्ति एकवटली पाहिजे. माझ्या जीवनांत नेमका हाच धोका आहे. माझ्या जीवनांत मेळ नाही, सुसंवाद नाही, ऐक्य नाही, एकसूत्रता नाही. आणि त्यामुळे शक्ति, कृति, काव्य, वक्तृत्व—सारेच अशक्य होत आहे. मी म्हणजे पृथक्करण, मी म्हणजे अखंड विचार. मी विभाग आहे, तुकडा आहे. वादविवादाचें मला वेड. कांटेकोर तर्कशास्त्र, काश्या-
कूट याची मला हास. आणि त्यामुळे दुर्बल बनतो. पूर्णतेचा अखंड शोध मी करीत आहे. पृथक्करणात्मक शक्तीचा मी दुरुपयोग करित आहे. माझ्या नैस-
र्गिक वृत्तीप्रवृत्तींवर माझा सदैव अविश्वास. यामुळे सारें फुकट गेलें, जीव-
नांतील एकता, साधेपणा, श्रद्धा, सहजता, स्फूर्ती हीं सारीं माझ्यापासून

दूर निघून जात आहेत, निघून गेलीं आहेत, आणि म्हणून मला कांहींएक करतां येत नाहीं.

म्हणून विश्वाला गवसणी घालण्याची, सर्वज्ञ होण्याची महत्त्वाकांक्षा सोडून दे. स्वतःला मर्यादा घालायला शीक. कांहींतरी निश्चित ठरवून कार्य कर. जें तुझ्यांत आहे तें प्रकट करण्याचें धाडस कर; जें तुझ्यांत नाही त्याचा वाद सोडून दे; उगीच सोंगेंढोंगें, मोठे आव कशाला ? स्वतःच्या वैशिष्ट्यावर श्रद्धा ठेव. आत्मविश्वासाच्या अभावामुळें तुझी धूळदाण होत आहे. श्रद्धा ठेव. शरण जा. स्वतःला प्रभूच्या हवालीं कर. श्रद्धा येतांच मनाचा रोग बरा होईल. अश्रद्धा म्हणजे मरण. नैराश्य, अंतःकरणांत नाना वृत्तींचे विरोधी वारे, विरोधी सूर उठणे, हा अश्रद्धेचाच प्रकार आहे.

सुखप्राप्तीच्या दृष्टीनें जीविताकडे बघाल तर प्रश्न सुटणार नाहीं. आपल्या अमर्याद महत्त्वाकांक्षा, आपल्या मोठमोठ्या उड्या आपल्या सुखाच्या आड येत असतात. कर्तव्याच्या दृष्टीनें जीवनाकडे पाहिलें तरी तीच अडचण आहे. कर्तव्य केल्यानें शांति मिळते परंतु सुख नाही मिळत. दैवी प्रेमानें, पवित्रतम वस्तूवरील, प्रभूवरील प्रेमानें त्याला आपलेसं करून घेऊनच हा प्रश्न सुटेल. जर आपणांस त्यागांतच आनंद वाटूं लागला, सदैव वर्धमान असा अमर आनंद यशांत मिळूं लागला, तर आपल्या मनाची, हृदयाची उपासमार होणार नाहीं. मग आनंदाचा चारा सदैव मिळेल. कधीं तूट पडणार नाहीं.

×

×

×

१३७

कालचा दिवस म्हणजे जणूं एक वर्ष असें वाटत आहे. माझ्या स्मृतींत गतकाळाचा सामान्य आराखडा राहतो. तपशील पुसून जातो. अनंत ताऱ्यांनीं भरलेल्या आकाशाकडे पहावें, त्याप्रमाणें मी भूतकाळाकडे बघतो. स्मृतीच्या खोल दरींतून एखादा दिवस पुन्हां काढून घेणें अशक्य आहे. सरोवरांत ओतलेलें पेलाभर पाणी पुन्हां तेंच बाहेर काढणें जसें अशक्य

तसेंच हें. याचा अर्थ त्या वस्तूचा नाश होतो असा नाही. तर ती विरून जाते, विलीन होते. कष्टि समष्टीत, अंशा अंशीत मिळून गेलीं. पाण्यावर काढलेल्या रेघोट्या ज्याप्रमाणें रहात नाहीत, त्याप्रमाणें काळाच्या अनंत भागांचा-घटकांपळांचा-हिशेब माझ्या जीवनांत रहात नसतो. माझें जीवन, माझें व्यक्तित्व म्हणजे प्रवाह आहे. माझें जीवन म्हणजे शरणागति. प्रभु ठेविल तसें राहणें.

×

×

×

१३८

आपली भवितव्यता कशी बनेल त्याचा कांहींच नेम नसतो तेथें अकल्पित गोष्टी घडतात. पदोपदी याचा अनुभव येतो. कोठेंतरी आपाततः एखाद्या झाडाचें बीं पडतें. पावसाचे चार थेंब पडून त्याचा वृक्ष होतो आणि न जाणो त्याच वृक्षावर आपण एकादे वेळेस फांशीहि दिले जायचे. आपण योजावें एक, होतें निराळेंच. आशीर्वाद म्हणून द्यायला जावें तों शापच तोंडून बाहेर पडतो ! भवितव्यतेचा, नशिबाचा फेरा कोटून कसा येईल, बारीकशा निमित्ताची गांठ पडून त्याचे किती भीषण परिणाम होतील त्याचा नेम नसतो. आणि पुन्हां आपली शक्ति तेथें चालत नाही असा हा जीवनाचा कायदा आहे. अशी ही भवितव्यतेची नागाणि आहे. ती कोठें कशाला विळखा घालून काय करील त्याचा नेम नाही. सारें फोल आहे, व्यर्थ आहे, असें शेवटीं म्हणावें लागतें. एकंदर संविधानकाचें तर्कशुद्ध सार म्हणजे कशांत कांहीं अर्थ नाही, कशाचा भरंवसा नाही हेंच येतें. दुर्दैवाची अशी कांहीं लीला असते की, आपणांस आपलीं दुःखें वाढवायला ती लावीत असतें. गिधाडें बनून आपण स्वतःलाच खाऊं लागतो. आपण आपल्या शक्ति, आपले गुणधर्म, सारें कांहीं शिक्षा नि प्रायश्चित्त यांना भट्टीत घालीत असतो. पदोपदी जणूं अग्निदिव्य. आणि असें करायला भाग पडून आपण खरोखरच निष्कारण आहोंत, एक क्षुद्र जंतु आहोंत असें भवितव्यता आपणांस कबूल करायला लावते. आपण केवळ कळसूत्री बाहुली आहोंत

चिन्त...११

हैं आपणांस कळून येते. जीवनाचा अभंग कायदा अनुभवास येतो. ईश्वरावर श्रद्धा असली तर होणाऱ्या शिक्षेचा बाऊ कमी वाटतो. परंतु शिक्षा नाहीशी होत नाही. ईश्वरी रथाची चाकें आपणांस प्रथम चिरडून टाकतात. कारण न्यायाची पूर्णता व्हावयास हवी. मनुष्याला धडा शिकवायलाच हवा. परंतु न्यायाच्या पांघरूणाखाली दया आहे हैं पटविण्यासाठी आपणांस प्रभुवर उचलून घेतो. तो आपणांस हात देतो, उठवतो. पश्चात्तापापूर्वी क्षमा नाही. आणि पश्चात्तापाचा आरंभ नम्रतेत आहे. जोंपर्यंत आपणांस आपले सारे अपराध क्षुद्र नि साधे वाटत असतात, आपण गुन्हे केले असें मानण्या-ऐवजी त्याचें समर्थनच करित असतो, आपण दाखविलेला उद्धटपणा नि बेफिकीरी यांचें आपणांस कांहींच वाटत नसतें, जोंपर्यंत आपण कुरकुरतच असतो, ईश्वर म्हणजे एक निष्ठुर हुकूमशहा आहे असेंच म्हणतो, जोंपर्यंत घडणाऱ्या गोष्टींबद्दल, नशिबाबद्दल आपण चरफडतच राहतों, ईश्वराच्या न्यायीपणाविषयी जोंवर साशंक असतो, तोंपर्यंत खरी नम्रता, खरा पश्चात्ताप नाही असें समजावें, ज्यावेळेस पापानें प्रायश्चित्त घेण्यास आपण तयार असतो, त्याचवेळेस आपला बचाव होण्याचा संभव असतो. शिक्षा घेण्यास तयार व्हा. म्हणजे शिक्षा वांचेल, ज्यावेळेस संपूर्ण शरणागति होते तेव्हांच ईश्वरी क्षमा होतें; ईश्वरी कृपा होते. दुःखाचा हेतु पूर्ण झाला असें जेव्हां प्रभु पाहतो तेव्हांच तें दुःख तो दूर करतो. दुःख पाठवण्यांत त्याचा हेतु असतो. कसोटीची आतां जरूरी नाही असें दिसून येईल तेव्हांच ती थांबेल. एरव्ही नाही. आणि म्हणून कसोटी कधीं संपतच नाही. या जीवनांत जीं नानाविध दुःखें आहेत त्यापासून बचाव करून घ्यायचा असेल तर प्रभूच्या न्यायीपणावर नि दयाळूपणावर श्रद्धा ठेवा. हाच उपाय, हाच एक आधार परमेश्वर न्यायी असला तरी तो वत्सलही आहे या श्रद्धेनें आपणांस धीर येईल. आपल्या सर्व दुःखांचा उगम अश्रद्धेत आहे. आपल्या बाबतींत प्रभूनें जें घडवले त्याच्या योग्य योग्याविषयी आपल्या मनांत शंका येतें. त्याच्या कायद्यापेक्षां आपण अधिक शहाणें आहोंत असें आपणांस वाटतें. ईश्वरानें हें घडवले असें म्हणण्याऐवजी हें सहज घडले असें आपण म्हणतो. शरण

जाल तर स्वतंत्र व्हाल हें ध्यानांत धरा. केवढा विरोधी भास, केवढा गंभीर प्रश्न ! परंतु अखेरीस या प्रश्नाकडे आल्याविना गत्यंतर नसतें.

×

×

×

१३९

वयानें वाढत जात असतांही तरुण राहतां कसें येईल ? केंस पांढरे होत असलें तरीही तारुण्य कसें टिकेल ? काय याचें रहस्य आहे, किल्ली आहे ? स्वतःच्या हृदयांत स्वतःबद्दल आशा व उमेद असणें, उत्साही असणें, काव्य, चिंतन, उदारता, दया—यांच्या योगानें आनंदी राहणें ही ती किल्ली आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें झालें तर हृदयांत शांती व सुव्यवस्था राखून; हृदयाचें आत्म्याचें संगीत अनुभवून जेव्हां सर्व कांहीं व्यवस्थित असतें, योग्य वस्तु योग्य ठिकाणीं जीवनांत असतें, तेव्हां आपण ईश्वराचें जें सर्व कर्म-कार्य त्याच्याशीं सुसंबद्ध असतां. चिरंतन सुंदरता व चिरंतन सुव्यवस्था—हिच्याबद्दल उत्कट व जिह्वाळ्याचा गंभीर व खोल उत्साह असणें, भावनांनीं नटलेली बुद्धि, हृदयाशी शांत व गंभीर प्रसन्न कोमलता—बुद्धीच्या परिपक्वतेचा ह्यांत पाया आहे. परिपक्व बुद्धीचीं हीं मुलें आहेत.

पक्वबुद्धि, परिणतप्रज्ञा ! केवढा अनंत विषय ! अवर्णनीय वस्तू ! या पवित्र विचाराच्या भोंवतीं शांत व गंभीर जणुं प्रभावलय आहे असें वाटतें. या एका शब्दांत, या एका विचारांत सर्व नैतिक अनुभवांचें सार सांठवलेलें आहे; सर्व नैतिक अनुभवांची संपत्ति सांठलेली आहे. चांगल्या रीतीनें दबडलेल्या जीवनाचें हें परिपक्व फळ आहे. शहाणपणा कधीं म्हातारा होत नाही. शहाणपण म्हणजे व्यवस्थेचें मूर्त स्वरूप,—म्हणजेच अनंताचें स्वरूप. जो शहाणा पुरुष आहे, जो प्रबुद्ध आहे त्यालाच जीवनांतून सारसौंदर्य काढून घेतां येईल. जीवनाच्या प्रत्येक स्थितींतून तो कांहीतरी मोलवान् मधुर मिळवून घेईल. कारण जीवनाचें खरें सौंदर्य, जीवनाची भव्यता व दिव्यता, जीवनाचें मोल तोच एक ओळखतो. त्याच्याच हृदयाला या गोष्टी माहीत

असतात. तारुण्याचा बहार, तारुण्यातील फुल्ले सुकून जातील; परंतु जीवनांतील शरद्, वसंत एवढेच नाहीतर शिशिरसुद्धां सुंदरच असतो. त्या प्रत्येकाची विशेषभव्य शोभा असते. प्रज्ञ पुरुष तो पाहतो, ओळखतो आणि तिचे यशोगान गातो. “ सर्व कांहीं ईश्वराने व्यापले आहे—ईशावास्यमिदं सर्वं—यत्किंच जगलां जगत् ” अशा दृष्टीने पाहणें, आपलें जीवन म्हणजे ध्येय मंदिराकडे जाणारी यात्रा करणें; कृतज्ञता, भाक्ति, सौम्यता, धैर्य, यांनीं संपन्न होऊन जगांत रहाणें, जगणें, हें मार्कस् ऑरिलिअसचें उदात्त व थोर ध्येय होतें. यांना एक शरणागति आणखी जोडा. नम्रतेची यांत भर घाला. जगाला देणारी भूतदया, लोटांगण घालणारी शरणागति, या दोन गोष्टी त्यांत मिळवा म्हणजे ईश्वराच्या लेकरांना लागणारें सर्व शहाणपण मिळालें; खऱ्या खिश्न मनुष्याचा अमर आनंदाचा वारसा तुम्हांला मिळाला. परंतु शहाणपणाला तिरस्कारणारी, त्याच्या शिवाय जीवन चालवूं पाहणारी खिश्नेनिटी ती भिती खोटी व दांभिक आहे ! मी शहाणपणाच्या बाजूचा आहे. शहाणपणा मानणें म्हणजे देवाला मानणें होय. या जगांतच आपण देवाजवळ नीट वागलों असें होय. हें जीवन कोठल्या तरी पारलौकिक दूरच्या जीवनाशीं जोडणें, सद्गुणी मनुष्य व धर्मरत पवित्र मनुष्य दोन निराळ्या व्यक्ति आहेत असें मानणें हा खोटा धर्म आहे. मध्ययुगांत हीच चूक सर्वत्र केली गेली होती. कॅथोलिक धर्मातील मूलभूत तत्वांतचही नाशकारक चूक आहे. खऱ्या खिश्न धर्मानें ह्या सर्व चुकीच्या कल्पनां दूर केल्या पाहिजेत. चिरंजिवन म्हणजे भविष्यकालीन जीवन नव्हे. सर्व विश्वाचे जें खरें स्वरूप—त्याची जी खरी घडी—तिच्याशीं आपलें जीवन एकरूप करणें—ईश्वरांत विलीन होऊन जगणें—म्हणजे चिरंजिवन होय. काल म्हणजे अनंततेची गति होय असें पहावयाला आपण शिकलें पाहिजे. जीवनाच्या सागरावरील लहरी—हालचाल म्हणजे काळ आपली जाणीव अनंत अशी जुळवून घेतां येईल, अशा रीतीनें जगणें म्हणजे शहाणपणा होय. जें अनंत आहे तें जीवनांत मूर्त करणें, प्रकट करणें म्हणजेच धार्मिक होणें होय.

×

×

×

१४०

अर्वाचीन साम्यवादी प्रथम परंपरागत कल्पनानिविष्ट असानतां दूर करतो. वाटेल तसे दिलेले अधिकार, सत्ता तां दूर करतो. असल्या सवलती तो काढून घेतो. ऐतिहासिक गतानुगतिक होत आलेला अन्याय दूर करतो. एवढे करून तो आणखी पुढे जातो. मग गुणांमधील असमानता योग्यतेतील असमानता, कार्यक्षमतेतील, सद्गुणांतील असमानता-ह्या विरुद्ध तो बंड पुकारतो. न्याय्य तत्वाला अनुसरून तो आरंभ करतो, परंतु शेवटी या न्याय्य तत्वांचे अन्याय्य तत्वांत परिणमत होतें. समानता जितकी वास्तविक, नैसर्गिक व सत्य आहे. तितकीच असमानताही वास्तविक, सत्य व न्याय्य असू शकेल. त्याचा अर्थ तुम्हीं काय करतां यावर अवलंबून आहे. परंतु ह्याकडेच कोणी नेमके लक्ष देत नाही. हें शोधून काढूं कोणी हाचिंतत नाही. सर्व विकारांना प्रकाशाची भीति वाटते. आणि समानतेबद्दलच आपले अर्वाचीन वेड म्हणजे प्रेमाचे पांघरूण पांघरलेला आपला द्वेषच आहे.

×

×

×

१४१

स्वातंत्र्य, समानता-वाईट खोडसाळ तत्वे ! मानवजातीला एकच सत्य तत्त्व पाहिजे आहे-तें म्हणजे न्याय, दुबळ्यांच्या बाबतीत न्याय म्हणजे त्यांचे संरक्षण करणें, त्यांच्यावर दया करणें. (जे दुबळे आहेत-त्यांचा सांभाळ करणें, त्यांच्यावर दया करणें म्हणजेच त्यांच्या बाबतीत न्याय दाखवणें होय.)

×

×

+

१४२

एप्रिल महिना आज लहरी झाला होता. आज आपल्या पावसाच्या सरीच पडूं लागल्या. मध्येच सूर्यप्रकाशाला पूर यावा, तर मध्येच पावसाला

ऊत यावा असेंचालले होते. पाळीपाळीनें आकाश हंसत होतें, व रडत होते, स्मितांची व अश्रूंची वृष्टि आळीपाळीनें होत होती. मधूनच वाऱ्याच्या झुळका येत तर-मधूनच एकदम वादळ उठे. एखादें लाडालाडानें बिघडलेलें मूल असावें त्याप्रमाणें आजची हवा आहे. त्या मुलाच्या इच्छा आणि लहरी एका घटकेंत जशा पन्नासदां बदलतात, त्याची मुद्रा जशी क्षणक्षणां पालटते तशी ही हवा आहे. झाडामाडांना मोठा आनंदाचा दिवस. त्यांची मजा झाली. आधींच वसंतऋतु होता. पालवी फुटत होती. त्यांत बरसात. झाडें कशीं टवटवीत दिसत आहेत. दरीसभोंवतीं पसरलेले पर्वत पायापासून माथ्यापर्यंत पांढरे स्वच्छ दिसत आहेत. परंतु तास दोन तास सूर्यप्रकाश पडला पुरे-बर्फ सारें वितळून जाईल. बर्फ ही सुद्धां एप्रिलला आलेली एक तात्पुरती लहर आहे; तात्पुरतें रंगभूमी सजवायचें एक साधन आहे; सीन बदलण्याची खूण होतांच तें एकदम अदृश्य होईल.

या जगांत सतत घटकेघटकेला, पावलोपावलीं फरक होत आहे. त्याला विश्रांति नाही. माझ्या मनावर याचा किती परिणाम होतो. बाहेरच्या जगांत जरा बदल झालेला लगेच मला कळतो. मी म्हणजे एक अगदीं सूक्ष्म वायुभारमापक यंत्रच आहे. दिसणें आणि अदृश्य होणें, उगवणें व मावळणें-यांत सर्व मनुष्यांचें जीवन आलें. जीवनाच्या लांबीरंदीचें वर्तुळ कोणाचें जरा लहानमोठें असतें-परंतु या विश्वाच्या नाटकांत उदय आणि अस्त याशिवाय कांहीं एक नाही. हें जीवन म्हणजे धुराच्या लोटाची छाया आहे. चंचल अस्थिर; रित्या हवेंतील एक हालचाल; वाळूवर एक क्षणभर लिहिलेलें अक्षर, दुसऱ्याच क्षणीं तें पुसलें जातें. जीवनाच्या महानदींतील एक हवेचा बुडबुडा-फुगतो-फुटतो. मानवी जीवन म्हणजे दिसणें, मिरवणें, नाहीसें होणें. (देखावा, निरर्थकता, पोकळता, शून्यता आहे.) परंतु या विश्वात्मक विशाल जीवनाचें कांहीं नसणें हें मूर्तचिन्ह आहे-प्रतीक आहे. सर्व जगाचा जो इतिहास-त्याचें थोडक्यांत स्वरूप या क्षणभंगुर बुडबुड्यांत सांठवलेलें आहे.

या विश्वाचें जें काम चाललें आहे, त्यांत जो मनुष्य मदत करतो—मग त्याचें किती लहान का काम असेना, तें दिसून का येईना—तरी तो

जगला. हें सर्व विश्वयंत्र चाललें आहे, याची ज्याला जाणीव आहे-थोडी का होईना या विशाल जीवनाची ज्याला कल्पना आहे-तोही खरोखर जगला. ज्याप्रमाणें एखादें लहान चक्र मोठ्या यंत्रांत काम करीत असतें, त्याप्रमाणें स्वतःच्या कर्मानें सामान्य साधा मनुष्य जगाची सेवा करतो. विचारकृती बुद्धीनें, विचारानें सेवा करतो-जगाच्या मार्गावर प्रकाश देणारा खांब म्हणून त्याचा उपयोग होतो. चिंतनशील मनुष्य-जो बरोबरच्या यात्रे-करूंना उन्नत करतो, आशा देतो, श्र्ीर देतो, आधार देतो-स्वतः सारख्याच मर्त्य व निराधार लोकांना उत्साह देतो-तो आपणखी जरा थोरपणानें जगाची सेवा करतो. कारण सामान्य मनुष्य व विचारवंत या दोहोंना तो जोडतो. कर्म, विचार व वाणी, आचार विचार व उच्चार जीवनाचीं हीं तीनरूपें आहेत. कारागीर, ज्ञानी आणि वक्ता-हे तिघे ईश्वराचें सेवक आहेत. करणें, शोधणें, शिकवणें-या तिन्ही गोष्टी म्हणजे श्रमच आहेत. या तिन्ही गोष्टी चांगल्या आहेत. सर्वस्वी आवश्यक आहेत. आपण जरी क्षणभंगुर असलों, क्षणजीवि असलों तरीही आपल्या पाठीमागें आपली खूण आपणांस ठेवतां येईल. जरी उल्काप्रमाणें क्षणप्रभ आपलें जीवन असलें, तरीही हें नाशिवंत क्षणिक जीवन मानवांच्या स्मृतींत ठेवून तें आपणांस दीर्घकालीन करतां येईल, निदान आपल्यानंतर होणाऱ्या ज्या घडामोडी-त्यांत आपला अंश ठेवून आपण दीर्घकाळ राहूं. सर्व कांहीं अदृश्य होतें; परंतु नाश कशाचाच होत नाही. मानवी संस्कृति, मानवी नगरी म्हणजे एक विशाल आध्यात्मिक गोपुर आहे, मंदिर आहे. नैतिक जीवनाच्या रूपानें जें जें या जगांत जगलें त्या सर्वांच्या श्रमानें हें मंदिर उभारलेलें आहे.

×

×

×

१४३

आल्प्समध्ये येतांच मी पुन्हां मूल होतों; बाळपणचा पोरकटपणा, अल्लडपणा सव माझ्यांत पुन्हां येतो. वयाचा बोजा मी फेंकून देतो. माझ्या नोकरी चाकरीचीं बंधनें, ते झगे आणि तीं पदकें सर्व दूर फेंकतो.

आपण समाजांत जितक्या दक्षतेने व सावधगिरीने वागतो ती सर्व दक्षता, ती अवास्तव सावधगिरी मी दूर फेंकली आहे. आणि मुखाच्या आनंदाच्या पुरांत मी खोल बुड्या मारत आहे; व गंमत करीत आहे, मजा मारीत आहे. हृदय असे निश्चित अगदीं हलकें-फुलासारखें असलें म्हणजे माझ्या नेहमीच्या संवयी, नेहमीचें ठराविक वर्तन, ठराविक मते माझ्यापासून गळून पडतात. मी प्रोफेसर आहे, मोठा विद्वान् आहे, शहरांत राहणारा आहे, अविवाहित आहे-हें सारें मी विसरतों. सर्व उपाधींपासून जणुं मुक्त होतो. माझें गतजीवन एखाद्या विस्मृत स्वप्नाप्रमाणें मला वाटतें. गतजीवन आठवतही नाही. एखाद्या सरोवरांत स्नान करून वर येतांच अगदीं निराळें होऊन यावें तसेंच माझें आल्समध्ये होतें.

मला खरोखर विश्वास वाटतो की, अगदीं लहानसें दुखणेंही माझी स्मृति विनष्ट करील; माझें सारें पूर्वजीवन पुसून टाकील. मी किती सहजतेनें अनायासें स्वतःलाच पारखा होतां हें पाहिलें; मी पुन्हां कसा अगदीं कोराकरकरीत होतो, हें पाहिलें म्हणजे मला खरोखरच असें वाटतें. जीवन मला जणुं स्वप्नासारखें वाटतें. त्यामुळें फारशी अडचण न पडतां मरण्याच्या स्थितींत मी स्वतःला फेंकूं शकेन; हा सर्व वस्तु संभार, हें आकार भराभर शून्यांत जात आहेत असा देखावा मरणांतिक मनुष्य पाहतो-तसें मीही सहज पाहूं शकेन. प्रवाही पदार्थांप्रमाणें मी चंचल आहे. मी वाफेसारखा, मेघासारखा आहे. माझ्या जीवनांत सर्व कांहीं क्षणांत जाते, क्षणांत बदलतें, समुद्रांत लाटा उमळतात-एका पाठीमागून एक येतात व जातात-त्याप्रमाणें वस्तु येतात व पुसल्या जातात. जें कांहीं मी बोलतो, तें सारें चंचल, लहरी, बेफिकीरीचें, अपूर्ण, अर्धवट, केवळ बौद्धिक असें असतें. ज्या आत्म्याच्या गोष्टी आहेत, ज्या आपल्या अमर आकांक्षा आहेत, आपल्या खोल व दृढ आसक्ति आहेत, त्या चंचल अस्थिर कल्पनांच्या भोंवण्यांत ओढल्या जात नाहीत. सात वस्तु ह्या नाशिवंत आहेत. दुबळ्या निराधार आहेत. प्रत्येक मनुष्यालां मरणशय्येवर ह्याचा अनुभव येतो. आणि मला हा अनुभव सर्व जीवनांत येत आहे. हाच माझ्यांत व इतरांत फरक. प्रेम, बिचार आणि स्वातंत्र्य याशिवाय कशाचेंहि मला महत्त्व वाटत नाही. जे विषय व ज्या वस्तु

इतर बहुतेकांच्या हृदयांत वासना निर्माण करतात—वासना क्षुब्ध करतात, त्या वस्तूबद्दल मला केवळ थोडीशी जिज्ञासा असतें झालें. याचा अर्थ काय ? ही अनासक्ति, निरपेक्षता, दुबळेपणा का शहाणपणा ?

×

×

×

१४४

Eugenie de Guerin ह्या बाईचे आत्मवृत्त मी वाचीत होतो. सहा वर्षांचा इतिहास तिने यांत लिहिलेला आहे. दोन तास मी वाचीत होतो व या थोर पवित्र साध्वीच्या संगतीत आनंद वाटला. वास्तव्याची मूर्ति ती आहे. या जर्नलमध्ये किती विचार, किती भावना, किती दुःखें ! हें जर्नल वाचून आपणांसही विचार करावासा वाटतो. आपल्या मनांतही नाना स्वप्ने येऊं लागतात. असें जगावें असें वाटूं लागतें. हें पुस्तक वाचून घर असावें असें मला वाटूं लागतें. विसरलेलें संगीत पुन्हां हृदयांत उत्पन्न होते. पूर्वीची गीतें—ते नाद पुन्हां हृदयांत घुमूं लागतात. कां बरें असें होतें ? हें पुस्तक वाचून दूरचे मार्ग पुन्हां माझ्याजवळ येत आहेत असें मला वाटतें. माझ्या तारुण्यांतील भाग पुन्हां डोळ्यासमोर हळूंच डोकावतो. अस्पष्ट ध्वनि मला ऐकायला येतात. माझ्या गतजीवनांतील प्रतिध्वनि—पडसाद कानीं येतात. हें पुस्तक वाचून वाचक आश्चर्यचकित होतो त्याच्याभोंवतीं पावित्र्य, उदासीनता, भक्ति व धर्मता, गतजीवनाच्या शेंकडों स्मृति, जागृत होतांच भराभरा पळून जाणाऱ्या स्वप्नांतील छायांप्रमाणें निरनिराळे कल्पनामय आकार, अस्पष्ट व गूढ आकार, जमा होतात.

×

×

×

१४५

विचाराला आपले पंख पसरायला किती लहानशीही जागा पुरते हें पाहून कौतुक वाटतें, मनांत करुणा उत्पन्न होते. परंतु ज्यांच्या मनाला अनेक वस्तु पहायची संवय झालेली असते, अशांना चार भित्तींच्या आंत लौकरच कंटाळा येतो. त्या चार भित्तींच्या आंतच सतत फिरून त्यांचा विचार कंटाळतो. त्यांना उद्याना ऐवजीं जग पाहिजे असतें. लहानश्या ग्रंथालयापेक्षां सर्व वाङ्मय त्यांना पाहिजे असतें. तीन चारच चेहऱ्यां ऐवजीं, सर्व राष्ट्रा-सर्व इतिहास त्यांना पाहिजे असतो. जोरदार वृत्तीच्या माणसाना, विचार शील माणसाला हें सर्व पाहिजे. विराट संसार पाहिजे. लोकांना अधिक मोकळी हवा, अधिक जागा, मोठें क्षितिज, अधिक प्रत्यक्ष निश्चित ज्ञान पाहिजे असतें. चार भित्तींच्या आंत ते गुदमरतात. तरी त्या खोलींत देवा-घरचा वारा खेळत असतो--आकाशांतील तारे त्यावर वरून चमकत असतात. तरी अशा खोलीचा बहुतेकांना कंटाळाच येईल.

×

×

×

१४६

शरद् ऋतूंची दोन रूपें असतात. एक मृदु, स्वप्नमय, गूढ स्वरूप, दुसरें झागझगीत ठसकेंबाज स्वरूप. स्त्रीपुरुषांत जो फरक व भेद तोच या दोन रूपांत आहे. शरद् हा शकचमुळीं पुरुषत्व सूचक व स्त्रीत्व सूचक आहे. परंतु प्रत्येक ऋतूचीच अशी दोन स्वरूपे असतात. प्रत्येक ऋतु म्हणजे एक दांपत्यच आहे. कोमल व कठोर दोन्हीचें तो मिश्रण असतो. प्रकाश आणि साउली, सौम्यता व जोर प्रत्येकांत--प्रत्येक ऋतूच दिसत नाही का ? बहुतेक खरे असतें असें जें जें पूर्ण आहे तें सजोड आहे. सद्गुण आहे. प्रत्येक नाण्या-च्या दान बाजू, प्रत्येक वस्तूचीं दोन रूपें शेंदरी शरद् ऋतु जोरदार कर्मवृत्ति दर्शवतो; कृष्णवर्ण शरद् ध्यानरूपता दर्शवतो. एकरूप वाढणारें, उंचंबळणारें

आह; दुसरे शांत, उपसंहार करणारे आहे. काल आमचे विचार मृतांबद्दल चालले होते; आज जे पीक मिळाले आहे त्याचा उत्सव करित आहो.

×

×

×

१४७

त्याच्या मरणाची वार्ता ऐकली. मेंदूवर आघात होईपर्यंत शुद्ध नीट होती, इच्छाशक्ति शाबूत होती. पुढे मेंदू फुटला व सर्व थांबले.

असें हें जीवन आहे. रक्तांत हवेचा एक बुडबुडा शिरला, मेंदूत पाण्याचा एक थेंब गेला, - कीं झाले - थंड पडले सारे; बंद पडला गाडा; बिघडले यंत्र. विचार मावळतो जग अदृश्य होतें. उजाडतांच स्वप्न नाहीसें होतें, त्याप्रमाणें अशा माणसापासून सर्व जं वन नाहीसें होतें, आपलें हें वैयक्तिक जीवन कोळ्याच्या धाग्यावर अवलंबून आहे ! हा धागा केव्हां कशानें तुटेल याचा नेम नाही. सुकुमार व नाजूक आहे सारे यंत्र; केवळ दिमाख - क्षणांत धुळींत मिळणारें, शून्य होणारें ही जीवन आहे. आपण विसराळू स्वभावाचे आहोंत; इतर गोष्टींनीं आपलें मन ओढलें जातें म्हणून बरें; नाहीतर हें सर्व सुंदर दिसणारें जग - जें आपणांस ओढतें, आपणांभोंवतीं जें पसरलेलें आहे - तें आपणांस केवळ अधारांतील एक ठिणगी असें दिसलें असतें. निस्सार, पोकळ देखावा, अदृश्य होणारें धुक्यासारखें मायावी जीवन ! केवळ भ्रम ! आतां दिसलें - नाहीसें झालें - असें हें जीवन आहे. या दोन शकांत सर्व इतिहास - मानवाचा सर्व इतिहास आहे.

काळ हीं सर्वांत मोठी फसवणूक होय. हा सर्वांत मोठा मोह आहे. सत्-अस्तित्व व जीवन यांत भेद यां काळाच्या कल्पनेनें आपण करतो. विचारांत जें एककालीन आहे तें आपण एकापाठीमागून एक होत आहे असें पाहतो. आपल्या दृष्टीस गोल सर्व एकदम दिसत नाही, तरी तो सर्व एकाच काळीं अस्तित्वांत असतो. जो डोळा पाहात आहे त्या डोळ्यासमोर

त्या गोलानें तरी एकदम सर्व फिरलें पाहिजे, नाहीतर डोळ्यानें एकदम सर्व गोलाभोंवतीं फिरलें पाहिजे. जर गोल फिरला तर गोल ही पृथ्वी— हें जग आपल्या समोर उघडत आहे, प्रगट होत आहे— काळांत प्रगट होत आहे असें आपण म्हणूं. जर आपण पृथ्वीभोंवतीं फिरूं लागलों— तर आपला विचार एकापाठीमागून जातो— पृथःकरण करतो, पुनर्रचना करतो. परंतु जी परमोच्च ज्ञाति तिला काळाची आवश्यकता नाही. तें काळ नाहीच. जें होणार आहे तें तेथें आधींच आहे. काल आणि स्थळ हे अनंततेचे तुकडे आहेत. समयाद सात जीवांच्या सोयीसाठीं केलेले हें तुकडे आहेत. ईश्वर असे हें तुकडे होऊ देतो. त्याला एकटे रहायचा कंटाळा येतो. स्वतःला एकटे राहावयास लागूं नये म्हणून हे असे खेळ तो होऊ देतो. काल व स्थळ यांच्याशिवाय प्राणी शक्यच नाही. त्याची कल्पनाच करतां येणार नाही. स्थलकालांच्याच रूपांतच प्राणी शक्य आहे. या कालस्थलांच्या-दिक्कालांच्या अनंत पायऱ्या चढतच मनुष्य ईश्वराजवळ जातो; सच्चिदानंदाचा अनुभव घेतो; जीवनरस चाखतो सर्वतंत्रस्वतंत्र जें तत्त्व तें अनुभवतो; अनंत दिव्यतेचें खोल रहस्य त्याची पूजा करतो. ही जीवनाची दुसरी बाजू आहे. आपलें जीवन म्हणजे कांहींच नाही--हें खरें आहे; परंतु हें जीवनदिव्य आहे, ईश्वरी आहे. निसर्गाची एक झुळुक आणि आपण विनष्ट होतो; परंतु आपण निसर्गाहून थोर आहोंत; सृष्टीच्या या विराट अस्थिर चंचल पसान्नापलीकडचे स्थिर, चिरंतन शाश्वत जें आहे तेथें आपण दृष्टि पोंचवतो. आर्यांच्या सर्व धर्मांची हीच शिकवण आहे, हाच आदेश आहे कीं, काळाच्या फेऱ्यांतून सुटावयाचें असेल तर अंतर्दृष्टीच्या आनंदांत तल्लीन होऊन रहा. आपण अनंताचे अंश आहोंत या भावनेनें स्वतःला पहा. मनुष्याच्या मनाला, बुद्धीला हें शक्य आहे, त्याच्यावर सर्व आशा उभारलेल्या असतात. ह्या शक्यतेवर सर्व इमारती रचतो. आत्मा अमर असेल कारण जें अज आहे, अमर आहे, जें सच्चिदानंदरूप आहे, त्रिकालाबाधित आहे, अव्यय आहे त्याच्याकडे त्या परमेश्वराकडे, परब्रम्हाकडे उड्डाण करण्याची शक्यता जीवाला आहे—जीवात्म्याला आहे.

×

×

×

१४८

कसें सुचवायचें, सूचना कशी द्यावयाची ह्यांत शिक्षणाची महाकला आहे. शिकवण्याचें रहस्य यांत आहे. ही कला साधावयास कशानें आनंद होईल, मनाला करमणूक मिळेल ह्याचा अंदाज करतां आला पाहिजे. मुलाचे अंतरंग वाचावयास शिकणें म्हणजे संगीत शिकण्यासारखें आहे. एकाच रागात थोडा फरक करून आपण पुन्हां तें चालवतो—तें निरानिराळ्या राग-रागीत थोडेथोडे फरक करून गाऊन दाखवतो, व त्याचा कंटाळा येत नाही.

×

×

×

१४९

सर्व वस्तूंची बीजे आपल्या हृदयांत असतात. अत्यंत मोठे गुन्हेगार किंवा अत्यंत थोर महात्मे ही आपलीच भिन्न रूपे होत. असद्वृत्ति आपो-आप प्रयत्नांशिवाय फोफावते; सत्प्रवृत्तीची बीजे वाढावयास प्रयत्न धैर्य यांची आवश्यकता असते. एवढाच फरक.

×

×

×

१५०

सर्वांच्या मुळाशी-तळाची खिन्नता व औदासिन्न तुम्हांला दिसून येईल. नदीच्या शेवटी जसा समुद्र त्याप्रमाणे वस्तूंच्या तळाशी दुःख. ज्या जगांत कांहीं टिकू शकत नाही, जेथे कशाची शाश्वती नाही त्या जगांत दुसरे काय असणार ? जीवनाचें रहस्य मरण हेंच का तर मग ? मरण हेंच खरें जीवनाचें रूप का ? चिरंतन दुःखाची छटा-कमीअधिक प्रमाणांत-प्रत्येक गंभीर व विचारशील जीवाच्या जवळ असते. ज्याप्रमाणे रात्र विश्वाला पांघुरवते-त्याप्रमाणे हें खिन्नतेचें वस्त्र सर्व गंभीरवृत्ति जीवांजवळ असते.

कोणी तें घट्ट पांघुरलेलें असतें. कोणी अंगावर सैलपणें घेतलेलें असत-
परंतु असतेंच.

×

×

×

१५१

हजारों निरनिराळ्या कारणास्तव शेंकडों निरनिराळ्या हेतूंनीं प्रेरित होऊन मनुष्य धर्माकडे वळत असतो. कधीं अनुकरणाच्या हेतूनें, तर कधीं विक्षिप्तपणा म्हणून, लहर म्हणून कधीं पूज्य भावनेनें, तर कधीं मिरवतां यावें म्हणून, भूतकालीन लाजेनें, किंवा भविष्यकालीन भीतीनें, दुबळेपणानें किंवा अहंकारानें, सुखासाठीं किंवा प्रायश्चित्तासाठीं, दुसऱ्याचें न्यायाधीश होतां यावें म्हणून, किंवा दुसऱ्यांनीं आपले न्यायाधीश होऊं नये म्हणून आणि अशा शेंकडों हेतूंनीं तो धर्माकडे वळतो. परंतु खरा धार्मिक तो—जो धर्मासाठींच म्हणून धार्मिक राहतो.

×

×

×

१५२

उदार व थोर भावना मनांत खेळवणें यांत सुख आहे, आनंद आहे. पोरकटपणा, अश्लीलता-यांच्यापेक्षां वरच्या वातावरणांत राहणें यांत आनंद आहे. दलदलीत राहण्यापेक्षां उंचवट्यावर असणें चांगलें. उद्योगधंद्यांत मग्न असलेली कारखानदार अमेरिका तिची वृत्ति आणि सर्व सत्ता हातांत घेणारी लोकसत्ता—या दोहोंच्या अनुकरणानें व प्रचारानें परिणाम असा होत आहे कीं, केवळ विकारवश लोक सारे होत आहेत. विचारयुक्त जीवन होण्याऐवजीं विकारमय होत आहे. पैसा व सुख यांचिच पूजाअर्चा करावयाचें व्रत सारे घेत आहेत. सत्ता व सामर्थ्य या-

शिवाय दुसरा देव पूजा करायला त्यांच्याजबळ नाही. हें जें वाढतें बहुमत—हा जो बहुजनसमाज—ह्यांत मानवजातीचे किती क्षुद्र व दरिद्री आदर्श दिसत आहेत ! यांच्याजबळ मानव जातीचा एक नमुना मागा—तो किती भिकार वाटेल ! या, आपण ध्येयार्थी एकनिष्ठ राहूं या. आपली पूज्यभूमि आपण सांभाळून ठेवूं या. आजच्या आध्यात्मिक-वृत्तीच्या लोकांना सर्व सहन करणारे झाले पाहिजे. लोकसत्तेच्या नांवाखालीं दंडुक्याचेंच राज्य येणार आहे व आपणांस कष्ट सहन करावें लागतील. आज केवळ सुखवादाला ऊत आला आहे. मनाला वाटेल तसें करावें—यथा सुखं चरस्व या वृत्तीचें आज साम्राज्य आहे—या ध्येयाची आज चलती आहे. असंयमाकडे वारा वहात आहे, आणि सार्वत्रिक नैतिक अधःपाताची तयारी होऊन राहिली आहे. कांहीं हरकत नाही. जोपर्यंत मीठ आपली चव सोडीत नाही. संरक्षण करण्याचा आपला धर्म सोडीत नाही. तोपर्यंत भीति नाही. उच्चतर जीवनाचे जिवलग गडी जोपर्यंत करकंठण सोडीत नाहीत, ते आपले अग्निहोत्र, आपली दीक्षा टाकीत नाहीत—तोपर्यंत भय नाही. समाजाला सडूं न देणारें मीठ म्हणजे हेंच पुरुष होत. लांकूड विस्तवाला विझवूं पहात असेल, परंतु ज्वाला जर टिकाव धरून राहिली—तर शेवटीं लांकडालाही पेटवून ती अधिकच विशाल व प्रचंड होईल—अधिकच तेजस्वी व प्रखर होईल. रानटी लोकांच्या स्वाऱ्यांनींही जें मारलें गेलें नाही, पुसलें गेलें नाही तें या लोकसत्तेच्या नांवांनं येणाऱ्या प्रचंड लोंढ्यानेंही वाढून जाणार नाही. जें अनंत काळ टिकून राहिलें—तें पुढेंही टिकेल. उच्च संस्कृति नाहीशी होणार नाही. थोर आदर्श मरणार नाहीत, परंतु आज आपण जें होत आहे तें सुकाट्यानें पाहिलें पाहिजे. येऊं दे हा लोंढा व जाऊं दे. आज लोकसत्ता सर्व विद्रूप व कुरूप करीत आहे. सर्व पोरकट व उच्छृंखल करीत आहे. करूं दे. सारें सौंदर्य, प्रमाणबद्धता, प्रौढता, उच्चवृत्ति, उदात्तता, नागरता—जें जें उत्कृष्ट आहे, मधुर आहे, सुंदर व सूक्ष्म आहे—तें सारें नाहीसें होत आहे. थोर साहित्यांत ज्यामुळें सौंदर्य असतें—तें सारें अस्तंगत होत आहे.

पास्कलनें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे मनुष्य जसजसा विकसित होतो

तसतसा माणसामाणसांतील भेदभाव, अधिकाधिक भिन्नत्व त्याला प्रतीत होतें. या दृष्टीने पाहिलें-पास्कलचें म्हणणें खरें धरलें तर लोकसत्तात्मक प्रवृत्ति मानवसमाजाच्या मनाचा विकास करित आहे असें म्हणतां येणार नाही. सर्व गुण सारखेच करण्यासाठीं सर्व गुणांची किंमतही सारखीच केली पाहिजे-असें लोकसत्ता म्हणते.

×

×

×

१५३

विद्यार्थी अधिकाधिक उच्छृंखल होत आहेत; शिस्त पाळणें, आज्ञा याविरुद्ध ते बंड करित आहेत-याचीं आणखी कांहीं तार्जो उदाहरणें ऐकलीं. तरुण लोक उच्छृंखल होत आहेत-आणि “आमचा मास्तर हा आमचा शत्रु आहे” हें त्यांचें ब्रीदवाक्य आहे असें जणुं दिसत आहे. कुमाराला तरुणाचे हक्क पाहिजे व तरुणाला प्रौढाचे पाहिजे आहेत. दहा वर्षांचा मुलगा २० वर्षांच्या तरुणाचे हक्क मागत आहे व वीस वर्षांचा चाळीस वर्षांच्या माणसाचे हक्क मागत आहे. सर्व सपाट करणारी जी लोकसत्ता तिच्यातील तत्त्वज्ञानाचा हा नैसर्गिक परिणाम आहे. तिच्या पद्धतीचेंच हें अपत्य आहे. राजकारणांत अधिकृतरीत्या तरी जोंपर्यंत गुणभेदाला म्हणजे शून्य असें मानलें जात आहे-तोंपर्यंत वयाला मान, वयाचा अधिकार, ज्ञानाची सत्ता सर्व कांहीं नाहीसेंच होणार.

अशा या निरुपादिक समानतेचें तितकेंच उलट रूप जर कोठें पहा-वयाचें असेल तर तें लष्करी शिस्तीत दिसून येईल. लष्करी पोषाखांत, पोलीस कोर्टीत, तुरुंगांत, फार्शी देण्याच्या ठिकाणीं, तेथें कोणी ब्र काढूं शकत नाही. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या काळच्या अंती पाशवी शक्तीलाच महत्त्व व पूज्यत्व प्राप्त होणें हें एक आश्चर्य नाही का ? व्यक्तिस्वातंत्र्याबरोबर अनियंत्रित सत्ता पण येतें. जिंभेची सत्ता शेवटीं तलवारीला मिळते. लोक-सत्ता व स्वातंत्र्य ही खरोखरच एक वस्तु नसून ह्या अगदी भिन्न अशा

दोन वस्तु आहेत. जेथे लोकसत्ता आहे, तेथे उच्चनीतिमत्ता असली पाहिजे. परंतु अशी नीति, आदरबुद्धि मनांत नसेल, पूज्यपूजाभाव नसेल तर असं शकणार नाही. नम्रतेशिवाय आदरबुद्धि येत नाही. परंतु लोकसत्तेत तर असें गृहित धरलें जातें कीं प्रत्येक व्यक्तिजवळ नागरिकत्वाचें सर्व गुण आहेत; कारण काय तर तो सज्जन आहे. एकवीस वर्षांचा होतांच सर्व गुण मनुष्यांत एकदम येतात ही कल्पना जेथे आहे, तेथे श्रमाला, सद्गुणाला, कलेला, विशेषगुणधर्माला, चारित्र्याला, अनुभवाला कोठलें महत्त्व असणार ? केवळ यांत्रिक तऱ्हेनें झाडामाडासारखां मनुष्य वाढला व एवढ्यानें तो सर्वांच्या बरोबरीचा झाला असें मानण्यानें सर्व शालीनतेचा, नम्रतेचा आपण नाश करतो. मी अमुक वयाचा झाल्यामुळे मी सर्वांच्या बरोबरीचा झालों अशा हक्क सांगणें म्हणजे वयाला मान कोठें राहिला ? अनुभवाला कोठें राहिला ? २१ वर्षांचा मतदार व ५० वर्षांचा मतदार दोघे जर सारखाच योग्यतेचें तर मग १९ वर्षांच्या तरुणाला २१ वर्षांच्या तरुणापेक्षां आपण कमी आहों असें तरी कां वाटेल ? कां वाटावें ? लोकसत्तेला मंगलमूर्ति बनवावयाची होती-- परंतु तयार झालें मर्कट ! स्वातंत्र्याची एकूण गोळाबेरीज वाढवावी हें लोकसत्तेचें ध्येय होतें; परंतु सर्वांचें स्वातंत्र्य कमां झालें हा मात्र त्याचा परिणाम झाला.

अर्वाचीन राज्यसंस्था अणुवादावर उभारली आहे. राष्ट्रीयता, समाजहिततत्परता, परंपरा, राष्ट्रीय चालरीत, सर्व गोष्टी जुन्यापुराण्या निससार म्हणून फेंकून दिल्या जात आहेत. हालचाल तर मग कशानें निर्माण व्हावी ? गति कशाने मिळावी ? एकाच गोष्टीनें. निरनिराळ्या अणूंचे परस्परांवर आकर्षण होऊन जी शक्ति निर्माण होईल, जी क्रियानिर्माण होईल तीच फक्त दिसेल. अशा प्रकारच्या विचार सरणांत स्वातंत्र्य म्हणजे लहर व स्वच्छंदीपणा याशिवाय काय राहिलें ? आजपर्यंतची राष्ट्राची सामुदायिक बुद्धि, विचारसंपत्ति, जुन्या समाजाची प्राचीन काळापासून चालत आलेली परंपरा ह्यांना साबगाच्या बुडबुड्याहून जास्त महत्त्व अशा समाजांत मिळत नाही व एखादे शेंबडें पोरही त्याच्या नांवानें बोटे मोडतें, खडे फोडतें,

ह्याचा अर्थ मी लोकसत्तेचा द्वेषा आहे—लोकसत्तेला विरुद्ध आहे असा का ध्यायचा ? मुळीच नाही. लोकसत्ता ही इतर प्रकारापेक्षा कमी अपायकारक आहे हें खरें; परंतु वस्तुस्थिति पाहणेहि बरें. लोकसत्ता काय रामराज्य आणणार होती, प्रत्यक्ष पदरीं पडलें आहे याचा हिशेब घेणें. ठोकताळा पाहणें बरें. जें मुळांत नाही तें मानणें याला कादंबरी म्हणतात. जें नाही, तें मानल्यानें थोडेंच मिळणार आहे ? भ्रम हा भ्रमच राहणार. मृगजळांतून पाणी थोडेच मिळणार आहे ? लोकसत्ता एक नसलेली गोष्ट धरून चालते कीं बहुतेक सारें मतदार हे विचारी आहेत, शाहाणें आहेत; स्वतंत्र वृत्तीचे प्रामाणिक, देशहितरत असें आहेत. परंतु ही समजूत भ्रामक आहे. कोणत्याही राज्यसंस्थेतील बहुजनसमाज हा मुख्यत्वे करून अत्यंत अडाणी, अति दरिद्री, आणि अति अक्षम अशा लोकांचाच बनलेला असतो. म्हणून ज्याची लहर जशी असेल, तसें तो करणार. म्हणजेच अनिश्चितता व लहर यावर राज्ययंत्र चालणार ! अत्यंत घट्ट व ताणून धरलेल्या दोरीला ज्यानें धरलें तो पडणारच ही गोष्ट कोणाच्याही लक्षांत येईल. त्याला कांहीं कोणा भविष्यवाद्याची, त्रिकालज्ञाची जरूरी नाही.

×

×

×

१५४

आशेच्या एका किरणांत आरोग्य व उत्साह देण्याची जी शक्ति आहे, सुखाच्या एका किरणांत मनुष्याला बरें करण्याची जी सुप्त शक्ति आहे—ती डॉक्टराजवळच्या कोणत्या उपचारांत आहे. कोणा डॉक्टराजवळ असे उपाय आहेत ? जीवनाचा मुख्य झरा हृदयांत आहे; खरी किल्ली येथें आंत अंतर्गांत आहे. जिवाला आनंदाची प्राणदायक हवा पाहिजे असते; दुःखाच्या हवेत त्याला दमा लागतो—तो गुदमरतो. जसजसें शरीर दुर्बल होतें तसतसें आपण आजुबाजूच्या परिस्थितीचे अधिकच गुलाम होतो. शरीर निरोगी असणें म्हणजे स्वातंत्र्य आहे. आरोग्यांत स्वतंत्रता आहे.

आरोग्य हे सगळ्यांत पहिले स्वातंत्र्य; आनंद व समाधान यांत आरोग्याची किल्ली आहे. आरोग्यासाठीं लागणारा जोम व उत्साह त्यांतून आपणांस मिळतो. एकाद्याला सुखी करावयाचें असेल तर त्याचा जीवनरस वाढवा; त्याच्या जीवनाची उत्कृष्टता वाढवा; त्याचें वास्तविक रूप त्याला दाखवा. त्याला उदात्ततेकडे न्या. त्याला उन्नत करा, स्थिर करा— बदलून टाका. जेथें आनंद आहे तेथें सौंदर्य आहे— तेथें कुरूपतेला ठाव नाही. प्रसन्नता सुंदरतेलाही सुंदर करते. सौंदर्याचें सौंदर्य आनंदांत आहे. याबद्दल ज्याला शंका असेल त्यानें प्रेम करणाऱ्या माणसाच्या निर्मल दृष्टींत उगवणारीं कोमलतेची उषःप्रभा पाहिली नाही हेंच खरें; ती दृष्टि पहा. सूर्योदयसुद्धां त्या दृष्टीतील कोमलतेच्या प्रसन्न तेजापुढें फिका आहे. स्वर्गांत - तर मग— सर्वच सुंदर असतील— कारण तेथें सर्व सुखी व आनंदी असणार. सत्यनिष्ठ जीव हा सुंदरच असणार. प्रसन्नतेच्या, खऱ्या आनंदाचा स्पर्श ज्याला ज्याला होईल, ज्या ज्या वस्तूंत तीं शिरतील त्या त्या वस्तु सुंदर होणार. जेथें असें पुण्यास्मे असतील— तेथें कुरूपतेला कोठून अवकाश असणार ? पाप, दुःख व मृत्यु यांच्या बरोबरच कुरूपताही नाहीशी होईल.

जो भौतिक दृष्टीनें विचार करणारा आहे, तो सौंदर्याला आकस्मिक मानतो; आणि म्हणूनच तें दुर्मिळ मानतो. आध्यात्मिकदृष्टीचा जो तत्त्वज्ञ त्याला सौंदर्य हा सर्वांचा नैसर्गिक धर्म वाटतो व कुरूपता अपवाद वाटते. सर्व वस्तूंच्या मुळाशीं सौंदर्य आहे असें तो मानतो. बाहेरच्या आकस्मिक उपाधींचा जोर कमी होताच प्रत्येक आकार या मूळच्या सौंदर्याकडे वळतो— सुंदर होऊं लागतो. आपण कुरूप कां दिसतो ? कारण आपण दैव स्थितार्ति, कृतकृत्यतेच्या पुण्यपवित्र स्थितार्ति नाहीं म्हणून. आपण दुष्ट, पापी, खिन्न व दुःखी आहोंत म्हणून.

परमानंद, प्रार्थना, प्रेम, त्याग, शौर्य, उत्साह, स्फूर्ति—ही आपल्या मुखासभोवतीं जणुं प्रभावलय निर्माण करतात. मनुष्याचा चेहरा तळपूं लागतो—आमिनव तेजस्वी व सुंदर दिसतो. या गोष्टी आत्म्याला मुक्त करतात; यांच्या साहाय्यानें आत्मा आपलीं कवचें फोडतो—आच्छादनें फाडतो व स्वतःचें तेज अंगप्रत्यंगांतून मग बाहेर पडूं लागतें. ज्यानें ज्यानें

आत्म्याला आवरण घातलेलें असतें-तीं सारीं आवरणें कांचेसारखीं पारदर्शक होतात. आत्म्याच्या प्रकाशाला न अडवतां-उलट-स्वच्छकांच दिव्याचा प्रकाश जास्त स्वच्छतेनें सर्वत्र पसरतो. त्याप्रमाणें आत्म्याचें तेज स्वच्छ व धवल असें बाहेर येतें-आसमंतातच्या दृष्टीवर वस्तूवर पडून त्यांनाही तें लावण्यमय करतें. जडाला आध्यात्मिक करणें ह्यांत सौंदर्यशास्त्र आहे. जी वस्तु किंवा जें जीवन मिळालें आहे त्याला निराळें करणें-क्षणभर तरी दिव्य करणें; स्वर्गांतून पृथ्वीवर पडलेली ही खूण आहे. ध्येयभूत सृष्टि किती सुंदर असेल-याचा या क्षणिक अनुभवावरूनही आपणांस बोध होईल. ह्याचा विचार करणें म्हणजेच प्लेटोप्रमाणें विचार करणें. जोरदार विद्युत्प्रवाह धातूला ज्याप्रमाणें तेजोमय लखलखीत करतो, आणि त्यांच्या विशिष्ट ज्वालेंच्या, ज्योतींच्या रंगावरून त्यांचें खरें स्वरूपही प्रकट करतो; तद्वतच उत्कट जीवन, आणि परमोच्च आनंद यांनीं अत्यंत साधा मर्त्य मनुष्य अत्यंत सुंदर होतो-जगाची दृष्टि दिपवतो. अशा दैवी स्थितींत जेव्हां मनुष्य असतो तेव्हां तो खराखुरा मनुष्य असतो. इतका यथार्थतेनें मनुष्य तो अन्य केव्हांही नसतो.

एकूण वास्तविकापेक्षां, प्रत्यक्षापेक्षां ध्येय हें अधिक सत्य असतें. कारण नाशिवंत वस्तूतील अमर अंश म्हणजे हें ध्येय होय. ध्येय हें सर्व वस्तूंचें थोडक्यांत सार आहे; त्यांत इत्यर्थ आहे. ध्येयांत सर्व वस्तूंची परिसमाप्ति आहे-इतिकर्तव्यता आहे, परिसीमा आहे.

×

×

×

१५५

माझ्या जुन्या शालीची जागा एक नवीन शाल भरून काढणार आहे. ही नवीन शाल मी मोजीत होतो, तिची परीक्षा करीत होतो. जुनी शाल आज दहा वर्षे मजजवळ होती. आज जवळ जवळ एक तप तिनें माझी सेवा केली, व माझ्या सेवेत ती जीर्ण झाली. दहा वर्षांची ती माझी मैत्रीण आहे. तिला पाहतांच अनेक काव्यमय व आनंदमय विचार मनांत उत्पन्न

होतात; सुखकर स्मृती डोळ्यांसमोर येतात ही जी नवीन झकपक शाल आली आहे, तिच्यापेक्षा ही जुनी शालच मला प्रिय आहे. जरी ही नवीन शाल एका मित्राने दिलेली देणगी आहे—तरीही जुनी शाल मला अधिक आवडते—अधिक सुखवते. ही नवी शाल जुनीची जागा नीट भरून काढू शकणार नाही. गतकाळाची जागा कोण भरून काढणार? आपल्या जीवनाचे निर्जीव, अचेतन साक्षीदारही आपणांजवळ बोलतात, त्यांना वाचा असते. या लहानशा शालीच्या लोंकरीच्या वस्त्रांत शेंकडों ठिकाणच्या आठवणी आहेत. ही शाल म्हणजे माझ्या अंतर्गत जीवनाचीच खाजगी जीवनाचीच जणुं एक भाग आहे. मी जेथे जेथे गेलों तेथे ही होतीच. तिला सारे माहीत आहे. जे जगाला माहीत नाही ते तिला माहीत आहे. अर्वाचीन मुशाफराजवळ, प्रवास करणाऱ्याजवळ इतरांनाही जिचा उपयोग करता येईल अशी जर कांहीं कपड्यालयांतील, पोषाखांतील वस्तु असेल तर ती शाल होय. ती स्त्रियांनाही देतां येईल. व त्यांनाही ती अंगावर घेतां येईल. कितीतरी वेळा माझी शाल भगिनींना उपयोगी पडलेली आहे. कोणा भगिनीला उशी, कुणाला झगा, कुणाला निवारा म्हणून ती उपयोगी पडली आहे. आल्प्स पर्वताच्या ओलसर गवतावर, कठीण दगडांवर, देवदारांच्या जंगलांत एकदम गारवा वाटू लागताच या शालीचा अनेक भगिनींना उपयोग झाला आहे. फिरायला गेलों असतां, विश्रांति घेत असतां, वाचीत असतां, पार्वत जीवनाच्या गप्पा मारतांना ह्या शालीचा निरनिराळ्या तऱ्हेने उपयोग झाला आहे. या शालीने कितीतरी प्रेमळ व सहृदय हास्थे मला मिळवून आणली आहेत; कितीतरी कृतघ्न स्मिंते संपादिली आहेत. या शालीतील आजर्ची व्यंगोही मला प्रिय आहेत. या शालीला पडलेला प्रत्येक डाग, प्रत्येक फाटलेली जागा, प्रत्येक ठिगळ—त्या सर्वांत इतिहास आहे; प्रत्येकाची कथा आहे. ह्या शालीवरील प्रत्येक जखम-ढालीवरील जखमेप्रमाणे आहे. एका झाडाला अडकून येथे ही फाटली आहे. त्यावेळेस जामात खाली आम्ही होतो, फ्रान्हाल्फ येथे फाटलेली जागा येथे आहे. चारनेक्स येथे कांटरी झुडुपांत अडकल्याने येथे फाटली आहे. प्रत्येक वेळेस कोमल हातांतील सुयांनी या जखमा बऱ्या केल्या आहेत.

ही शाल संपत्तीत व विपत्तीत माझी सोबतणि होती. तिने मला कधी सोडले नाही. एका दंतकथेतील माणसाच्या अंगरख्याची मला आठवण होते. त्याचे अंगातले काढणे म्हणजे त्याच्या बरोबर अंगाचे मांसही निघे. ही शाल दूर करणे म्हणजे माझे रक्त-माझे मांसच कापून काढण्याप्रमाणे आहे. ती शाल दूर करणे म्हणजे माझे जीवन-काही भाग-दूर करण्यासारखे आहे. ही शाल माझ्याने दूर करवत नाही. मला बार्हट वाटते तिला दूर करायला. भूतकालाबद्दल जी कृतज्ञता माझ्यात आहे, जे माझे तारुण्य निघून गेले त्याबद्दलची ती एक पवित्र भावना माझ्यामध्ये आहे-- त्या मला सांगतात की, ही शाल टाकू नकोस. ही शालही मला म्हणते की आणि तिचे म्हणणे माझ्या हृदयाला विरघळवते. तिचे शब्द मला गहिंवरतात, सद्गदित करतात. या शालीचे शब्द उथळ माणसाला ऐकायला येणार नाहीत. धर्महीनाला, अपवित्राला-ऐकायला गेले तरी समजणार नाहीत.

“तू असा होतास” या शब्दांत किती प्रखर वेदना आहेत ! हे शब्द सुरीप्रमाणे अंगांत अंतरंगांत शिरतात. या शब्दांतील अर्थ जेव्हां स्पष्टपणे प्रतीत होतो, तेव्हां मर्मांतिक दुःख होतें. हळुहळू आपण मरणा-जवळ जात आहोंत, थडग्यांत पुरले जात आहोंत असे वाटते. आपल्या सर्व मनोरथांच्या मरणकाळची घंटा जणुं भूतकाळ वाजवीत असतो. जे गेले ते गेले. भुरे केस आतां काळिभोर होऊ शकणार नाहीत. तारुण्यां-तील उत्साह, प्रेरणा, शक्ती, देणग्या, आकर्षणे तारुण्याबरोबरच अदृश्य झाली.

वृद्ध होत जाणे किती कठीण आहे. विशेषतः जेव्हां आपण आयुष्याचा नीट उपयोग केलेला नसतो, आलेल्या मिळविलेल्या संधि गमावलेल्या असतात, परिपूर्ण पुरुषार्थाचे फळ पदरीं नाही असे जेव्हां दिसते, ना उत्कृष्ट ब्रह्मचर्य, ना उत्कृष्ट गृहस्थाश्रम असे जेव्हां आपले जीवन असते-तेव्हां तर वृद्ध होणे अत्यंत दुःखप्रद वाटते. आपले काम पुरे होण्यापूर्वी मनाच्या शक्ति क्षीण होत जात आहेत असा अनुभव येणे किनी खेदजनक व उद्दिग्नकर असते. जे आपले डोळे मिटवतील,

जे आपलें नांव आदारानें घेतील, अशांमध्ये आपलें जीवन पुन्हां सुरू झालें आहे असें पाहण्यापूर्वीच शरीरानें दुबळें होत जाणें किती शोकप्रद आहे. ज्या दिवशी “ आतां काय उपयोग, आतां उशीर झाला ” हे शब्द आपल्या कानांत कोणीतरी मोठ्याने सांगत आहे असें वाटतें- असा तो दिवस-ज्या दिवशी उजाडतो-त्या दिवशी जीवनाची शोकप्रद गंभीरता आपणांस जोरानें प्रतीत होते, व आपण घाबरतो. आतां उशीर झाला, घडीतील वाळु सरली, घटका भरली; वेळ टळली. तूं तुझें पीक कापून गोळा केलें नाहींस- उशीर झाला पण आतां. तूं केवळ स्वप्नांत राहिलास, लोंबत राहिलास, झोंपी गेलास, कर्तव्य विसरलास. अरेरे फारच वाईट ! स्वतःला तारणारा व मारणारा-दुसरा कोणी नाहीं. आपणच आपले शत्रु-आपणच आपले मित्र त्याला कोण काय करणार ? कोणाबद्दल तक्रार करणार, -कोणाजवळ करणार ? अरेरे !

×

×

×

१५६

सकाळची वेळ आहे. आजची प्रभात फारच सुंदर आहे-उन्माद आणणारी आहे. सोळाव्या वर्षाच्या भावना जशा ताज्या असतात, तशी ही प्रभात आहे. एकाद्या नववधूप्रमाणें प्रभात फुलांनीं नटली आहे. यौवनाचें काव्य, सरलतेचें, निष्पापतेचें, प्रेमाचें काव्य माझ्या हृदयाला उचंबळवित होतें. कोमल व अकृपट भावनांनीं, प्रेमळ भावनांनीं हृदय मरून आलें होतें. या मैदानाच्या वक्षःस्थलावर पातळ क्षिरक्षिरित धुक्याचें वस्त्र नाचत आहे; एकाद्या कुमारीचे मनांतील खोल विचार कोमल विनयशीलता ज्याप्रमाणें प्रकट होऊं देत नाहीं व त्यावर आच्छादन घालते- त्यांना गूढ व अप्रकट स्थितीत ठेवते- तसेंच हें वाटत होतें. जें जें माझें दृष्टीस पडत होतें तें मला आनंदवीत होतें, तें माझ्या कल्पनाशक्तीजवळ बोलत होतें. पवित्र प्रभात विवाहमंगलाची प्रभात-जणुं लग्नघटिका !

दूरच्या खेड्यांत घंटा वाजत होत्या व सृष्टीच्या या प्रार्थना संगीतांत - या मंगल प्रभातांत त्यांचेही मधूर संमोलन होत होतें. त्यांचा आवाज या वातावरणाला अनुकूल होता--यांत मिळून जात होता. दुरून वाजणाऱ्या त्या घंटा म्हणत होत्या “ प्रार्थना कर, प्रेम कर ! तो परमकनवाळु सकळ जगत्तात-- तो चराचराचा मायबाप त्याची पूजा कर. ” त्या घंटानिनादांत आसमंताच्या सृष्टींत असें कांहीं होतें--जें मुलांच्या आनंदासारखें होतें. एक प्रकारची अव्याज कृतज्ञता, पापताप ज्याला माहित नाही असा दिव्य स्वर्गीय आनंद त्यांत होता. नवीन जगांत ज्या दिवशीं प्रथम ईव्ह आली त्या पहिल्या दिवशीं ईव्हच्या हृदयांत जो साधा पवित्र वेडावणारा आनंद होता-- त्यासारखें कांहींतरी त्यांत होतें. सहृदयता किती चांगली गोष्ट आहे ! कौतुक करण्याची वृत्ति, गौरव करण्याची वृत्ति ही किती सुंदर असते ! देवदूतांचें हें खाद्य असतें, स्वर्गीय जीवांचे, कृतकृत्य व्यक्तींचे हें सदोदितचें अन्न असतें-- त्या परमहंसांचा हा मौक्तिक चारा असतो.

मी आज येथें येऊन पांच दिवस झाले. परंतु इतकी शुद्ध हवा, इतकी जीवनदायी स्वर्गीय हवा अजूनपर्यंत अनुभवली नव्हती. आजच्या या हवेंत श्व सेच्छ्वास करणें म्हणजे आनंदरस पिणे आहे, सुधासेवन करणें आहे, परम-कृतार्थता आहे. पक्षाच्या जीवनांतील आनंद आज समजून येत आहे, सर्व खालीं दडपणाऱ्या ओझ्यापासून मुक्त होऊन, पंख फडफडून निर्मल हवेंत विहार करीत राहणें- तें तेजोमय अमृतमयजीवन, निळ्यानिळ्या आकाशांत तरंगत राहणें, पोहत राहणें, पंखांच्या एका फडफडवण्यासरशी या क्षितिजापासून त्या क्षितिजापर्यंत जाणें- असें तें पक्षाचें जीवन- त्यांतील आनंद व सौंदर्य अशा हवेंत कळून येतील. आपण पुष्कळ उंच जेव्हां जाऊं-आपण पुष्कळसे उंच जेव्हां होऊं-तेव्हांच अशी आंतरिक स्वतंत्रता अनुभवतां येईल. आपण पुष्कळसे पोळ जेव्हां होऊं-हवामय होऊं तेव्हांच अशी आंतरिक स्वतंत्रता अनुभवतां येईल. जीवन असे हें हलके फूल वाटणें- हें तेव्हांच शक्य आहे. जेव्हां आपल्या पोटाखाली पुष्कळ हवा असेल. प्रत्येक गोष्टीत काव्य आहे. परंतु हवेचे काव्य म्हणजे स्वातंत्र्य आहे. पुरे झाले विचार; स्वप्नांत रमणाऱ्या, तुझे काम करायला चल.

×

×

×

१५७

सर्व प्रकारचे सर्प स्वतःच्या भक्ष्याला प्रथम मोह पाडतात, त्याला भुलवतात, आकर्षितात, सर्पाला असलेली मोह पाडण्याची ही देणगी ही बहुधा केवळ अमिश्र दुष्टपणाजवळ उपजतच असते. जें जें अभिजात दुष्ट आहे तें तें मोहकही असते, भुलवणारेहि असते. साध्या सरळ हृदयाला तो दुष्टपणा चकित करतो घुटमळवतो. सरळ हृदयाला येथें दुष्टता आहे असे दिसते-परंतु दिसून समजत नाही, उमजत नाही. याच्यावर विश्वास ठेवूं नये असे त्या सरळ हृदयाला वाटते-तरीपण त्या वस्तूला जाऊन तें स्पर्श करतें; आणि शेवटी त्याच्या तोंडांत तें पडते. एम्पीडॉक्लीस एटनाच्या ज्वालामुखीत जसा पडला त्याप्रमाणें प्रत्येक सैतान म्हणजे मोहाची दरी आहे. प्रत्येक आसुरी कर्म म्हणजे अंधारमय दरी आहे. जेथें स्वाभाविक दुष्टता आहे, उपजतच कपटाची, असत्याची, वंचनेची वृत्ति आहे-तेथें तेथें एक प्रकारची आकर्षक चमक असते. मग पशु असो, पक्षी असो वा मनुष्य असो.

या विचाराच्या पाठीमागें दुसरा एक विचार मला दिसतो. हा विचार मला सांगतो की मानवी दुष्टपणाच्या मुळाशी वावदूकता (Sophistry) असते. बहुतेक सारे दुष्ट लोक स्वतःच्या दृष्टीने स्वतःचे समर्थन करूं बघत असतात. स्वतःच्या कृत्याचे समर्थन करण्यांत त्यांना आनंद वाटतो. दुष्टांचे पहिला विशेष म्हणजे तो असत्याचा जनक असतो. अपराध करण्यापूर्वी, पाप करण्यापूर्वी सद्सद्विवेक बुद्धीला भ्रष्ट करणें जरूर आहे. जो कोणी दुष्टपणाच्या बऱ्याच बुर्या पायरीला पोचण्यांत यश मिळवितो, त्याने ह्याच गोष्टीवरून आरंभ केला असला पाहिजे. कोणाचा द्वेष करणें म्हणजे खून करण्यासारखेंच आहे असे आपण सहज म्हणतो. परंतु जो द्वेष करणारा असतो, तो नीती-दृष्ट्या आरोग्य मिळविण्यासाठीं म्हणूनच द्वेष करतो. तो द्वेष करण्यांत दुसरें कांहीं पहात नाही. स्वतःचे बरे करण्यासाठीं तो वाईट करतो, दुष्टता करतो; पिसाळलेला कुत्रा त्याला जी तहान लागलेली असते तिला शांत करण्यासाठीं

चावतो, त्याप्रमाणे पोटांत वाढलेले विष काढून टाकण्यासाठीं द्वेषी द्वेष करतो.

दुसऱ्याला इजा करणे व त्याचवेळेस जाणूनबुजून स्वतःलाही अपाय करून घेणे ही त्याच्या पुढची पायरी आहे. मग दुष्टतेचे वेड लागते जणुं; पाप करण्यासाठीं जणुं जीव उतावळा होतो. मग हृदयाला कांहीं वाटत नाही. पोरंबाळांचीं खांडे करण्यासही मग कांहीं वाटत नाही. असल्या सैतानी वृत्तीनें मनुष्य जेव्हां पछाडला जातो, तेव्हां मनुष्य अशा रानट्टी पाशवी सर्पमय वृत्तीच्या आहारीं पडतो, तेव्हां तो देवदूतांना वेडाच वाटत असेल. जगाला जाळण्यासाठीं तो स्वतःच्या घराची होळी करतो, त्याच्या आसुरीं इच्छेला जितक्या जगाचा कबजा घेतां येईल त्या जगाला भस्म करण्यासाठीं तो स्वतःचे घरदार पेटवतो. दुष्टपणा याप्रमाणे वाढत वाढत जातो—आणखी खाली जाल—आणखी पुढे खोल आढेच. याप्रमाणे दुष्टपणाच्या खोल दरीत मनुष्य जात राहतो. दुष्टपणाला अंत नाही. नरकांतल वस्तुंल अनंत आहेत;—त्यांचा हा स्वभाव आहे. दैवी परिपूर्णता व सैतानी परिपूर्णता—दोन्ही अनंत आहेत ! उन्नतीचा मार्गही अनंत व पापाचा मार्गही अनंत ! स्वर्ग जितका उंच तितकाच नरकही खोल ! मग दैवी संपत्ति व आसुरी संपत्ति हीं प्रमाणांत समान कीं काय ? दैवी संपत्तिपेक्षां आसुरी संपत्तिचे क्षेत्र जर विशालतर असेल तर मग असुरता दुष्टता—हेच ईश्वराचे खरे स्वरूप होईल व नरक सर्व सृष्टीला गिळून टाकील; खिश्न व पारशी धर्माप्रमाणे सत् हे शेवटीं असतूला जिंकून घेईल; राम रावणाला जिंकील; एवढेंच नाहीतर सैतानही एक दिवस उद्धरला जाईल. रावण मुक्त होईल. याचाच अर्थ हा कीं दैवी व्यवस्था, ईश्वराचे राज्य पुनश्च सर्वत्र स्थापन केले जाईल. द्वेषापेक्षां प्रेमच अधिक प्रभावशाली, अधिक सामर्थ्यवान् ठरेल. ईश्वर स्वतःचे वैभव, स्वतःचे ब्रीद, स्वतःचे यश सांभाळील ईश्वराचे वैभव त्याच्या चांगुलपणांत आहे, मंगलतेत आहे; परंतु त्याबरोबर हेंही खरे आहे कीं मोहकपाप जीवाला त्रास देत असते ईश्वराच्या हेतुविरुद्ध, ईश्वराच्या इच्छा मारतीत मिळविण्यासाठीं आसुरी वृत्ति—आसुरी शक्ति हृदयांत एक होत असतात. आपणांस त्यांच्या हालचाली प्रथम दिसत नाहीत. परंतु एक दिवस एकदम पडदा उघडला

जातो व हृदय-कुरुक्षेत्रावर सत्प्रवृत्तीबरोबर, ईश्वरी हेतूंबरोबर लढावयास उठलेले काळेकुट्ट राक्षस दिसतात. सत्प्रवृत्ती दबत आहेत, मार्गे दटत आहेत असे क्षणभर दिसते व जीव घाबरतो आणि गांगरून जातो हॅही खरें.

X

X

X

१५८

अश्रूची कार्यकारण मीमांसा तो कोठून आला, कां आला, कसा आला--याची थोडी फार कल्पना करता येते, तर्क करता येतो. परंतु ती कार्य-कारणमीमांसा फार सूक्ष्म असल्यामुळे नीट पत्ता लागत नाही. मनांत एका-एकी उच्चंबळणाऱ्या शेकडों भावना व विचार यांचे काव्यमय सारांशरूपाने कथन म्हणजे अश्रु होय; मनांत परस्परविरोधी विचारांचे चाललेले थैमान—त्यांचा अर्क म्हणजे हा अश्रु होय ! अश्रु हा अत्तराच्या थेंबाप्रमाणे आहे. अत्तराच्या एका थेंबांत वीस फुलझाडांच्या फुलांचा अर्क आलेला असतो. त्याप्रमाणे अश्रूत अनेक भावना व विचार यांचे सार असते. कधी कधी हृदय भरून आल्याने, अंतःकरणाचा पेला भरून वाहुन जाऊ लागल्यामुळे अश्रु येतात. जे सारे आपणांस बोलतां येत नसते, किंवा बोलू इच्छित नसतो, जे सारे स्वतःजवळही कबूल करण्यास आपण नाकारतो, ते सारे या अश्रूत असते. अस्पष्ट वासना, गुप्त त्रास व दुःख, दाबून ठेवलेली दुःख, आंतल्या-आंत चाललेले झगडे, शब्दहीन शोक, ज्या भावनांशी झगडलो अशा भावना, जे दुःख आपण लपवू पहात होतो; आपल्याला कांही व्यर्थ भीति, काल्पनिक क्लेश व जाच, हृदयाची अशांति, खोटी भुत्ते, आपली अनुभूत स्वप्ने, धुळीत मिळालेले मनोरथ, आपल्या ध्येयावर बसलेले घाव, बसलेल्या जखमा, व्यर्थ आशा, असमाधान व ग्लानी लहानसहान दिसून येणारी व लक्षांत येणारी शेकडों दुःखे, अश्विव्याधि, हृदयाच्या एका कोपऱ्यांत जीं दलुंहळू जमा होत असतात, पागोळ्यांचे पाणी जसे जमा होत असते—तसे थेंबेथेंबे सांचणारे हे दुःख अन्तरिक जीवनाच्या या ज्या गूढ हालचाली त्या सर्व एका क्षणांत

पुंजीभूत होतात; या सर्वांची एक भावना होतें; व ही प्रचंड खच्चून एकत्र केलेली भावना अश्रुरूपानें डोळ्याच्या पापणीवर प्रकट होतें.

अश्रु हे सुखाचेही असतात, दुःखाचेही असतात. भावनांचा संयम करण्यास जीव असमर्थ आहे, भावनावश न होता स्वतःचा स्वामी राहण्यास जीव अक्षम आहे याची खूण म्हणजे अश्रु होय. बोलण्याच्या पाठीमागें पृथक्करण अध्याहृत असतें; परंतु जेव्हां आपण एखाद्या कल्पनेनें, एखाद्या विचारानें, एखाद्या भावनेनें ओथंबून गेललों असतो, तेव्हां पृथक्करण थांबतें, व त्याबरोबरच वाचा पांगुळते व स्वातंत्र्य गमावते. स्तब्धतेनंतर, पूर ओसरल्यानंतर कर्माच्या भाषेंत बोलणें हाच एक उपाय मग राहतो. मूक भाषा अभिनय व खुणांनीं दर्शवलेली भाषा. कोणत्याही विचाराचा दुःखप्रद बोजा जेव्हां हृदयावर पडतो, तेव्हां आपण मानवजातीच्या आधीच्या स्थितींत जातो, आपण कांहीं हालचाल करतां, खूण करतां, हंबरडा फोडतो, हुंदका देतो—आणि त्यानंतर मूर्च्छित होतो—दगड होऊन पडतो. म्हणजेच माणसाप्रमाणें विचारांचा शार सहन करण्यास असमर्थ असल्यामुळे आपण केवळ पशुस्थितींत जातो व त्यानंतर पशूंतून वृक्षवनस्पती, दगड यांच्या स्थितींत जातो. नरकांतून प्रवास करतांना डांटे पावलोंपावलीं मूर्च्छित होतो त्याच्या भावनांची उत्कटता, भावनांचा जोर त्याच्या भक्तिमय हृदयाचा जिव्हाळा यानें, या मूर्च्छेनें जितकी दिसून येते, तितकी शब्दांच्या पाव्हाळानें दाखवतां आली नसती.

आणि अत्यंत आनंद. तो सुद्धां मुकाच असतो. उपसंहृत असतो. बोलणें म्हणजे पसरणें, फेंकणें, पृथक्करणें, विखरणें. शब्द जीवनाला निराळें करून एका विवक्षित स्थळीं त्याला डांबतात; शब्द हे आपल्या जीवनाच्या परीघाला—बाह्यरूपांला स्पर्श करतात. अंगणांत ते येतात; दारापर्यंत येऊन डोकावतात. शब्द हे पृथक्करण करतात, एका गोष्टीचाच एकावेळीं विचार करतात. अशा रीतीनें ते भावनेला केंद्रच्युत करतात व तिला थंड करतात—तिच्यातील ऊब, वाफ नाहीशी करतात. हृदयाला आपल्या भावनांचें चिंतन करण्यालाच आवडतें; त्या भावना खेळवण्यांत, त्यांना जपून ठेवण्यांतच हृदयाला समाधान असतें. अशा हृदयाचा आनंद मुका असतो,

चितनरूप असतो; असें हृदय आपलेच ठोके ऐकत राहतें; पवित्र भावनेनें स्वतःवरच स्वतःचें पोषण करतें.

×

×

×

१५९

निरभ्र आकाशांत प्रशांत चंद्रमा. पिठासारखें चांदणें पडलें आहे. निशा गंभीर व भव्य दिसत आहे. मोठमोठे झोंपी गेले आहेत व तारे पहारा करीत आहेत. दूरच्या दरींतील घनदाट अंधारांत कांहीं घराचीं छपरे चमकत आहेत; पर्वतरूप मंदिरांत प्रवाहाचें संगीत अखंड चाललें आहे; या मंदिरावर आकाशाचें छप्पर आहे.

या श्यामारजनीकडे शेवटचें पाहणें; या अमर्याद अफाट देखाव्याकडचें शेवटचें अवलोकन गुरु नुकताच मावळत आहे. वरच्या रत्न-खचित ताराखचित अंबरांतून स्वप्नांची अदृश्य बर्फमयवृष्टि खालीं येत आहे व शुद्ध व शांत झोंपेकडे आपणांस बोलावीत आहे. ह्या अशा निसर्गांत कमजोर करणारे, किंवा वैयक्तिक असें कांहींही नाही. विलासतेचा गंधही नाही. सर्व कांहीं बलवान, प्रखर, पवित्र, तपोमय असें वाटत आहे. सर्व जगाला रामराम—दुःखी व सुखी दोघांना नमस्कार. विश्रांति—पुनः ताजेतवाने होणें. नवीन प्रारंभ—नवीन आशा. एक दिवस संपला. मध्यरात्रीचे ठोके पडत आहेत. एक दिवस गेला. मरणाकडे आणखी एक पाऊल टाकलें; स्मशानाच्या जवळ आणखी एक पाऊल गेलें.

×

×

×

१६०

आर्चबिशप बोमंटला रूसोनें लिहिलेलें पत्र आज १०--१२ वर्षांनीं पुन्हां वाचत आहे. पूर्वीइतकें कौतुक आज वाचतांना वाटलें नाहीं. या

पत्रांतील भाषा सूत्रमय आहे, अर्थमय आहे. प्रत्येक शब्दावर जोर आहे. वाचकाला कंटाळा येतो अशा लिहिण्याचा शेवटी. सूत्रमय भाषाशैली—बह्मर्थमयी व लघुशब्दमयी शैली—गणित शास्त्रावरचा ग्रंथच आपण वाचीत आहोत असा परिणाम मनावर करते. असें पुस्तक वाचल्यावर कांहींतरी सोपें, सहज, आनंदाचें वाचावेसें वाटतें. रूसोची भाषा समजायला श्रम लागतात व मनुष्याला जरा विश्रांति द्यावी, जरा दुसरा विरंगुळा पहावा असें वाटूं लागतें.

परंतु या रूसोनें किती ग्रंथकारांना जन्म दिला आहे ! किती तरी पुस्तकांना स्फूर्ति रूसोनें दिली आहे ! चॉटोब्रॅड, लॅमेनिस, प्रौढन-या सर्वांत थोड्या फार फरकानें रूसो दिसतोच. De la Justice dans la Revolution हें जें प्रौढनचें मोठें पुस्तक—महान् ग्रंथ—त्याची कल्पना रूसोनें हें जें लिहिलेलें पत्र त्यावरूनच घेतलेली आहे. या ग्रंथाचे तीन भाग म्हणजे आर्चबिषपला लिहिलेल्या पत्रांचा एक हारच आहे. या ग्रंथांत जें वक्तृत्व आहे, जो जोर आहे, जें तेज आहे, जी अस्खलितता आहे—त्या सर्वांत सूक्ष्म उपहास सर्वत्र भरलेला आहे, व रूसोच्या पत्रांत हेंच आहे.

एका माणसांत अनेक माणसें असतात; एकाच मोठ्या लेखकांत अनेक भाषाशैली असतात ! रूसोनें अनेक भाषा पद्धतींना जन्म दिला आहे. कल्पनाशक्ति त्याला बदलवून टाकते व निरनिराळ्या वेळीं तो निरनिराळा होतो, व प्रत्येक भूमिका उत्कृष्टपणें तो पार पाडतो. अशा या भूमिकांतून कधी कधी तो तार्किकाचीही भूमिका घेतो व तीही पार पाडतो. परंतु कल्पनाशक्ति ही त्याची मुख्य किल्ली आहे. त्याच्या सर्व बौद्धिक शक्ति कल्पनेच्या आंसाभोंवतीं फिरत आहेत. त्याची मुख्य देणगी—प्रभावी शक्ति म्हणजे कल्पनाशक्ति. त्याच्या सर्व ग्रंथांत तो अर्धवट प्रामाणिक आहे, अर्धवट उत्कट आहे. त्याची बुद्धि सर्व विषयांजवळ जाते. कोणत्याही पक्षाचें तो समर्थन करतो—मग तो पक्ष कितीही वाईट असला, तरी जर अटीस पडला असेल, ईर्षेस चढला असेल—तर त्यानें त्या पक्षाची बाजू घेतलीच समजा. याचा परिणाम असा होतो कीं त्यांत खरी तळमळ, खरी उत्कटता येणें शक्य नसतें; पुरा जिन्हाळा, पोटतिडिक त्या लिहिण्यांत दिसणार नाही. कारण एक

प्रकारचें हट्टास पेटणें असतें. वकील ज्याप्रमाणें दुसऱ्याची बाजू मांडतो तसेंच हें परंतु रूसोंत प्रतिभा व कल्पनाशक्ति जोरदार असल्यामुळें त्यांतही तो रंगून जाई. दुसऱ्याच्या विषयांतही तो एकरूप होई. बुद्धिमान् लोकांना हा मोह बहुधा जडतोच. निरनिराळ्या विषयांना ती स्वतःपेक्षां आपली बुद्धि कमी असें ते मानणार नाहीत. विषयांना ते शरण आणतील. स्वतः विषयांना शरण जाणार नाहीत. केवळ जितं मया करण्यासाठींच लढावयाचें, सद्स-द्विवेक बुद्धीच्या सिंहासनावर आत्मश्लाघा व अहंपूजा बसवावयाची. एखाद्या चांगल्या गोष्टीसाठीं विजय मिळवून घेण्यांत बुद्धीला आनंद होतो-यांत शंका नाही. परंतु जोंपर्यंत तिच्या निशाणाला सर्वत्र विजय मिळत असतो, तोंपर्यंत ती सर्वत्र झेंडे मिरवीत जाते. सर्व ज्ञान प्रांतांत दिग्विजयासाठीं जाते; पक्ष सत् आहे का असत् आहे हें ती पहात नाही जेथें जय मिळेल तेथें ती जाते-व भालेरावी गाजवते. दुबळ्या व वाईट गोष्टींसाठीं झगडूनही विजय मिळवणें यांत बुद्धीला आनंद होतो कीं नाही यांत बुद्धीला प्रांढी वाटतें कीं नाही हें मला माहीत नाही.

हुशार लोकांना विरोधी बोलण्यांत आनंद वाटतो-बुद्धिमान लोकांचें तें परमसुख. सर्व जगाच्या विरुद्ध बाजूस दंड थोपटून उभें राहण्यांत त्यांना गुदगुल्या होत असतात, सामान्य लोकांच्या विचारसरणीचा ते तेव्हांच धुव्वा उडवितात; त्यांच्या अकलेला तेव्हांच चित करतात; खेडवळ अडाणी लोकांनीं गंभीरपणें महत्त्वाचे म्हणून मांडलेलें महत्त्वाचें मुद्दे-त्यांची टर तो उडवितो. बुद्धिमत्ता व सत्यप्रीति ह्या तर मग एकच वस्तु नाही. या दोन निराळ्या गोष्टी आहेत. दोहोंच्या प्रवृत्ति व दोहोंचें पंथ निराळें आहेत. बुद्धीची नैसर्गिक वृत्ति दुसऱ्यास हुकूम करण्याची आहे, आज्ञा सोडण्याची आहे. तिची ही नैसर्गिक वृत्ति वळवून बुद्धीला आज्ञापालक करणें-ह्याला अत्यंत जागरूक अशा नैतिक भावनेची, चारित्र्य व शीलाची जरूर आहे. उच्चारलेल्या व लिहिलेल्या शब्दांचे कारागार-कवि व वक्ते असे जे ग्रीक लोक-ते पुढें यूलायसीच्या वेळेस कृत्रिम व्हायला लागले, पेरिक्लीसच्या वेळेस तर केवळ शब्दाचा कीस काढणारे व वाटेल तें सिद्ध करणारे झाले. धूर्त,

शाब्दिक, सर्व प्रकारच्या दरबारी भाषेत निष्णात असे झाले. राष्ट्राच्या बुद्धी-
तून राष्ट्राचे दुर्गुण जन्माला आले.

रुसोप्रमाणे वादविवादानें प्रसिद्धिस येणें-खंडनमंडनानें आपलें नांव
ठेवून जाणें-यासाठीं सदैव अतिशयोक्ति व सदैव झगडे यांना बळी पडावें
लागेले. अशा मनुष्याला मिळणाऱ्या प्रसिद्धीबद्दल दुहेरी भूदंड भरावा
लागतो. तो कधीही संपूर्णपणें सत्य नसतों, व स्वतःचें खरें स्वरूप त्याला
कधीही पुन्हां मिळवितां येत नाही-जगाला दाखवतां येत नाही.

सर्व बाबतींत रुसो हा पायंडा घालणारा आहे. तो सर्व वस्तूंचा जनक
आहे. पायांनीं प्रवास करण्याची प्रथा त्यानें सुरू केली; प्रसंगिक मननें
लिहिण्यास सुरवात केली. जॉर्ज सँडच्या पूर्वी ललितभाषेतील वन-
स्पति शास्त्राचा त्यानें पाया घातला. निसर्गाचा पूजक पहिला तोच. १७८९
च्या फ्रेंच क्रांतीच्या पूर्वी लोकसत्तेचे विचार मांडणारा तोच. राजकीय व
धार्मिक वादविवादांना व चर्चांना त्यानें तोंड फोडलें.

पेस्टॅलॉझीच्या आधीं शिक्षण शास्त्रावर त्याने लिहिले; आल्फस पर्व-
ताचे वर्णन त्यानें प्रथम केले. संगीत सार्वत्रिक त्यानें केले. घोरोघरी नेले.
स्वतःचें आत्मचरित्र लिहून त्यांत स्वतःचे गुणदोष समाजासमोर कबूल
करण्याची प्रथा त्यानें पाडिली. नवीन फ्रेंच भाषाशैली त्यानें बनविली;
बट्ट शुद्ध, जोरदार, भावनोत्कट घवघवीत भाषाशैली-जी आपल्या सर्वांच्या
परिचयाची आतां झाली आहे-तिचा जनक तोच. रुसोचे कांहींएक नष्ट
झाले नाही, गमावले नाही. फ्रेंच राज्यक्रांतीवर त्याच्या इतका कोणाचाच
परिणाम झाला नाही; फ्रेंच राज्यक्रांतीचा आचार्य तो-विधाता तो. नेकर व
नेपोलियन ह्यांच्यामध्ये तो उभा आहे. पुनः १९ व्या शतकाच्या आरंभा-
वरही त्याच्याइतका दुसऱ्या कोणाचा परिणाम झाला नाही, बावरन, पॅटो
ब्रॅड, मॅडम डी स्टील, जॉर्ज सँड-हें सारे त्याचेच वंशज आहेत-हीं त्यांचीच
मुले आहेत.

अशी अपूर्व बुद्धिमत्ता, अलौकिक देणव्या असूनही तो अत्यंत दुःखी
बुद्धीमत्ता मनुष्य होता. अत्यंत दुःखी जीव होता ! कारण स्वतःची प्रतिभा,
स्वतःच्या भावना, स्वतःची कल्पना यांचा तो गुलाम होत असे. कर्मांत

संयम त्याला माहीत नव्हता; कोणतेहि ठरवतांना सारासार विवेक क्रीत नसे. परंतु ह्याबद्दल वाईट वाटण्यांतही अर्थ नाही. कारण रूसो जर शांत, विवेकी, व्यवस्थित, संयमी असतां, तर इतका पारिणाम त्याला करतां आला नसतां, अशी छाप त्याला पाडतां आली नसती. त्याची व त्याच्या काळाचीं टक्कर झाली व या घर्षणांतून त्याचा जोर--त्याची तेजाळ वाणी--त्याप्रमाणेंच त्याचीं दुर्दैवें निर्माण झाली. जीवनावर व स्वतःवर साथी अकपट श्रद्धा--त्याची प्रथम होती--तिचे शेवटीं निराशेंत व नास्तिकतेत पर्यवसान झालें. कारणा-शिवाय तो दुःखी व खिन्न राहू लागला. खिन्नता हें त्याचे जणुं जीवनस्वरूप झालें.

गटे व व्हॉल्टेअर हे रूसोपेक्षां किती निराळे जीवनांतील व्यवहारिक शहाणपणा ते कसा ओळखीत व त्यांना ज्या लेखनाच्या देणग्या होत्या-- त्यांचा कसा उपयोग त्यांनीं करून घेतला ! ते कार्यक्षम समर्थ पुरुष होते. रूसो हा स्वप्नसृष्टीत वावरणारा आहे. परंतु गटे व व्हॉल्टेअर ह्यांना मानवजात खरोखरच कशी आहे तें ठाऊक होतें. परंतु रूसोला ती अधिक वाईट किंवा अधिक चांगली ती प्रसंगानुरूप दिसत असे. तो कधीं सर्वोना देव मानील तर कधीं दानव मानील. त्याला दोन टोके माहीती. मध्यबिंदु त्याला माहीत नाही. जीवनाचा आरंभ चुकीनें केल्यामुळे शेवटीं तो वेडा झाला. रूसोच्या बुद्धिमत्तेत सदैव कांहींतरी अहितकर आहे, अस्थिर असें आहे. कांहींतरी खवळलेलें, प्रक्षुब्ध असें आहे, कांहींतरी कीस काढलेलें, चर्चात्मक आहेच. यामुळे वाचकाचा विश्वास नाहीसा होतो. याचें कारण निःसंशय हेंच कीं, त्याला लिहावयास प्रेरणा देणाऱ्या वृत्ति रागद्वेषात्मक असत; विकार त्याच्या प्रतिभेला पेटवीत, कल्पना शक्तीला जागृत करीत; त्याच्या बुद्धीवर विकारांची संपूर्ण सत्ता चालत असे.

×

×

×

१६१

आपण ज्या निरनिराळ्या चुका करतो, दोष व अपराध करतो, त्यांची नकळत मागितलेली माफी म्हणजे सर्व विचारपद्धती होत. आपलें आवडतें पाप आपणांपासून लपविण्यासाठीं हे डोळारे आपण उभे करीत असतो.

×

×

×

१६२

जें अपूर्ण आहे तें नाहींच. ✓

×

×

×

१६३

महापुरुष हेच खरें पुरुष. त्यांना निर्माण करण्यांत निसर्गाला यश येतें; ते अपूर्व नसतात—तर खऱ्या व्यवस्थेंत राहतात. या विश्वाची जी घडी—तिच्याशीं जुळून वागतात. मनुष्यांनीं जसें असावें तसें नसणारे जे पुरुष—ते मनुष्य नसून कांहींतरी निराळ्याच जातीचीं माणसें असतात.

×

×

•

×

१६४

नळीतून साबणाचे बुडबुडे आपण उडवतो—त्या बुडबुड्याप्रमाणें हें जीवन आहे. तो बुडबुडा आकार धारण करतो, मग पूर्णपणें फुगतो—अत्यंत सुंदर रंगांनीं स्वतःला रंगवतो—नटवतो. कधीकधीं गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमां-

नाही चुकवतो व वर उडतो. परंतु दुसऱ्याच क्षणीं एक काळा ठिपका त्याच्यांत दिसतो आणि सोन्याचा, हिरेमाणकांचा, पांचूचा हा गोल हवेंत विरून जातो. त्याचें कांहींही पाठीमागें राहात नाहीं. एक घाणेरडा पाण्याचा थेंब फारतर नळीच्या तोंडाशीं असेल. सर्व कवींनीं जीवनाची तुलना या बुडबुड्याशीं केली आहे व ती किती यथार्थ आहे ! दिसणें, चमकणें, अद्भुत होणें; पडद्यापुढें येणें-दोन हावभाव करणें-पडद्या पाठीमागें जाणें; जन्माला येणें-दुःख भोगणें-मरणें; फुलपांखरूं असो, राष्ट्र असो, तारा असो-सर्वांच्या जीवनाचा इत्यर्थ हाच नाहीं कां ?

मनांत विचार करावयास जा अडचण पडतें- तिचें माप म्हणजे काळ. पावित्र चिच्छक्तीला, केवळ निरंजन ज्ञातीला काळाची जरूरच नसते-कारण विचारांची दोन्ही टोके-विचारांचा आद्यंत एकदमच तिला प्रतीत होतो. एकाद्या ग्रहाची कल्पना करायला निसर्गाला पुष्कळ प्रयत्न व श्रम लागतील, परंतु परम ज्ञातीला एका क्षणांत तें सर्व सांगता येईल-आकलन करतां येईल. जीवनाचे एकापाठीमागून एक उलगडत जाणें एकेक घडी उलगडत जाणें म्हणजे काळ होय. मनांत आलेल्या सहजस्फूर्तीचें क्रमवार पृथक्करण जसें आपण शब्दांत करतो, मनांत एकदम ठरवलेला निश्चय शब्दांत जसा क्रमशः स्पष्ट करतो-त्याप्रमाणें आपण आपलें जीवन कालरूपानें मांडीत असतो-उलगडून दाखवित असतो. काळ हा स्वतः सापेक्ष आहे व अभावरूपही आहे; परमोच्च तत्त्वाजवळ काळ अद्भुत होतो. मुक्ततत्त्वाला काळाचें बंधन नाहीं; परमेश्वराला काळाचें बंधन नाहीं. तो तर सर्वज्ञ आहे-तेथें आतां मागचें पुढचें असें कांहीं नाहीं. ईश्वर हा कालातीत आहे कारण तो सर्व विचार एकदम एका क्षणांत करूं शकतो. निसर्गच हा कालमर्यादित आहे- कारण निसर्ग म्हणजे वाणी-बोलणें-प्रत्येक विचाराचें क्रमशः प्रकटीकरण करणें; अनंत विचारांतील प्रत्येक विचाराचें स्वरूप उलगडून दाखवणें हें कर्म अशक्य आहे व निसर्ग थकतो, दमून जातो; कारण अनंत जें आहे त्याचें पृथक्करण करणें अशक्य. हा वदतोव्याघात आहे. अनंताला पृथक्करणें म्हणजे अमराला मारण्यासारखें आहे-अखंडाचें खंड कसें पाडता येतील ? अमर्याद अव-

काशांत, अमर्याद काळांत अनंत संख्येनें संपन्न होऊन निसर्गाला जें कांहीं करतां येणें शक्य आहे तें तो करीत असतो; तें जें परमोच्चतत्त्व, ती जी अनंतता—तिच्यांतील अनंत वैभव जितके प्रकट करतां येईल तितकें निसर्ग करतो. ज्या गुहांतून व दऱ्यांतून मन डोकावतें, आंतशिरतें, त्या दऱ्याखोऱ्यांची खोली व विशालता पाहिली, अनंत व चिरंतन विचाराला घरांत सांठविण्याचा—त्याला स्थाननिविष्ट करण्याचा प्रयत्न—अपयाशि का असेना—मन करीत असतें. तो प्रयत्न पाहिला म्हणजे त्या दिव्य मनाच्या मोठेपणाची थोडीशी कल्पना येते. ज्या क्षणीं हें मन स्वतःमधून बाहेर पडून स्वतःचें विवरण करूं पाहील त्याक्षणीं काय बोलावें तें त्याला समजणार नाही. बोलण्याची धडपड तें करील, एकावर एक ब्रह्मांडे रंचील, अनंत युगें जातील, तरीही स्वतःचें स्वरूप सांगता येणार नाही. तें यतो वाचो निर्वर्तन्ते असेंच राहणार, व मोठमोठी भाषणें व ग्रंथ लिहिले जाणार—परंतु तें अज्ञेय व अवर्णनीय असेंच राहणार.

पौर्वात्य देशांत अचलता हें अनंततेचें रूप पसंत केलें जातें; पश्चिमेकडे गति हें रूप पसंत केलें जातें. पश्चिमेला बारीक बारीक सर्व गोष्टींचें वेड आहे व व्यक्तीच्या योग्यतेबद्दल अधिक श्रेष्ठता वाटते—हें त्याचें कारण आहे. प्रत्येक व्यक्ति आपल्या वैयक्तिक योग्यतेप्रमाणें कांहींतरी अभिमानास्पद ठेवा जमवीत असते. एखाद्या मुलाला एक लाख रुपये रोख ठेवलेले असावेत, त्याप्रमाणें पश्चिमेला तेच रुपये पुतःपुन्हां पैसे पै यांच्या रूपांत मोजल्यानें आपण अधिक श्रीमंत होत आहोंत असें वाटतें. पाश्चिमात्यांना प्रगतीचें जें वेड आहे—तो त्यांच्या मोहाचा परिणाम आहे; त्यांच्या चुकीच्या भुलीचा परिणाम आहे. जें ध्येय मिळवायचें, जें टोक—प्राप्त्य गांठावयाचें आहे तें पाश्चिमात्य विसरून गेले आहेत, ही ती चूक होय. ध्येयाला विसरून प्रत्येक क्षुद्र पाऊल जें टाकलें जातें—त्यांतच ते अभिमानानें व ऐर्टीनें तल्लीन होतात. त्यांतच गुंग होतात. पाश्चिमात्य लोक अजून मुलें आहेत, कधीं कधीं केलेल्या थोड्याफार फरकालाच सुधारणा मानण्याचीही ते चूक करतात. तेंच तेंच पुन्हां करणें म्हणजेच पूर्णतेची वाढ अशीही भ्रामक समजूत ते करतात.

अर्वाचीन मनुष्य जो आहे. त्याच्या हृदयांत खोल स्वतःला विसरून

जाण्याची, एक वृत्ति आहे; स्वतःला दुसऱ्या कशांत तरी तल्लीन करावें, स्वतःचें लक्ष बाह्य वस्तूंत कोठेंतरी गुंतवावें अशी एक तहान आहे. जी जी गोष्ट स्वतःचे क्षुद्रत्व व लघुत्व त्याला दाखवील त्या त्या गोष्टीबद्दल त्याला एक प्रकारची आंत गूढ भीति वाटते; चिरंतन, अनंत, पूर्ण असें जें आहे--तें त्याला भिववतें, घाबरवतें. स्वतःचेंच कौतुक करावेसे त्याला वाटतें; आपण चांगले असें म्हणण्यास त्याला आवडतें. स्वतःचा गौरव करावा, स्वतःची पाठ थोपटावी हें अर्वाचीन मनुष्याला आवडतें. आणि म्हणून जे महान् प्रश्न किंवा जीं दर्दीखोरीं, ज्या गुहा त्याला त्याचें क्षुद्रत्व बुद्बुदत्व पटवतील त्यापासून तो पराङ्मुख होतो. आपल्यातील मोठमोठ्या माणसांतही लघुता व क्षुद्रता कधीं कधीं असतें त्याचें हें कारण होय, आपणांत वैयक्तिक थोरपणांत व प्रौढता आढळत नाही त्याचेंही हेंच कारण. आपण सुधारलेले पोपट आहोंत झालें. वाळवंटांतील अरबाजवळ आमच्यातील महापुरुषांची तुलना केली तर या महापुरुषांतील कांहीं एक प्रकारची लघुता व क्षुद्रता आहे; अरबाची दिलदारी ही आपणांत नाही हें दिसून येईल; त्यांच प्रमाणें आपल्या बहूजन समाजांत वाढत जाणारी लचोर व थिल्लरपणाची वृत्ति, याचें कारण हेंच होय. बहूजनसमाज अधिकाधिक साक्षर व सुशिक्षित होत आहे, परंतु त्याचबरोबर सुखाच्या कल्पनांत अधिकाधिक उथळ व वरपांगी होत आहे.

म्हणूनच आतां ख्रिश्चन धर्माला मदत्वाची सेवा करतां येईल. आपल्यांत मिसळलेला ख्रिश्चनधर्म म्हणजे पौर्वात्य संस्कृतीचेंच तें अंग आहे. जें क्षणभंगुर व जाणारें आहे, त्याच्याबद्दल वाटणारी अमर्याद हांव व उत्सुकता--ह्याला ख्रिश्चन धर्म आळा घालतो, लगाम घालतो; जें सान्त आहे, बदलणारें आहे, त्याच्याऐवजीं चिरंतनाकडे आपले लक्ष ख्रिश्चन धर्म खेंचतों; आणि आपल्या प्रेमाला आणि आसक्तीला ध्येयात्मक बनवतो, उदात्त करतो. ख्रिश्चन धर्म नसता तर ध्येयभूत सृष्टीकडे कदाचित् आपण पाहिलेंही नसतें. व्यग्रतेंतून ख्रिश्चनधर्म आपणांस एकाग्रतेकडे नेत आहे; अनेक फाटे फुटलेल्या बुद्धीला निश्चयात्मक व स्थिर करीत आहे. केवळ जगाच्या काश्याकुटाऐवजीं स्वतःची आठवण करायला लावीत आहे. ख्रिश्चनधर्म आपली हृदये पुन्हां निरोगी करीत आहे, वासनांचा ताप जरा शमवीत आहे. शेंकडों प्रकारच्या

इच्छांनीं तप्त झालेल्या मनाला गंभीरता, शांति व उदात्तता देत आहे. निद्रेच्या स्नानाने आपल्या कर्ममय जीवनाला जशी तरतरी येते, त्याप्रमाणे आपल्या अमर जीवनाला धर्मस्नानाने टवटवी व तजेला येतो. धर्मगंगा अमर जीवनावरील मालीस दूर करून त्याला उजाळा देते. जे पवित्र असते ते विशुद्ध करणारे असते-निर्मल करणारे असते. धर्माचा, भक्तीचा जिव्हाळा मुखाला एक प्रकारचे तेज देतो, डोळ्यांत नवीन प्रकाश ओततो; हृदयाला अवर्णनीय आनंदाने उचंबळवतो.

धर्माचे जे शत्रु आहेत ते पाश्चिमात्यांच्या काय गरजा आहेत यासंबंधी भ्रमांत आहेत, स्वतःला फसवीत आहेत असें मला वाटते. प्रगतीच्या अपक्व तत्त्वाकडे जर अर्वाचीन जग कायमचे झुकेल—तर मग त्याला आपला तोल संभाळता येणार नाही. गुरुत्वमध्य ढळेल. आपणा पाश्चिमात्यांना जे अनंत आहे, चिरंतन आहे, स्वयंभू आहे त्याची जरूरी आहे—सदैव आवश्यकता आहे; आणि ज्याअर्थी जे जे सापेक्ष आहे, अपूर्ण आहे, मर्यादित आहे—त्यांतच तृप्त आहे तोपर्यंत शास्त्र एक जागा तशीच सोडून देत असते असें होतें. ही जागा जेथे शास्त्र डोकावत नाही ती जागा चिंतनाने, पूजेने, भक्तीने आपण भरून काढणें हें इष्ट आहे. बेकनने म्हटलें आहे—“ जीवन सडून जाऊं नये म्हणून त्याच्यांत घातलेला मीठमसाला म्हणजे धर्म होय. ” धर्म हें जीवनाचे मीठ आहे. विशेषतः आजतर धर्माच्या बाबतींत हें अधिकच सत्य आहे. (धर्माचा अर्थ प्लेटोप्रमाणे—पौर्वात्याप्रमाणे करूं) स्वतःचे स्मरण, बहिर्मुखता सोडून थोडे अन्तर्मुख होणें, ही गोष्ट सर्व थोर व उपयुक्त कर्मांला हितकर अशीच आहे.

असें अन्तर्मुख होणें, आपल्या आत्ममंदिरांत क्षणभर जाणें, जें गंभीर आहे, दिव्य आहे, पवित्र आहे त्याच्यापाशी जरा जाऊन बसणें, देवाच्या दारीं क्षणभर याप्रमाणे जाऊन उभे राहणें—ही गोष्ट दिवसानु-दिवस अधिकाधिक अशक्य होत चालली आहे. एक कारण असें कीं धार्मिक उपदेशांतच अधिकाधिक ऐहिकता व प्रापंचिकता येत आहे व दुसरे कारण म्हणजे समाजांतील सार्वत्रिक प्रक्षोभ व अशांतता. परंतु कांहीं असलें तरी आपल्या दिव्यस्वरूपा जवळ जाणें, त्या अमृतझरीजवळ जाणें हें सुतरां आवश्यक

आहे. त्याशिवाय आंतरिक जीवन म्हणून कांही राहणारच नाही व आंतरिक जीवनाशिवाय परिस्थितीशी झगडण्यांत आपण विजयी होणार नाही. धुवा-कडून विशुद्धताकडे जातांना खलाशानें आपल्या अंगांतील उष्णता जर बरोबर नेली नाही, तर तो विषुववृत्ताकडे कसा जाणार व जिवंत तरी कसा राहणार ? आंतील ऊब घालवतां कामा नये. ती थंड झाली तर सारेंच थंड झालें. ज्या माणसाला स्वतःच्या हृदयांत आधार नाही, ज्याला आंतील मंदिर नाही, माजघर नाही, जो नेहमी रस्त्यावरच्या खोलीतच बसतो उठतो, जगतो, बाह्य जगाचीं मते व बाह्य जगांतील वस्तु यांच्या वावटळींतच ज्यांचें जगणें, त्याला व्यक्ति मनुष्य असें कसें म्हणावें. तो व्यक्ति नसून वस्तुच झाला. तो जडच जणुं झाला. तो जगाहून विशेष निराळा, स्वतंत्र, स्वयंभू, अभिजात, कारणरूप (केवळ कार्यरूप नाही—परिणाम नाही) असा जर नसेल, कोणीतरी—जर नसेल तर त्याच्यांत काय राहिलें ? समुदायांतील एक, केवळ कर भरणारा, मत देणारा, परंतु ज्याला नांव ना गांव अशी एक वस्तु तो आहे—परंतु तो मनुष्य नाही. एक समुदाय करा-वयाला, एक जमाव करायला त्याचा उपयोग आहे; पैदास करणारे व फळा पाडणारे यांची संख्या भरून काढणारा तोही एक आहे; परंतु त्याच्या जीव-नानें कोणाला आनंद होणार, त्याच्या जीवनानें कोणाला कौतुक वाटणार, महत्त्व वाटणार ? अर्थशास्त्रज्ञाला, आंकडे मोड करणाऱ्याला, फार तर त्यांची गंमत वाटत असेल. हें अर्थशास्त्रज्ञ व आंकडेशास्त्रज्ञ वाळूच्या एका राशीचा एकदम विचार करतात; परंतु या वाळूच्या राशींतील सारे कण एकसारखेच कसे, त्यांना विशेषत्व कां नाही, विविधता कां नाही याचा विचारही त्याच्या मनाला शिवत नाही. सामुदायिक बळ या नात्यानेच समुदायाला महत्त्व आहे. कां ? कारण त्या समाजाचें जे घटक आहेत ते एकएकटे वैय-क्तिक दृष्ट्या क्षुद्र आहेत; ते सारे एकमेकांसारखेच आहेत. आणि पाण्याचे येव नदींत एकत्र जमून ज्याप्रमाणें प्रचंड प्रवाह होतो—त्या निरनिगाळ्या थेबांना मग न तपासतां—प्रत्येक बिंदूचें कौतुक न करतां—सर्व प्रवाहाचें दहा-फूट खोल प्रवाहाचें एकदम कौतुक व वर्णन करतो—तसेंच हें. असें माणसांचे थवे—म्हणजे इतकीं शरीरें या अर्थानेच गणले जातात—त्यांचें मोजपाप

केलें जातें. हे इतके सदसद्विवेक बुद्धीनें युक्त असे विशिष्ट जीव ओहेत-प्रत्येकांत कांहीं वैशिष्ट्य आहे-या दृष्टीनें त्यांच्याकडे पाहण्यांत येत नाही.

जो प्रवाहाबरोबर वहात जातो, उदात्त व उच्चतम तत्त्वाप्रमाणें जो स्वतःला निरनिराळें वळण देत नाही, स्वतःचा मार्गदर्शक होत नाही, ज्याला ध्येय नाही, निःसंदिग्ध निश्चयात्मक विचार नाहीत-असा मनुष्य म्हणजे जगाच्या बाजारांतील लांकडी सामानांतीलच एक वस्तु होय. तो एक पडसाद आहे, प्रतिबिंब आहे, छाया आहे.—तो सत्य नाही. ज्या मनुष्याला आंतरिक जीवन नाही, तो परिस्थितीचा गुलाम आहे. ज्याप्रमाणें बॅरॉमीटर वातावरणाचा गुलाम असतो, व वातचक्र गतिमान् वाऱ्यावर अवलंबून असतें-त्याचें नम्रसेवक असतें-त्याप्रमाणें असा मनुष्य जगाचा गुलाम होतो.

×

×

×

१६५

संध्याकाळचें जेवण झाल्यावर मी कोठें कोणाजवळ जाऊं हें मला कळेना. मी अगदीं एकटा आहे. मला एकटें एकट्यासारखें वाटत होतें. आज संगीतासाठीं माझें हृदय भुकेलें होतें. कोणाजवळ तरी बोलावयास सुखसंवाद करावयास मन अधीर झालें होतें. विचार विनिमय करावा, थोडा वेळ गप्पा कराव्या असें वाटत होतें. माझ्या त्या मित्राकडे जावे असें मनांत आले व मी गेलों. मी गेलों तेव्हां ती मंडळी जेवायला बसली होती. भोजनोत्तर आम्ही सारीं दिवाणखान्यांत गेलों. आई व मुलगी दोघी जणी संगीतानें माझें मन रमवूं लागल्या. आई पियानो वाजवीत होती व मुलगी गात होती. तो पियानो जुना झाला होता. विवाहापूर्वीं त्या मातेनें तो पियानो वाजवलेला होता-इतका तो जुना होता. त्या कुटुंबाचीं भरती ओहोटी सर्व बदलणारी स्थिति पियानोनें पाहिली होती, व त्याला संगीत-मय केलें होतें. त्याचे हंस्तीदंती सुर सैल झाले होते. व त्यांचा वाजवताना

खुळखुळ आवाज होत होता. परंतु गतकाळचें संगीत, भूतकाळाचें काव्य या प्रामाणिक सेवकाकडून गायलें जात होतें. भूतकाळांतील आपत्तीत हा सुखावणारा रिझवणारा सखा होता. उपासातापासांस मित्र होता; कर्तव्य, प्रेम, श्रद्धा व सद्गुण यांत गेलेले जें जीवन-त्या जीवनाला तोही उच्चारून दाखवीत होता, त्या जीवनाचा प्रतिध्वनि तोही करीत होता. मी या विचारानेंच गहिंवरून गेलों. माझे हृदय किती भरून आले होतें तें शब्दांत सांगतां येणार नाही. डिकन्सच्या एखाद्या कादंबरींतील देखाव्याप्रमाणें तें होतें. सहानुभूतीचा पूर हृदयांत लोटला होता, अनुकंपा ओथंबून आली होती; या अनुकंपेत अङ्कार किंवा खिन्नता यांचा गंधही नव्हता.

२५ वर्षे ! २५ वर्षे हा पियानो सेवा देत आहे--सुखवीत आहे. हृदय हलकें करीत आहे. मला तर हें स्वप्नच जणु वाटलें. निघून गेलेल्या कितीतरी वैभवाचा हा निर्जीव पियानो साक्षीदार आहे. आपण जें भूतकाळांत जगलों--तो भूतकाळ, तें गतजीवन किती विचित्र वस्तु आहे ! त्या गतजीवनापासून आपण दूर आहोंत असेंही वाटतें—तर तो भूतकाळ अगदीं जवळ आहे--हजर आहे असेंहि अनुभवास येतें ! आपण जागे आहोंत का झोंपलेले आहोंत हेंच अशा वेळीं आपणांस समजत नाही. काळ म्हणजे आपल्या आठवणींतील अंतर. परंतु स्मृतींतील हें अंतर कमी होतांच काळही अट्टय होऊं लागतो. मग एखाद्या वृद्धाला त्याचे सारे जीवन एका घटकेचें—तासाचेंच वाटेल—त्याच्याहून कमी वाटेल. काळ याप्रमाणें आपणांस एका क्षणासारखा वाटूं लागतांच आपण चिरंतनाच्या प्रदेशांत—शाश्वताच्या प्रदेशांत शिरलों असें समजावें. आज सायंकाळीं पुन्हां नव्यानें व जोरानें, अपुर्व उत्कटतेनें हा विचार मनांत आला.

१६६

सर्व गांवभर धुक्याचा अंधुक पडदा पसरला आहे. सर्व कांहीं मंद व अंधुक दिसत आहे. दूर कांहींतरी आनंदासाठी, समारंभाप्रीत्यर्थ घंटा वाजत आहेत; याशिवाय बाकी सारे शांत व मूक आहे. विस्तवाचा फक्त आवाज जसा खोर्लीतून येत आहे— बाकी या घरांत शांतता आहे. या लहानशा बेताच्या घरांत माझा एकांताचा दुसरे कोणीही भंग करायला नाही, माझे विचार व माझे काम यांचा आधार— यांना निवाऱ्याची जागा म्हणजे हे घर. माझ्या वयाची चाळीशी उलटून गेली आहे. मी आतां पोक्त झालों आहे. तारुण्यांतील विद्यार्थीदशा अजून माझी आहे, फक्त तारुण्य मात्र निघून गेलें आहे. माझे विद्यार्थ्यांचे हे पोक्त जीवन या घरांत मी घालवतो. भटक्या मुशाफराला लागलेल्या संघयी त्या संवयीप्रमाणे हा आजचा प्रोफेसर— हा कर्मशून्य केवळ विचारांत रमणारा प्रोफेसर या घरांत दररोज वागत असतो.

बहुत: असें हे जीवन रिकामें वाटतें; रक्ष व पोकळ वाटतें. अर्थहीन वाटतें. परंतु मग इतकें आकर्षक व मोहक तें मला कां वाटावें ? स्वतंत्रतेंमुळें. या माझ्या घरांत सुखसोयी नसल्या, इतर आराम व विलास साधनें नसलीं म्हणून काय झालें ? मला त्यांच्याशी काय काम आहे ? सुखसाधनांच्या बाबतींत मी उदासीन आहे त्यांची स्पृहा मला नाही. मला या घरांत प्रकाश, शांती व निवारा मिळतो. माझ्या एका बहिणीच्या शेजारीच मी आहे. तिचीं मुलें आहेत व मला तीं फार आवडतात. आणखी काय पाहिजे. जेवढें मिळायला हवें तेवढें बाह्य सुख मिळालें. एवढ्यांत मला समाधान आहे. एवढें सुख अविवाहिताला पुरें झालें.

शिवाय मी मला जडलेल्या संवर्षांचाच बनलेला नाही कां ? त्या संवर्षांचाच मी गुलाम नाही का ? मला ज्या सुखांचा व उपभोगांचा अनुभव नाही, त्यांवर प्रेम करण्यापेक्षां, त्यांवर आसक्त होण्यापेक्षां— माझी कर्मशून्यता व विचाररमतांच मला अधिक प्रिय वाटतें. मी एकूण सुखी

आहे तर, आणि स्वतंत्र आहे. मी एकूण दुःखी नाहीं यावरून ?—येथे एकंदरीत बरे चालले आहे, व कुरकुरीला कांहीं जागा नाहीं एकंदरीत. परंतु तसेही नाहीं. आहे म्हणावे तर नाहीं- नाहीं म्हणावे तर आहे. हे हृदय कांहीं सुखी नाहीं. निराशेचे सुसकारे ते सोडीत आहे. कांहींतरी आणखी त्याला पाहिजे आहे; कांहींतरी याहून अधिक चांगले व सुरेख त्याला पाहिजे आहे. परंतु हृदयाची भूक कधीच शमवावयाची नाहीं; किती खाहे तरी अतृप्त राहणाऱ्या अधाशाप्रमाणे, खादाडाप्रमाणे हे हृदय आहे... आणि बाकी खरे म्हंटले तर कसली तरी असोशी, उत्कंठा कुणाला नसते ? प्रत्येकाच्या हृदयाला आणखी कांहींतरी पाहिजेच असते. सर्वांच्याच हृदयाची भूक अतृप्त असते. मर्त्यजीवनाचा हा स्वभावच आहे— हा धर्मच आहे स्वतःला मृत करण्यासाठी, कांहीं लोक दुःख संतापांतून जातात परंतु यश कोणालाच मिळत नाहीं. समाधान, संतोष व तृप्ति या ऐहिक जीवनांत नाहीत; कोणी त्या बहुधा मिळवू शकत नाहीं. त्यासाठी कोणी प्रयत्न करो वा न करो; धडपड करो वा न करो. प्रयत्न केला तर परिणाम काय होणार हे कांहींना आधीच दिसते व ते उगीच धडपड करण्याचे सोडून देतात व वेळींच या निष्फळ आदळ आपटीपासून दूर राहतात. व आहे त्यांतच समाधान मानतात. ज्याअर्थी सुखी आपण होऊंच शकणार नाही, ते शक्यच जर नाही, तर मग कां त्रास घ्या, कां एवढी उरस्फोड करा ? जे अत्यंत आवश्यक आहे. तेवढ्यापुरतीच इच्छा ठेवावी— आपल्या सुखसाधनांची सीमा इतकीच की अत्यंत आवश्यक आहे ते असावे. फाजील परिग्रह नसावा. संयमाने, नियमित वैराग्य वृत्तीने राहावे; थोडक्यांत स्वतः समाधान मानावे. सदैवदेवक बुद्धीचे समाधान, केलेल्या कर्तव्याची जाणीव याशिवाय कशालाही महत्त्व देऊ नये.

परंतु हीसुद्धा कांहीं लहानसहान महत्त्वाकांक्षा नाहीं हेहि खरे आहे. ही इच्छासुद्धा दुसऱ्या अशक्यतेच्या प्रांतांत आपणांस घेऊन जाते— ते कांहीं नाहीं-- सर्वस्वी व संपूर्णपणे ईश्वराला शरण जाणे, तो ठेवील तसे राहणे, नाचविल तसे नाचणे—हाच सर्वांत सरळ व साधा मार्ग आहे.

बाकी इतर सर्व संत म्हणतात त्याप्रमाणे भूस व कोंडा आहे; ते उगीच आत्म्याला शिणवणें आहे.

ही गोष्ट आज कितीतरी दिवस मला स्वच्छ दिसत आहे. ही एक प्रकारची धार्मिक विनम्र संन्यस्तता-कितीतरी दिवस मला गोड वाटत आहे, मधुर वाटत आहे व तिचा व माझा बराच परिचयही आता झाला आहे. परंतु जो शहाणपणा आपण मिळविलेला असतो, ज्या गोष्टी आपली जीवनसूत्रे म्हणून आपण निश्चित करतो, त्यांपासून- ह्या बाह्यजीवनांतील उपाधि आपणांस दूर नेतात, आजुबाजूस शेंकडों गोष्टी असतात की ज्या आपणांस बाहेर खेचतात. या जगांतील निरनिराळ्या लोकांची उदाहरणे एकंदर परिस्थितीचा व चालू काळाचा होणारा अप्रतिहत परिणाम यामुळे आपण जे ठरवलेले असते, मिळवलेले असते ते गमावून बसतो. आणि मग हे जीवन कंटाळवाणें वाटूं लागतें-ओझे वाटूं लागतें. पुन्हां पुन्हां नवीन आरंभ, कांहीं थोडे मिळवायचें व लगेच ते गमवायचें व पुन्हां आरंभ करावयाचा याने कंटाळा येतो. ओनामा-यापुढे प्रगतिच होत नाही हे पाहून अगदी वीट येतो. जीवनाची शिसारी व ओकारी येते. अनुभवाचें फळ मिळतांच झोंपी जाणें हे किती बरें; ईश्वराच्या इच्छेजवळचा आपला विरोध संपतांच आपले जीवनही संपावें; स्वार्थापासून-क्षुद्र अहंकारापासून जेव्हां आपण मुक्त होतो, आपण सर्व मानवजातीशी जेव्हां प्रेममय वृत्तीचें असतो-कोणाबद्दल मनांत ना द्वेष ना मत्सर, ना विरोध, ना स्पर्धा-त्यावेळेस हे डोळे मिटले तर किती चांगले होईल. परंतु हे न होतां, पुन्हां पुन्हां मोहाची आवजाव सुरू होते, पुन्हा शंका संशय, चर्चा, दुबळेपणा, ग्लानि, विस्मृति यांना तोंड द्यावें लागतें-आणि मग सर्व काव्य जीवनांतलें नाहीसें होतें-संगीत जाऊन केवळ नीरस गद्य मग राहतें; इतरांप्रमाणे आपण पुन्हा होतो-प्रवादपातित होतो, चाकोरीत रुळून जातो, असभ्य व अडाण्याप्रमाणे वागू लागतो. पशुजीवन पुन्हां सुरू होतें. हे एकंदर दृश्य-हा अनुभव किती उद्वेगजनक व उदासवाणा आहे !

कवि आपल्या नायकांना या झगड्यांतून शहाणपणाने लौकरच मुक्त करीत असतात; विजय मिळाल्यावरही पुन्हां त्यांना निष्फल व व्यर्थ जीव-

नाच्या चिखलांत ढकलून ते ओढीत नाहीत हैं बरें. जुनी म्हण म्हणते
“ देवाचे आवडते लौकर मस्तात. ”

परंतु ही जी वरून होणारी कृपा-आपले डोळे लौकर-त्या विज-
याच्या वेळेसच मिटावे अशी ईश्वराची कृपा व्हावी असें जें मला
वाटतें-त्यांत स्वार्थाचा वास आहे; आत्मप्रीति-अहंता यांचा वास आहे.
माझी इच्छा अशी असेल, परंतु देवाची इच्छा म्हणजे माझी इच्छा नाही.
माझी इच्छा मी देवावर लादणें म्हणजे देवाहून मी मोठा झालों. ईश्वराला
आपणांस पक्कें करावयाचें आहे, आपणांला पुनःपुन्हां तेंच करायला लावायच
आहे, हलवून हलवून खुंटा त्याला बळकट रोवायचा आहे. आपणांस
हतगर्व व बिनम्र त्याला करावयाचें आहे--निरहंकार बनवावयाचें आहे;
शेवटपर्यंत तो परीक्षा घेत राहणार. शेवटपर्यंत आपला छळ होणार, आपण
भट्टीत घातले जाणार. आपल्या सद्गुणाची खरी कसोटी सहनशीलता व
धिमेपणा--अशा ही आहे. सर्व स्वप्ने, सर्व आकर्षकता दूर गेली असली,
सर्व आशा मरून गेली असली, तरी जीवनाला कंटाळूं नको; त्याचा
स्वीकार कर; सहन कर सारें; शांतीवर जीवाच्या उड्या असतां, मनांतून
शांति पाहिजे असतां, अशा प्रमाणें झगडत राहण्याची स्थिती--ती पतकर.
धिमेपणाने, धैर्यानें सर्व सहन करीत जगांत राहा. या जगांत रहाणें म्हणजे क्षुद्र
वस्तूंच्या संगतीत रहाणें आहे असें वाटलें तरी रहा. या जगाला विटलास
तरी जग दुष्ट विचारांच्या झोंबाझोंबीचे जग हे एक रंगण आहे असें अनुभवाला
आलें तरी हरकत नाही. ठेहर जाव, भागो मत, खोट्या ध्येयांची उपासना
करणाऱ्यांची संगत न सोडतां, तुझ्या देवतांहून अन्य धनमानादि दैवतांची
उपासना करणाऱ्यांचीही संगति न सोडतां-त्यांच्यामध्येच स्वतःची देव
देवतार्च तूं करीत रहा. स्वतःच्या श्रद्धेला एकनिष्ठपणें चिकटून रहा. या
मानवी दवाखान्यांतून पळून जाण्याला, लौकर सुटून जाण्याचा प्रयत्न करूं
नको. उकिरड्यावर जोंब ज्याप्रमाणें चिरकष्ट सहन करीत सोशीकपणें राहिला
तसा तूंही या नरकांत, या तप्ततेलांत शांत रहा. याला कर्तव्य म्हणतात--हें
कर्तव्य उच्चल. आशा म्हणून जीवनाला अर्थ ठरला नसला तरी कर्तव्य

म्हणून जीवन उरतेंच; नियतकर्म म्हणून त्याला अर्थ राहतोच; जीवनाचें खरें नांव कसोटी-सत्त्वपरीक्षा हेंच आहे.

×

×

×

१६७

वर्फ वितळत आहे व थंडगार धुकें सर्वत्र पसरलें आहे. ज्या देशांत धुकें फार पडतें त्या नोंवे वगैरे देशांची मला आठवण येत आहे व त्याच देशांत जणुं मी गेलों आहे. असें वाटत आहे आपल्या हातानें क्षितिजाला स्पर्श करतां येईल असें वाटत आहे. दूरवर दिसणारा अफाट विस्तृत प्रदेश दाट धूसर पांघुरणांत आच्छादला गेला आहे.

धुक्यांतही एक विशिष्ट काव्य आहे. एक प्रकारचें सौंदर्य, स्वप्नमय माधुरी व मोहकता त्यांत असतें. रात्रीच्या वेळीं दीप जें काम करतां तेंच दिवसा धुकें करतें, मनाला एकाग्रतेनें ध्यानाकडे तें वळवतें; मनाला अन्तर्मुख तें करतें. सूर्य हा सृष्टीत आपणांस विखरतो, इकडे तिकडे फेंकतो, नाचवतो हिंडवतो, परंतु धुकें आपणांस एकत्र आणतें- आपल्या मनोवृत्तींना एकत्र आणतें-एकाग्र करतें. हें धुकें आनंद देणारें-हृदयाला उत्साह देणारें आकपट व साधें, भावनांनी ओतप्रोत भरलेलें आहे असें वाटतें. त्याला आडंबर माहीत नाही. सूर्यामध्ये जें काव्य आहे-तें महाकाव्य आहे-नवरसात्मक काव्य आहे. परंतु धुकें व दहिंवर यांत शोकगीत आहे, धार्मिक भक्तिमय काव्य आहे. सर्वत्र ईश्वर आहे-हें तत्त्वज्ञान प्रकाशांतून जन्माला येतें. प्रकाशबालक आहे तें. परंतु धुकें जवळ असणाऱ्या परित्रात्यांत श्रद्धा निर्माण करतें. ज्या वेळेस विशाल विश्व, अफाट दुनिया आपणांस बंद असते, आपण तिच्यापासून अलग केलेले असतो, तेव्हां घर म्हणजेच लहानसें विश्व होतें. नेहमी धुक्यांनीं परिवेष्टित असल्यामुळें, आच्छादित असल्यामुळें माणसें एकमेकांवर अधिक प्रेम करतात, अधिक चाहतात. कारण आपलें कुटुंब हीच एक सत्य गोष्ट त्यावेळेला दिसतें, आणि कुटुंबांतही हृदय ही

पुन्हां मुख्य गोष्ट असते. आणि नीतिशास्त्रज्ञ म्हणतात कीं अत्यंत थोर व महान् विचार हें हृदयांतून बाहेर येतात-प्रकट होतात.

×

×

×

१६८

मिस् मुलॉक हिची “ जॉन हॅलिफॅक्स ” (Gentlemen) ही कादंबरी वाचली. दिसतें त्याहून जोरदार व धाडसी पुस्तक हें आहे. समानतेचा जो सामाजिक प्रश्न त्यावर इंग्रज विचारसरणी प्रमाणें व पद्धतीप्रमाणें तिनें हल्ला चढविला आहे. तिचें उत्तर असें कीं, प्रत्येकाला सभ्य मनुष्य, संस्कृत मनुष्य होतां येईल-मग तो कोठें गटारांत उंकिरड्यावर का जन्मलेला असेना; सुवृत्तता ही सर्वसाध्य आहे. ती जन्मावर अवलंबून नाहीं. या कादंबरींत काल्पनिक उच्च नीचता, केवळ परंपरेनें व रुढीनें मानलेलें श्रेष्ठ कनिष्ठत्व यावर टीका केलेली आहे, त्याविरुद्ध बंड केलेलें आहे; खरा मोठेपणा चारित्र्यांत, वैयक्तिक गुणांत, निर्दोष नीतींत, भावनांच्या उदात्ततेत, सुसंस्कृत वाणींत, जीवनाच्या गभीरतेत, स्वाभिमानांत आहे असें दाखविलें आहे. समानतेच्या राक्षसी व पाशवी वेडाऐवजी ही दृष्टी चांगली आहे; प्रत्येकाला खाली ओढण्याऐवजी प्रत्येकाला वर चढण्याचा हक्क आहे. चढूं दिलें-पाहिजे असें ग्रंथकर्त्री सरळपणें सांगत आहत. एखादा मनुष्य श्रीमंत कुळांत जन्मला असेल, सत्कुळांत जन्मला असेल. परंतु एवढ्यानें तो सभ्य झाला असें नाहीं, सुजन झाला असें नाहीं.

सुजन म्हणजे काय ? सभ्य पुरुष म्हणजे काय ? जो स्वतंत्र असतो, परिस्थितीपेक्षां बलवान् असतो, परिणामाहून श्रेष्ठ असतो, सर्व ऐहिक संपात्ति व भाग्य यापेक्षां व्यक्तिवाला जो श्रेष्ठ मानतो, मानसन्मान, पदवी, दर्जा यांना मान न देतां, महत्त्वच न देतां, व्यक्तींत काय आहे याला जो महत्त्व देतो, हेंच महत्त्वाचें, सत्य व खऱ्या किंमतीचें आहे असें जो मानतो-तो सभ्यपुरुष-तुम्ही काय आहांत तें सांगा म्हणजे मी तुमची योग्यता सांगतो.

“ ईश्वर हा माझा हक्क ” हें त्याचें ब्रीदवाक्य असतें. इंग्लंडमध्ये या एका ध्येयाबरोबरच दुसरेंही एक ध्येय आहे-तें संपत्तीचें ध्येय. या ध्येयाचें ब्रीदवाक्य त्याच्याजवळ पैसे किती आहेत हें असतें. ज्या देशांत दरिद्री राहणें हा जणुं गुन्हा मानला जातो, त्या देशांत नवाब सज्जन व सभ्य असलाच पाहिजे असें कोणी बहुधा मानीत नाही. इंग्लंडमध्ये अशीं दोन ध्येयें आहेत. एक व्यापारी ध्येय व दुसरें सद्गुणाचें ध्येय. एक इंग्रज ध्येय समाजांत घाण निर्माण करतें तर दुसरें तेथें प्रकाश आणतें. एक ध्येय पाशवी वृत्तीकडे राष्ट्राला नेतें, दुसरें त्याला सत्याकडे खेंचतें.

खरा सभ्य तो-जो स्वतःचा स्वामी आहे; स्वाभिमाना आहे, आणि दुसऱ्यांनाहि स्वतःला मान द्यावयास लावतो-स्वतःचा अपमान करूं देत नाही. सभ्यतेचें मुख्य चिन्ह म्हणजे आत्मसंयम, आत्मप्रभुत्व. जो स्वतःला ताब्यांत ठेवतो, स्वतःचें नियमन करतो, स्वतःचें शासन करतो; तो सभ्य होय. रोमन लोकांचेंही ध्येय असेंच होतें. हें ध्येय बौद्धिक कमी आहे व नैतिक अधिक आहे. हें ध्येय इंग्लंडला विशेषकरून योग्य आहे; कारण इंग्लंड हें कर्मप्रधान राष्ट्र आहे, इच्छाशक्तीचें राष्ट्र आहे, निश्चयी राष्ट्र आहे. स्वाभिमानापासून शेंकडों गोष्टी उत्पन्न होतात. स्वाभिमानाबरोबर शेंकडों गोष्टी—आनुशंगिक येतातच. स्वतःच्या शरीराची नीट काळजी घेणें, तें स्वच्छ ठेवणें, नीट भाषा वापरणें, चालरीत नीट ठेवणें; मनावर व शरीरावर नीट ताबा ठेवणें, पहारा ठेवणें; स्वयंपूर्ण व स्वाश्रयी असण्याची कोशीस करणें, स्वतःच्या वृत्ति व भावना यांवर संयम ठेवणें, त्यांनां लगाम घालून ठेवणें; दुसऱ्यांचें कधीं मिथे न होण्याची निःस्पृह वृत्ति; आपल्याला नाक घांसायची पाळी येऊं नये, मान खाली घालण्याची पाळी येऊं नये म्हणून दक्षता, कोणत्याही प्रकारच्या लहरीला वश न होणें; स्वतःचा मान व स्वाभिमान नेदमीं सांभाळणें. अशा शेंकडों गोष्टी स्वाभिमान या शब्दाबरोबर येतात. अशा प्रकारचें आत्मप्रभुत्व-जो कुलज आहे, ज्याला लहानपणापासून नीट वाढवण्यांत आलें आहे, जो श्रीमंत व सुखी घराण्यांत जन्मलेला आहे, त्याला अंगीं आणणें नैसर्गिक रीत्याच सुकर होत असे

यामुळें पुढें असेंच मानलें जाऊं लागलें. जो श्रीमंत आहे, कुलवान् आहे, धनकनसंपन्न आहे--तो सभ्य व सुसंस्कृत असलाच पाहिजे.

कोणीही आपणांत दोष पाहूं नये; कोणालाही आपणांत दोष दिसूं नये. आपलें उणें काढतां येऊं नये, म्हणून सभ्य पुरुष निर्दोष रहावयाचा प्रयत्न करील. स्वतःला लोकांनीं जरा सन्मानानें वागवावें, म्हणून तो वाटेल त्याच्यांत मिसळणार नाही; अलिप्त असा राहील; कोणाला किती मान द्यावा हें तो नीट ठरवील. वय, दर्जा, स्थान यांप्रमाणें तो मान देईल, परंपरागत शिष्टाचार पाळील. म्हणून तो तिऱ्हाइताच्या बाबतींत शांतपणें सावध व दक्ष राहील. ज्या तिऱ्हाइताचें नांवगांव माहीत नाही--त्याला आपल्याकडून कदाचित् फाजील मान किंवा कमी मान दाखवला जाईल असें मनांत येऊन तो फार जपतो; होतां होईतों तो अशा तिऱ्हाइताला टाळतो. तिकडे विशेष लक्ष देत नाही. तिऱ्हाइत येऊं लागतांच तो दूर जातो; जर तिऱ्हाइत कांहीं बोलूं लागला तर त्याला हो ना अशीच त्रोटक उत्तरे तो देतो. सभ्य पुरुषाची सभ्यता ही सर्वमान्य नसते, तिच्यांत समभाव व माणुसकी नसते; तर ती व्यक्तिविषयक जसे लोक असतील त्या प्रमाणांत ती असते. प्रत्येक इंग्रज गृहस्थांत दोन भिन्न भिन्न पुरुष असतात; एक व्यावहारिक पुरुष व एक अन्तर्मुख आंतील पुरुष. एक दिवाणखान्यांतील व एक अन्तर्गृहांतील हा बाहेरचा--पुरुष हा बाहेरचा इंग्रज कठोर असतो--किल्ल्याच्या बाहेरच्या फत्तरांसारखा भावनाहीन, शुष्क, कोरडा असतो; आणि जों आंतील इंग्रज असतो तो प्रेमळ, उदार, दिलदार, समजुतदार, सूझ व गोड असतो. ज्या देशांतील नैतिक वातावरणांत थंडगारपणा असतो, अशा देशांतच असे नमुने सांपडतात, आढळतात. बाहेरचें जग बेफिकीर असतें--परंतु अन्तःपुर मात्र प्रेमळ सुस्वागत करणारें--उदार व दिलदार असतें. फळावरून ज्याप्रमाणें झाडाची परीक्षा होते, त्याप्रमाणें त्या त्या राष्ट्रांतील सभ्य पुरुषांच्या लक्षणांच्या पृथक्करणानें त्या त्या राष्ट्रांचें स्वरूप, स्वभाव व इतिहास कळून येतो.

X

X

X

१६९

तत्त्वज्ञान म्हणजे समजून घेण्याची कला असा जर अर्थ असेल तर खरोखर वस्तुस्थिति काय आहे, प्रत्यक्ष वस्तु काय काय आहेत त्या सर्वांशी तत्त्वज्ञानाचा नीट परिचय पाहिजे. जी वस्तु समजून घ्यावयाची तिच्याशी एकरूप झाले पाहिजे; घाई करून एखाद्या वस्तूसंबंधी विचार करून घेण्यात तत्त्वज्ञानाचे मरण आहे; ज्या वेळेस शरीर वाढवायचे त्यावेळेस जर उपास करीत बसले तर शरीराचा नाश होईल; तसेच हे आहे. आणि शिवाय जे आपणांस आधीच आहे तेच आपण समजू शकतो. समजणे याचा अर्थ जी वस्तु किंवा जी गोष्ट समजली ती आपलीशी करणे, स्वतःची करणे, प्रथम सहानुभूतीने व नंतर विचारपूर्वक बुद्धिपुरस्सर ती आपलीशी करणे, म्हणून ज्या वस्तूची कल्पना करून घ्यावयाची आहे, जिचा विचार करावयाचा आहे. त्या वस्तूचे आधीच पृथक्करण करून घ्यावे, तिचे तुकडे तुकडे-शवच्छेदन करून घ्यावे. प्रथम त्या वस्तूसारख्या दुसऱ्या एखाद्या वस्तूला पाहून आरंभ करावा; नंतर त्या वस्तूचे जतन कसे झाले आहे, ती कशी बसली आहे ते पहावे, आणि शेवटी मग त्या वस्तूचे निरनिराळे भाग व अवयव यांचे परीक्षण करावे. कोणत्याही वस्तूचा अभ्यास करावयाचा असो; घड्याळ असो, झाड असो; कलेचा नमुना असो, चारित्र्य व स्वभाव असो जे जाणण्याची उत्सुकता आहे, इच्छा आहे त्या वस्तूचा अभ्यास केला पाहिजे, त्या वस्तूसंबंधी पूज्य बुद्धि दाखविली पाहिजे; त्या वस्तूचा चुगडा करण्याने, तिला कुसकरल्याने तिचे ज्ञान होणार नाही. वस्तूशी एकरूप झाले पाहिजे. कलाने घेतले पाहिजे, एक प्रकारे त्याचे ज्ञान करून घेण्यासाठी त्यांना शरण गेले पाहिजे. त्या वस्तूचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी आपण आपले मन नम्रपणे त्या वस्तूसमोर उघडे करून ठेवले पाहिजे; त्या वस्तूच्या स्वरूपाशी त्या वस्तूच्या विशेष स्वरूपाशी, एकरूप झाले पाहिजे. त्या वस्तूचे डिसेक्शन करून त्या वस्तूवर जोर करण्यापूर्वी-तिच्याशी मिळून गेले पाहिजे.

X

X

X

१७०

आजचा काळ व्यक्तिवादाचा आहे. प्रत्येकानें स्वतःचें पहावें--देव सर्वांचें पाहिल असें आजचें आचारसूत्र आहे. मी फक्त माझ्या पुरता, ईश्वर मात्र सर्वांसाठीं ही आजची आचार नीति आहे. अजून सारे आपण एक आहोंत, सगान हृदय अजून आपलें आहे--ही गोष्ट जेव्हां कांहीं सामुदायिक फंड वगैरे उभारण्याची चळवळ होते--तेव्हां जरा दिसून येते. एरव्ही त्याचे अस्तित्वहि दिसले नसते; अर्वाचीन माणसाच्या प्रेमाची वृत्ति निराळे व अलग राहण्याची जी आहे तिला थोडासा आळा सार्वजनिक फंड वगैरे चळवळींनीं पडतो व या चळवळी अजून ऐक्य आहे असें दर्शवतात. अजूनहि एका सूत्रांत आपण बांधलेले आहोंत असें दाखवितात--आपले हितसंबंध एकत्रित निगडित आहेत हें दिसून येते. पूर्वीच्या काळांत जबरदस्तीनें लादलेले करही देशभक्तीमुळे आपण सहन करीत असूं त्याप्रमाणेंच आजही सामुदायिक सहानुभूति हे फंड आपल्यावर लादते असें वाटतें व आपण तें सहन करतो, व फंडास हातभार लावतो. एकटे राहूं म्हटलें तरी आज एकटे राहतां येणार नाही. सर्व जगाच्या व्यवहाराशी आज आपण बांधले गेलो आहोंत व तडजोडीनें वागणें प्राप्त आहे असें मनांत वाटल्याशिवाय रहात नाही. आपली इच्छा असो वा नसो जें भयंकर यंत्र चालले आहे, हा जगाचा गाडा, हा जगद्रथ जो धडधडां चालला आहे. त्यामुळे समाज अस्वस्थ व फिकीरीत राहतो. त्याच्या गतीकडे तुम्हाला जर चिरडून जावयाचें नसेल त्याच्याखाली, तर लक्ष ठेवलेंच पाहिजे. पतीवर सारा कारभार चालला आहे. कोणाचें कधीं दिवाळें निघेल याचा संभव नाही; समाजाच्या शांतीचा पाया कृत्रिम आहे व तो सुरक्षित राहण्यासाठीं सारखा थरथरत असतो--भीत असतो. केव्हां जगांत कुठे काय होईल आणि सर्व गाढा गडगडेल याचा नेम नाही. आपण उवालामुखी पर्वताच्या माथ्यावर नाचत कुदत आहोंत हें समाज कधीं कधीं विसरेल, परंतु युद्ध सुरू होणार अशी अस्पष्ट व अंधुकहि गप्प उठतांच, अशी बाजार बातमी उठतांच आपण कोठे उभे आहोंत याची जाणीव याचे भान अगदीं स्पष्टपणें समाजास होते. पत्त्यांचे बांधलेले बंगले श्वासानेही पडतात.

जे गरीब लहानसहान भांडवलवाले असतात, छोटे व्यापारी असतात. त्यांनाहि निरंतरची चिंता असह्य होते. त्यांना धनाढ्य व कोट्याधीश होण्याची इच्छा नसते. शांतपणें आमचें काम आम्हांला करूं दे एवढेंच त्यांचे म्हणणें असते. परंतु हे निष्ठुर जग म्हणते--“ नाही, शांति, शांति, शांति ही वस्तु येथें नाही; तुमची इच्छा असो वा नसो; माझ्याबरोबर तुम्हांलाहि कष्ट सहन केले पाहिजेत, थरथरां कापलें पाहिजे. ” मानव जात जशी आहे, तशी मुकात्यानें स्वीकारणें, ज्याप्रमाणें निसर्गाशी आपण जुळवून घेतो, त्याच्या लहरीपुढें नमतें घेतो, त्याप्रमाणेंच दुसऱ्यांच्या इच्छेपुढें नमतें घेणें व जें जें होईल तें मुकाट्यानें सोसणें ही गोष्ट कठीण आहे. ईश्वरी सत्तेसमोर आपण वांकतो; परंतु सुलतानाविरुद्ध बंड करतो. ज्या गलबतावर आपणांस बळजबरीनें बसवण्यांत आले आहे. जें आपल्या मनांच्या व इच्छेच्या विरुद्ध दिशेने--प्रतिकूल दिशेनें हांकारलें जात आहे, नेले जात आहे, तें गलबत जर फुटलें तर आपणांस किती वाईट वाटेल! अशा गलबतांत बसून समुद्रांत बुडून जाऊं नये असें आपणांस वाटत असतें--परंतु शक्य कोठें आहे? तुम्हांला त्याच गलबतावर चढलें पाहिजे व सुखाचा व दुःखाचा अनुकूल वा प्रतिकूल वारा सहन केला पाहिजे; समुद्राचा तळ किंवा सुरक्षितता बंदराचा किनारा जें मिळेल तें घेतलें पाहिजे. जीवनांत नेहमीं हें असेंच चाललें आहे. कांहीं थोड्या लोकांच्या चुकांसाठीं आपणां साऱ्यांस भूदंड भरावा लागतो, प्रायश्चित्त घ्यावें लागतें.

वैयक्तिक जबाबदारीपेक्षां, व्यक्तिविषयक स्वातंत्र्यापेक्षांहि आज मानवजातीचें ऐक्य अधिक स्पष्टपणें व निश्चितपणें दिसून येत आहे. आपलें व्यक्तिविषयक स्वातंत्र्य या जगदैक्यावर अवलंबून आहे. आपण स्वतंत्र असलों तरी परतंत्र आहोंत. आपण इच्छा व इच्छाशक्ति यांत फारतर स्वतंत्र असतो; परंतु आरोग्यावर, निसर्गावर, समाजावर आपण अवलंबून असतो. आपलें स्वातंत्र्य शेवटीं एका गोष्टीतच फक्त राहतें, एका बाबतीतच उरतें. या सर्व जुलूम करणाऱ्या व दुष्ट शक्तीशीं झुंजणें त्यांचा प्रतिकार करणें ह्यांतच फक्त मग स्वातंत्र्य राहतें; आपण या सर्व जुलूमजबरदस्तीला सांगूं “ ये, चिरड मला; परंतु मला मारलेंस तरी माझी

मान वांकणार नाही, तुझ्या करण्याला माझी संमति मी देणार नाही, होस हो देणारा होयबा व खुशामता मी होणार नाही. ” आपल्या दृढनिश्चय-शक्तीने या कायदेशीर प्रस्थापित होऊं पाहणाऱ्या परिस्थितीला आपण विरोध करण्यास उठूं, बंड करूं, तिला शरण जाण्याचें व तिच्या आज्ञा मानण्याचें नाकारूं. यांतच आपलें नैतिक स्वातंत्र्य आहे. याशिवाय बाकी सर्व बाबतींत आपण जगाचें असतो-जगाच्या ताब्यांत असतो, आपलें शरीर आपली सारी इस्टेट-आपला सर्व जमीन-जुमला, मालमत्ता जगाच्या लहरीवरच अवलंबून राहणार. वारा धुळीच्या कणांचें जसे वाटेल तें करतो त्याप्रमाणें जगाचीं आपण खेळणीं आहोंत; वाळलेलें पान पुरांत ज्याप्रमाणें वाटेल तिकडे खेचलें जातें, तसें या जगप्रवाहांत, या जगाच्या झंझावातांत आपले होतें. ईश्वर आपणांस तुच्छ लेखीत नाही, परंतु दुनिया आपणांस तुच्छतेनें व क्षुद्रतेनें स्वतःच्या निर्दय लाटांत गिळंकृत करून टाकतें. तूं माझे एक खेळणें आहेस, मी तुला वाटेल तसें नाचवीन असें दुनिया आपणांस पदोपदीं सक्रिय सांगत असते व आपणांस तो अनुभव येत असतो.

व्यक्ति म्हणजे कांहीं नाही, किंवा सर्व ईश्वराचेंच रूप आहे, किंवा जगांत असें चालावयाचेंच आहे-हें जगच फक्त सत्य आहे-वगैरे सर्व तत्त्वज्ञानें आतां महत्त्वाचीं नाहीत. उघड्या दरवाजाला उघडूं पाहणें, मारलेल्यास मारणें तशा प्रकारची त्यांची स्थिति आहे. अदृश्य असा सदसद्विवेक बुद्धीचा जो एक मुद्दा-त्याला महत्त्व देण्याचें ज्या क्षणीं आपण बंद करूं, तिला पै किंमतीची लेखूं, कोपण्यांत बसवूं, क्षणीं व्यक्ति म्हणजे ग्रहगोलांतील एक अणु होऊन जाते; जो अणु या विश्वांत म्हणजे कांहींच नाही असा आहे. मग व्यक्ति म्हणजे केवळ शून्य-; स्वतःचें शून्यत्व, स्वतःची क्षुद्रता अजमावण्यास समर्थ असें शून्य विचार शेवटीं शरणागति आणून देतो, नम्र करतो-लोटांगण घालावयास लावतो. साशंकता निष्क्रियत्वाकडे नेते व निष्क्रियत्व गुलामगिरीकडे नेते. अशा परिस्थितींत आपण होऊन स्वेच्छेनें शांतपणें शरण जाणें, एक प्रकारच्या धार्मिक भावनेनें जें जें प्राप्त होईल तें स्वीकारणें ही एकच पळवाट दिसते.

यांत आपलें वैयक्तिक स्वातंत्र्यही राहतें; फक्त कर्तव्यापुढें शरण गेलों असा त्याचा अर्थ होईल. कर्तव्य हें आपलें कर्मसूत्र; कर्तव्य उत्साह देईल, स्फूर्ति देईल; या जगांत थोडेंफार तरी स्वातंत्र्य कर्तव्य केल्यानें आपणांस मिळेल; कर्तव्य कराल तरच तुमचें नांव राहील, इभ्रत राहील; तुमचा थोरपणा महत्ता कर्तव्य केल्यानेंच दिसेल. माझें कर्तव्य कोणतें हें मी ठरवणार. अमुक तुझें कर्तव्य असें जग मला सांगणार नाही, अमुक तुझें कर्तव्य नाही असेंही तें सांगणार नाही. कर्तव्याच्या बाबतींत माझा मी. राजा राजाशीं वागतो. त्याप्रमाणें याबाबतींत दुनिया माझ्याशीं वागेल-मी दुनियेशीं वागेन. जग माझें शरीर आपल्या जबड्यांत धरील, पंजांत पकडील, परंतु माझें मन तें पकडूं शकणार नाही; माझा आत्मा, सद्सद्विवेक बुद्धि जगाला तोंड देईल. जगाशीं झगडेल--जगाला झिडकारील. माझी बुद्धि आणि माझें प्रेम, माझी श्रद्धा व माझी आशा, यांना जग पकडूं शकणार नाही; माझें खरें जीवन, माझें खरें स्वरूप, खरा मी--अभंगच राहणार, निष्कलंकच राहणार अनभिभूतच राहणार. जगाला माझ्या खऱ्या स्वरूपावर तडाके मारतां येणार नाहीत--तें त्याला सांपडणारच नाही. या बाबतींत आपण विश्वाहूनही मोठे आहोत. आणि विश्वाला वजन व आकार असेल-परंतु इच्छाशक्ति नाही; मानव जातीशीं संबद्ध असूनही आपण तर मग स्वतंत्र राहूं शकूं, कारण जास्तीत जास्त मानवप्राणी काय करणार तर माझें सुख दूर करणार, ज्याप्रमाणें विश्वाला, निसर्गाला फक्त माझें शरीर दूर करतां येईल. शरणागति म्हणजे पराभव नव्हे; तर उलट तें सामर्थ्य आहे.

X

X

X

१७१

स्त्रिंश्विअनिटांचें सर्वांत महत्त्व धर्म या नात्यानें आहे. धर्म म्हणजे अमुक प्रकारची पद्धत असा अर्थ नसतो; धर्म म्हणजे उच्चतर आध्यात्मिक जीवन; ज्याचें मूल अनादि व अनंत आहे-गूढ आहे परंतु ज्याचीं फळें प्रत्यक्ष अनुभवास येतात असा सुंदर जीवनतरू म्हणजे धर्म. धर्म म्हणजे

ईश्वराशीं समरस होणें, ईश्वरांत मिळून जाणें; एक प्रकारचा शांत व अथांग उत्साह-हृदयाच्या आंतील झऱ्यांतून येणारा उत्साह-म्हणजे धर्म-सर्वत्र प्रकाश पसरवणारे प्रेम, कर्मांत प्रकट होणारा जोम, अनंत व अपरिमित आनंद-म्हणजे धर्म. धर्म म्हणजे आत्म्याची एक विशिष्ट स्थिति-मनाची एक विशिष्ट स्थिति-जीवनाची एक विशिष्ट दशा. या पद्धतींना व तत्संबंधींच्या वादविवादांला महत्त्व असलेच तरी तें दुय्यम आहे; केवळ पद्धतींनीं हृदय शांत होणार नाहीं, सद्मद्विवेक बुद्धि उन्नत होणार नाहीं; म्हणून या केवळ पद्धतीसंबंधींच्या वादविवादांत-या बाह्य धार्मिक चर्चांत मला स्वारस्य वाटत नाही-चर्चात्मक धर्माची जरूर नाही; ठराविक पद्धतींची धर्मांला जरूर नाही. खरा धर्म म्हणजे दिव्य ईश्वरमय जीवनाची भावना-त्याची जरूर आहे. “प्रथम देवाचें राज्य शोधा. सत्य व न्याय जें आहे तें शोधा व मग बाकीचें सर्व काहीं तुला मिळेल.” जो अत्यंत शुद्ध व पवित्र आहे-तो अत्यंत धार्मिक आहे. “सर्वांगें निर्मळ चित्त जैसं गंगाजळ” असा जो असेल तो खरा धार्मिक आहे. धर्माची खरी कपोटी हीच मानली जाईल व यानें फसला जाण्याचा कमी संभव राहील. “माझे शिष्य तूं या खुणेनें ओळख-ते परस्परांस प्रेम देतात कीं नाहीं पहा.”

×

×

×

१७२

व्यक्तीची जी योग्यता व पात्रता, त्याची जी लायकी--तितक्याच लायकीचा त्याचा धर्म. आपल्या जीवनाचे स्वरूपावरून आपल्या धर्माचें स्वरूप लक्षांत येतें. या बाबतींत सामान्य लोकांची समजूत व बुद्धिमान लोकांचे विचार यांचें ऐक्य आहे—“चांगले राहा, शुद्ध राहा; सहनशील असा; मर्दाप्रमाणें वागा; श्रद्धा राखा व भक्ति ठेवा; निरहंकार असा व सर्वांवर दया व प्रेम करा;” जी पद्धत तुम्हांला हें असें सांगेल, जें धर्म-पुस्तक, जो पंथ, जो दीक्षागुरु असा उपदेश करील-त्याच्यांत दोष नाही.

त्याला मग नावें ठेवतां येणार नाही. धर्मांमुळे आपण जणु ईश्वरांत विलीन होऊन राहतां; (आईच्या कुशीत मुलें झोंपतात त्याप्रमाणें देवाच्या कुशीत जणु जाऊन बसणें.) परंतु धार्मिक भांडणें, तंटे व वादविवाद जे असतात--ते जगाविषयी, संसाराविषयी, गंध कसें लावावे व कपडा कोणता घालावा याविषयीच असतात ! म्हणून खरा धर्म व हे धार्मिक वाद यांत साम्य कसलेंही नसतें.

×

×

×

१७३

पूर्णता हें ध्येय आहे; ख्रिश्चन धर्म म्हणजे काय ? तुम्हांला मार्गावरून जात असतां उदात्त आदर्श समोर असावा म्हणून तसा आदर्श-पूर्णतेचा आदर्श ख्रिश्चन धर्म देत आहे; स्वतःच्या चांगुलपणानें सत्त्वगरिमेनें प्रकट झालेलें--सिद्ध झालेलें दिव्यत्व दिसत आहे--म्हणजे ख्रिश्चन धर्माचें सार नाही का ? ईश्वर सर्व मानवांत प्रकट होऊं शकतो--हें खरें ध्येय ख्रिश्चन धर्माचें नाही का ? यांतच त्याची परिपूर्णता नाही का ?

×

×

×

१७४

माझ्या जुन्या मित्रांना माझ्याबद्दल आतां निराशा वाटूं लागली आहे. माझ्याबद्दलच्या ज्या अपेक्षा त्यांनीं केल्या होत्या त्या फोल ठरल्या. मी कांहींच करीत नाहीं असें त्यांचें मत आहे; त्यांच्या आशांना मी फसवले असें ते म्हणतात. मीही स्वतःबद्दल निराश झालों आहे. जें मला माझा स्वाभिमान पुन्हां प्राप्त करून देईल, स्वतःचा अभिमान वाटण्याचा हक्क ज्यामुळे मला मिलेल--असें सर्व कांहीं आतां अप्राप्य आहे व अशक्य आहे. म्हणून मी साध्या क्षुद्र गोष्टीच करीत बसतो, कधीं हंसत गंमतीच्या गप्पा

मारतों. कांहींतरी मनाला करमणुक करून घेतो. आशा, श्रद्धा व निश्चय तिन्हींचे बळ मजजवळ नाही. तिन्ही बाबतीत सारखाच भिकारी मी आहे. एक मात्र आहे की माझा दुबळेपणा कधी कधी निगाश औदासीन्याचे रूप धारण करतो, तर कधी त्यांत उत्साही व समाधानी, आनंदा व उत्साही शांत वृत्ति असते. तथापि माझे वाचणे, बोलणे, शिकवणे, लिहिणे सर्व कांहीं चालूच आहे-परंतु निष्पन्न पूज्य. जणू मी झोपेत एखाद्याने चालावे, त्याप्रमाणेच सर्व क्रिया करीत असतो. माझ्यामध्ये एक प्रकारची बुद्धधर्मातील निर्वाणाची वृत्ति आहे. स्वतंत्रपणे, स्वतःचे जीवनाला वळण म्हणून मला देता येत नाही. माझ्या जीवनांत नीट व्यवस्था मी लावण्याच्या भानगडीत पडत नाही. ही वृत्ति माझ्या कर्मशक्तीला मारते-दुबळी करते. आत्मविश्वासाच्या अभावाने सर्व इच्छा मरून जातात आणि मी पुनः पुन्हा एकप्रकारे नास्तिक निराशवादी होतो-सर्व गोष्टीबद्दल मी सतत शंकाच घेतो जे महत्त्वाचे आहे, सत्यमय आहे त्याबद्दल मी काळजी दाखवतो; माझा स्वतःचा किंवा परिस्थितीचा मी इतर दृष्टीने विचारच करीत नाही. माझे व्यक्तित्व, माझ्या इच्छा, माझे कल, माझ्यातील वैशिष्ट्य, माझे गुणधर्म, माझ्या देणग्या-यांना मी फार कमी मानतो-तुच्छ व स्वस्त मानतो-कमी किंमतीच्या मानतो. जे सर्वसुंदर आहे व सर्वपूज्य आहे ते सतत डोळ्यासमोर ठेवून मी मला सदैव तुच्छ मानतो थोडक्यांत माझ्या हृदयांत असे कोणीतरी आहे की जे मला तू तुच्छ आहेस असे सांगत असते. माझा पाणउतारा करणारे कोणी माझ्या हृदयांत नेहमी असते. आणि यमुळे जीवनातील उत्साह नाहीसा झाला-सिंग निघून जाते-कळ पडून जाते-उड्या थांबतात.

X

X

X

१७५

आज संध्याकाळी चार्लस हीमब्रोबर वेळ गेला. आजपर्यंत माझ्या साहित्यविषयक कामगिरीसंबंधी-माझ्या साहित्यविषयक लायकीबद्दल त्याने कधीच मला शाबासकी दिली नाही-गौरवाने माझा उल्लेख केला नाही.

परंतु ज्या अर्थी माझें त्याच्यावर प्रेम आहे व मी त्याला मानतो--त्याअर्थी मी त्यांना क्षमा करणें माझें कर्तव्य आहे--मी तें मनांत ठेवतां कामा नये. त्यानें माझी जरा स्तुति करावी असें मला कां बरें वाटतें ? आत्मश्लाघेनें ? नाही. यांत आत्मश्लाघा किंवा आत्मस्तुतीचा यत्किंचितही संबंध नाही. तर इतक्या चांगल्या मित्राकडून शाबासकी मिळण्यांत मोठा आनंद असतो. आपल्या मित्रांनें आपणांस चांगलें म्हटलेलें ऐकण्यांत एक प्रकारची अपूर्व गोडी असते. म्हणून आपल्या बाबतींत कांहीं न बोलून--कांहीं मत प्रदर्शित न करून जेव्हां दुसरा नापसंती दर्शवतो तेव्हां फारच निराशा व निवृत्ताह वाटतो. माझ्या मित्राला समाधान होईल असा मी प्रयत्न करीन; जें पुस्तक त्याला व शेरलाही आनंद देईल असें लिहिण्याचा प्रयत्न करीन--कोणतें असें पुस्तक लिहितां येईल त्याचा विचार करीन.

×

×

×

१७६

जिन्यांत मला एक लहान पिंवळसर रंगाचें मांजराचें पिल्लू सांपडलें. तें कुरूप, घाणेरडें व दीनवाणें होतें. मी त्याला उचलून घेऊन आलों. माझ्या जवळ असलेल्या खुर्चीत तें आतां गुरंगुटी करून राहिलें आहे; तें पूर्णपणें आतां सुखी आहे असें दिसत आहे. त्याला आणखी कांहीं जणुं नको होतें फक्त कोणीतरी प्रेमानें आपणांस उचलून आणावें एवढेंच जणुं त्याला पाहिजे होतें. आतां कांहीं केल्यानें तें मला सोडीत नाही; तें आतां जणुं एकदम माणसाळलें आहे; सर्व दिवसभर तें माझ्या पाठोपाठ पाठोपाठ येत होतें. या खोलींतून त्या खोलींत मी गेलों तर तेंही पाठोपाठ येई. घरांत खाण्यास योग्य असें कांहींच नाही; परंतु जें कांहीं मला देतां येणें शक्य आहे, जें माझ्याजवळ आहे- तें मी त्याला देतो--त्याच्याकडे प्रेमानें पाहणें व त्याला जवळ घेणें--कुरवाळणें याहून दुसरें मजजवळ काय आहे ? आणि याक्षणीं तरी त्याला एवढें पुरें आहे असें दिसत आहे. जणुं प्रेमाचेंच तें भुकेलें आहे. लहान प्राणी, लहान मुलें, पशुपक्ष्यांचीं पिल्लें, लहान

जगांत नुकतेच आलेले जीव--यांना सर्वांना संरक्षणाची जरूर सारखीच असते; प्रेमाची व सहानुभूतीची त्यांना जरूर असते.....अशक्त व दुबळ्या जीवांस माझ्या संगतीत सुख होतं, आनंद वाटतो असें माझे मित्र मला म्हणतात. मनुष्य जेव्हां सहृदय असतो, त्याच्या हृदयांत सहानुभूति अनुकंपा यांचा जेव्हां पूर आलेला असतो तेव्हां असें कांहीं एक आकर्षण, अशी कांहीं एक शक्ति त्याच्यांतून प्रकट होत असते की जी गरीब जीवांस सुखबते व आनंदविते--हा मनुष्य आपला आहे असें त्या अनाथ व दुबळ्या जीवांस जणुं वाटत असतें. अशा प्रकारची एक शक्ति माझ्यांत आहे असा मला कधी कधी प्रत्यक्ष अनुभवही येतो; ती एक स्वाभाविक नैसर्गिक जणुं मला मिळालेली देणगी आहे. तिचा मला अभिमानही नाही किंवा ती शक्ति जणुं माझी मिळकत आहे, माझ्या मालकीची आहे असेंही कधी मला वाटत नाही. चर्चमध्ये असलेल्या एखाद्या पुतळ्याच्या डोक्यावर ज्या प्रमाणें पक्षी घाटी बांधतात, त्याप्रमाणें माझ्या दाढीत तीं आपलीं घाटी बांधतील असें मला वाटतें; इतकें त्यांचें मन मी ओढून घेईन--मोहून घेईन--इतकें त्यांना आपलेसें करून घेईन असें मला वाटतें. एकंदरीत पाहिलें तर सर्व खालच्या प्राण्यांकडे पाहण्याची हीच मनुष्याची स्वाभाविक दृष्टि असावी. असाच प्रेमाचा संबंध असावा. मनुष्य जसा पाहिजे होता तसा जर तो असता तर पशुपक्ष्यांनी त्याची पूजा केली असती; त्यांना माणसाचा लळा लागला असता; माणसाचे ते भक्त बनले असते; मनुष्य त्यांचा देव झाला असता. परंतु आज मनुष्य त्यांना मारण्यांत, त्यांचें रक्त सांडण्यांतच आनंद मानीत आहे. वाटेत तेव्हां लहर लागेल तेव्हां तो त्यांची शिकार करील, किंवा मारील, त्यांचे हाल करील, सेंट फ्रॉन्सिसच्या दंतकथा ज्या आपण ऐकतो व वाचतो त्या काल्पनिकच असतील असें नाही. खरोखर सर्प त्याच्या अंगावर खेळत असतील, त्याच्यावर प्रेम करीत असतील. मनुष्यावर रानटी पशूंनीच प्रथम दृष्टा केला की मनुष्यांनी त्यांच्यावर पाहिल्यानें तरवार उपसली हें सांगतां येणार नाही--परंतु अतिशयोक्ति नको; क्रूर श्वापदे आपण सोडून देऊं; मांसभक्षक पशूंची गोष्ट सोडून देऊं; परंतु त्यांच्याशिवाय

अशा कितीतरी पशुपक्ष्यांच्या जाती आहेत, हजारां व लाखों आहेत, ज्या मानवापासून शांतीची, प्रेमाची व सहानुभूतीची अपेक्षा राखीत असतात. परंतु आपण तर त्यांच्याबरोबर लढाईच सतत चालवली आहे. करूर व निष्ठुर झगडाच त्यांच्याजवळ चालवला आहे. सर्वांत संहार करणारी जात असेल तर ती मानव जात होय; मानव जातीसारखी अपाय करणारी, सर्व भक्षक अशी दुसरी कोणतीही जात नाही. या पृथ्वीवरील सर्व प्राण्यांत इतकी बलवानहि दुसरी जात नाही. या मानव जातीने पुन्हां बळी तो कान पिळी हा नियमही स्वतःचे कृत्यांचे समर्थन करण्यासाठी शोधून काढला आहे. ह्या हक्काला ते दैवी हक्क मानतात. जित व पददलित लोक समोर दिसत असतांही सद्सद्विवेक बुद्धीस कांहीं वाटत नाही; जे जे या पृथ्वीवर चेतन आहे त्या सर्वांचा स्वतःच्या शिवाय मानवाने फत्ता उडवला आहे; त्या त्या सजीव वस्तूला कायदेबाह्य ठरविले आहे. स्वतःच्या बुद्धीचा व सामर्थ्याचा हा उग्र उग्र दुष्ययोग आहे. ईश्वराविरुद्ध हे बंड आहे. ही घाणेरडी गोष्ट आहे. शोभत नाही. न्यायाचा हा धडधडीत खून आहे; एकदां हे उदाहरण पडले, ही प्रभा पडली म्हणजे सर्व सत्ताधीश त्यांचे अनुकरण करतात, सर्व चोर व लुटारू त्यांचे भक्त बनतात, या पंथाचे होतात ही समजूत दुष्ट आहे. दंभमय आहे. पुन्हां ईश्वरही आपल्याच बाजूचा आहे असेंही आपण म्हणतो; त्यालाहि आपण लुटालुटीच्या व खुनाखुनीच्या कामांत सामील करून घेतो; आणि अशाप्रकारे जे अन्याय आपण करतो त्याचे कायदेशीरत्व प्रस्थापित करतो. जी जी कत्तल केली जाते. तिला आशीर्वाद देणारे धर्मगुरू कोणी ना कोणी तरी आढळतातच; ज्या पापाला यश आले, जो दुष्टपणा विजयी झाला त्याला आशीर्वाद देणाऱ्या धर्मगुरूंचा दुष्काळ नाही. प्रथम मनुष्य पर्शूना मारुं लागला; स्वतःच्या शक्तीने व साधनांनी मनुष्येत्तर प्राण्यांचा संहार करुं लागला, त्यानंतर राष्ट्रे राष्ट्रे स्वतःच्या बाबतीत हाच नियम अंमलांत आणू लागली, मनुष्यामनुष्यांतही ह्याच नियमाचे अवलंबन होऊं लागले.

याचें प्रायश्चित्तही आपणांस मिळत असतें व तें अत्यंत न्याय्यही असतें, जे जे केलें तें भोगलेंच पाहिजे; केलेलें पाप निस्तारलें पाहिजे; त्याचें

प्रायश्चित्त ध्यावेंच लागणार. मनुष्यानें इतर सजीव प्राण्यांवर, दुबळ्या जीवांवर जे निर्दय अत्याचार केले, जे त्यांच्यावर जुलुम लादले, त्यांचें फळ म्हणजेच निरनिराळ्या ठिकाणची गुलामगिरी हें होय. बळी तो कानपिळी-- ही जी विचारसरणी--तिचीं हीं फळें. स्वतःचें संरक्षण करण्यासाठीं व स्वतःचें पोषण करण्यासाठीं फार तर मनुष्यानें पशूंवर सत्ता चालवावी. परंतु कारण नसतां प्राण्यांना मारणें, त्यांचे हालहाल करणें म्हणजे म्हाडपणा होय--तें पाप आहे--घोर अपराध आहे. प्राणीही माणसाच्या उपयोगी पडतो; माणसानेही त्याचा कृतज्ञतेनें सांभाळ करावा- त्याच्यावर प्रेम करावें. सारांश, पशूनें माणसाच्या उपयोगी पडावें व माणसानेही पशुसंबंधींचें आपलें कर्तव्य करावें. बुद्धधर्मांत भूतदयेची अतिशयोक्ति केली आहे- तर पाश्चिमात्यांनीं तिला अजिबात फांटा दिला आहे. परंतु एक दिवस येईल, ज्या दिवशीं मानवी जीवन उच्चतर होईल. आपलीं माणुसकी आपणांस इतर गोष्टी करावयास लावील. एक दिवस येईल - ज्यादिवशीं मनुष्य लांडग्यावरही प्रेम करील.

×

×

×

१७७

बौद्धिक स्वातंत्र्य राखायचें असेल तर कशावरही श्रद्धा ठेवूं नका असा सर्व बुद्धिमान् तरुणांचा दृष्टिकोन आहे. कशावरही विश्वास न ठेवणें म्हणजे मानवाचें परम भाग्य असें त्यांना वाटतें. पूर्वीपासून आलेल्या सर्व समजुती, सर्व मते, सर्व विचार यांपासून अजिबात मुक्त होणें--यांत मोक्ष नसून याचा परिणाम शेवटीं गुलामगिरीत होईल असें मला वाटतें. याचा परिणाम स्वातंत्र्य नाश होईल. आज संध्याकाळीं आमच्यांतील अत्यंत सुसंस्कृत व विद्वान लोकांचे संभाषण मी ऐकत होतो, त्या वेळेस नवयुग, टॉलेमीचा काळ, पंधराव्या लुईचा काळ हे सर्व माझ्या डोळ्यासमोर आले; या काळांत बौद्धिक स्वातंत्र्य--कोणी कोणास मानूं नये असा काळ होता-- तर याच काळांत त्या त्या देशांत अनियंत्रित सत्ताधीशांची सत्ता होती.

याच्या उलट इंग्लंड, हॉलंड, अमेरिका--यांनी स्वातंत्र्य मिळवले--परंतु त्यांनी ते पूर्वपरंपरा, पूर्वांचे आवश्यक समज व कल्पना या न सोडल्या-मुळे मिळवले ते राखून स्वतंत्र झाले.

समाज एकत्र रहावा म्हणून कांहीतरी ऐक्यतत्त्व--कांहीतरी अशी एक गोष्ट असली पाहिजे--जी सर्व मानतील--जिच्याभोवती सारे जमतील. एक प्रकारची सर्वांना व्यापून उरेल अशी श्रद्धा हवी. जी तत्त्वे सर्व-मान्य आहेत, ज्यांच्याबद्दल वाद नाही असे कांहीतरी असले पाहिजे, कांही व्यावहारिक सत्ये कांही सामाजिक संस्था ज्या बहुजनसमाजाच्या प्रत्येक लहरीबरोबर नाहीशा होणार नाहीत-तर सर्व झंझावातांतून टिकतील--अशी असली पाहिजेत. प्रत्येक गोष्ट चर्चात्मक आहे असे मानून आपण सर्वच धोक्यांत आणतो. संशय हा दास्याचा मित्र आहे. "राष्ट्र जर श्रद्धा राखणार नाही तर त्याला आज्ञापालक झाले पाहिजे. जे राष्ट्र कांही मानीत नाही त्याला दुसऱ्याचे हुकूम मानावे लागतील," असे टॉक्विहिले म्हणत असे. स्वातंत्र्य म्हटले की त्यांतही परतंत्रता असतेच. बंधना-शिवाय मोक्ष नाही. स्वातंत्र्याला सुद्धा कांही गोष्टी मानाव्या लागतात. परंतु ही गोष्ट सर्व संशयवादी वादविवादक लोक विसरतात. धर्म आपण भिरकावून देऊ असे ते मानतात--परंतु धर्म ही अविनाशी वस्तु आहे हे त्यांना माहीत नाही. म्हणून प्रश्न एवढाच आहे की तुम्हांला काय पाहिजे? धरसोड करण्यांत अर्थ नाही, त्यांत शांती नाही. बुद्धिस्वातंत्र्य का श्रद्धा? हा प्रश्न आहे. याचे उत्तर हेंच की धर्म असावा परंतु तो लादलेला नसावा; स्वतःच्या हृदयाला पटलेला असा धर्म असावा.

X

X

X

१७८

माझ्या जीवनाचे बिंदु आ पसरून बसलेल्या अनंततेच्या दरीच्या तोंडांत पडतांना मला स्पष्ट ऐकू येत आहेत. पाठलाग करीत येणाऱ्या मृत्यु-व्याधाच्या-समोर माझे दिवस सैरावैरा पळत आहेत याचा मला अनुभव

येत आहे. जें कांहीं आठवडे, कांहीं महिने, जीं कांहीं वर्षे अजून माझ्या वाढ्यास असतील, सूर्याचा प्रकाश पिण्याला जो कांहीं काळ अजून शिल्लक असेल तो मला एका रात्रीहून काढून घ्यायला आहे; एका रात्रीहून जास्त नाही. तीही उन्हाळ्यातील रात्र-लहानरात्र-जी केव्हां येते व जाते-समजतही नाही.

मरण ! विराम-विश्राम ! अनंतता ! काय गूढं आहेत-हे शब्द कसे भिन्नवतात; ज्यांना सुखाची, अमृतत्वाची, पूर्णतेची आकांक्षा आहे-त्यांना हे शब्द कसे भयंकर वाटतात ! उद्यां मी कोठे असेन ? उद्यां कशाला-आणखी कांहीं क्षणानंतर कोठे असेन ? शेवटचा श्वास संपतांच कोठे असेन-माझें काय होईल ? की ज्यांच्यावर प्रेम करतो, ते कोठे असतील ? आपण सारीं कोठे जात आहोंत ? अशा प्रकारचे हे चिरंतन प्रश्न अत्यंत गंभीरपणें डोळ्यासमोर उभे राहतात. जिकडे पाहवें तिकडे गूढ-सारे कोडे-माया. थांग ना पत्ता. या अशा साऱ्या अंधःकारांत व अनिश्चिततेत श्रद्धेचाच फक्त तारा एक धीर देत असतो.

कांहीं हरकत नाही ! जोंपर्यंत जग हें परममंगल अशी एक वस्तु आहे, परममंगलानें तें निर्माण केलें आहे, जोंपर्यंत सद्सद्विवेक बुद्धीनें मला फसवलें नाही-मला सोडलें नाही-तोंपर्यंत कांहीं फिकीर नाही-; दुसऱ्यास सुख देणें व चांगलें करणें; हा एकच मंत्र-एकच नियम; आपला आधारस्तंभ हाच; दीपस्तंभ हाच. आपल्या गलबताचा नांगर हाच; जिवंत रहायचा हेतु एवढाच. बाकी सारे धर्म पडतील, झडतील, कोसळतील; परंतु हा साधा सेवाधर्म जोंपर्यंत अबाधित आहे, तोंपर्यंत आपणांस ध्येय आहे, आणि जीवन जगण्यालायक आहे जीवनास किंमत आहे.

प्रेमाचा धर्म, निःस्वार्थतेचा धर्म, त्यागाचा धर्म, भक्तीचा धर्म जोंपर्यंत जगांत आहे, तोंपर्यंत मानवजातीचा मोठेपणा, मानवजातीची किंमत कशानेही कमी होणार नाही; जोंपर्यंत प्रेम करतां येईल असें आपणांस वाटत आहे, प्रेमाची शक्यता जोंपर्यंत आपणांस आहे, तोंपर्यंत या श्रद्धामंदिराला कोणीही विध्वंसू शकणार नाही.

X

X

X

१७९

फ्रेंच लोक फ्रान्स म्हणजेच सर्वस्व मानतात. फ्रान्स म्हणजेच जगाचा मध्यबिन्दु. इतर देश-इतर देशांच्या भाषा इतर देशांचे विचार इकडे फ्रेंच लोक फारसे लक्ष देणार नाहीत. सामान्य फ्रेंच मनुष्य जरी त्याच्याजवळ नैसर्गिक चलाखपणा व हुशारी थोडीशी असली तरी तो बावळटच असतो. त्याचा बावळटपणा त्याला भूषण वाटत असते-ही आणखी मजा. त्याला स्वतःशिवाय बाकी कांहीं समजत नाही. पॅरिस म्हणजे त्याचा देव. त्याचे सारे जीवन पॅरिसभोंवतीं फिरत असते. पॅरिसमधल्या चालीरीती, पॅरिसमधल्या आवडीनावडी, पॅरिसमधल्या फॅशन्स हे त्याला माहीत असते, पॅरिसप्रमाणे सर्वत्र नकल होत असते. एका मूळच्या अस्सल प्रतीच्या लाखो नकला आपणांस फ्रान्समध्ये मिळतील. फ्रेंच लोक म्हणजे गिरणींतील बॉबिनप्रमाणे पॅरिसभोंवतीं फिरत असतात याचा परिणाम आश्चर्यकारक वाटेल-परंतु तो कंटाळवाणा होईल. व्यावहारिक फायद्याच्या दृष्टीने आश्चर्यकारक-मनाच्या विकासाच्या दृष्टीने कंटाळवाणा व नीरस. एक लाख मेंढ्या जमवल्या म्हणून त्यांची अकल एका मेंढीच्या अकलेहून जास्त झाली असे थोडेच आहे; परंतु अकल वाढली नाही तरी लोंकरं, मांस, खत मात्र लाख पटींनीं वाढले एवढे खरे. धनगराला मग दुसरे काय पाहिजे असते ?-असें तुम्ही म्हणाल. ठीक आहे. परंतु अशा विचारसरणीप्रमाणे शेते पिकवतां येतील किंवा अनियंत्रित झार-शाह्या मिळतील; परंतु लोकसत्ता जम चालवायची असेल-तर तेथे मेंढरे उपयोगाची नाहीत.-तेथे माणसे पाहिजेत, ज्यांना कांहीं व्यक्तिवच नाही अशा लोकांवर रिपब्लिक कसे टिकणार ?

X

X

X

विषय सूचि

विषय	पृष्ठ
ऑमिल स्वतः; त्याचा स्वभाव; गुणदोष वगैरे.	८, २०, २३, २४, २५, ४३ ४४, ४६, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ८२, ८९, ९०, ९१, ९९, १००, ११५, ११६, १२०, ११९, १६८ १७९, २१४, २१६, २१९
अँडाल्फे	३७
अति आनंद	१८८
अति दुःख	१८८
अनन्तता	४५, १५२, १७२, १९६
अनियंत्रित सत्ता	२२१
अन्तर्मुख होणे	१९८
अन्तर्वृत्ति	१२४
अभ्यास	२१०
अर्वाचीन काळ	२११
अर्वाचीन मनुष्य	१९७, २११
अर्वाचीन राज्यसंस्था	१७७
अश्व मीमांसा	१८७

विषय	पृष्ठ
असत् वृत्ति	१३५
अहंकार	१५६, १५७, २०५
आजकालची मोठी माणसें	१९७
आजचे जग	२११
आजारीपण	११३
आत्मविश्वासाचा अभाव	१३९, १५५, १५६
आत्म-श्लाघा	२१८
आत्मा	४५, ५०, ६३, १५८, १५९
आत्म्याची आवरणे	१८०
आत्म्याचे जीवन	२१८
आत्म्याचे राज्ययंत्र	८०, ८१
आदर्श कौटुंबिक जीवन	२४
अधिभौतिक सुखवाद	५७, ५८
अध्यात्मिक पुरुष	१७५
आनंद	१७४
आन्तरिक जीवन	७७, ७८, ७९, ८०
आन्तरिक स्वातंत्र्य	१८४
आरोग्य	११३, १७८
आरुप्स	१६७, १६८
आशा	१७८
इतिहास	६
इंग्रजी स्वभाव	२०९
इंग्लंड	२०८
इंग्लंडची दोन ध्येये	२०८
ईश्वर	५, ९, ५६, ५७, ८४, १५४
ईश्वरी दृष्टी	२०५

विषय	पृष्ठ
ईश्वरी कृपा	२०५
उच्चतर मानवी जीवन	२२१
उपयुक्तता वाद	३५
एकोणिसावें शतक	३८
कबरस्थान	११८
कर्तव्य	१०, १५२, २१४
कर्म	१५५
कला	१२२, १२३, १३९
कवि	६४
कसोटी	२०५
कायद्यांत सुधारणा	१३५
काव्य	१२८
काळ	१२८, १२९, १७१, १९५, २०१
क्रॉसे	४३
खरा धर्म	१६४
खरा मोठेपणा	२०७
खरें स्वातंत्र्य	२१२, २१३, २१४
खिरस्त	११, २८, २९
खिरस्ती धर्म	७०, ७१, ७२, ७३, ११६, ११७ १९७, २१७
गटे	१९३
गरज	११०
गर्व	१६
गुलामगिरी	७१, २२१
गूढता	१३, ११९
गोंधळ	३२

विषय	पृष्ठ
ग्रीक	६९, ७०
चांदणी रात्र	१८९
चार्ल्स हीम	२१७
चिन्तन	५०, १२७
चिन्तनिका	४०
चिर जीवन	१०३, १६७
चिरंतर प्रश्न	२२३
छोटे भांडवलदार	२१२
जर्मन लोक	८९
जॉर्ज सॅन्ड	१९२
जिजीविषु जीवन	१२९
जिज्ञासा	१२४
जीवन	५३, ५९, ६०, ६१, ८३, ९४, ९७, १०२, १०७ ११३, १२७, १४७, १४८, १५०, १५४, १५५, १६६, १६७, १७१, १७३, १९४, १९५, २१२
जीवनहेतु	१५४
जीवनाची गंभीरता	१४१
जीवनाचे अचेतन साक्षादार	१८१, १८२, १८३
जीवनाचें तेजोवलंथ	१७८
जीवनांतील दीपस्तंभ	२२३
जीव आणि शिव	१२
जोबर्ट	१६, १७, २०, २१
जोसिलीन	१२८
टॉकविहले	३३

विषय	पृष्ठ
टीका	१३०
टीकाकार	१०१
डान्टे	८०, १८८
डिक्न्स	२०१
डेकार्ट	२१
तयार असणें	३१, ३२
तत्त्वज्ञान	७१, ७२, २१०
तत्त्वज्ञानी	२१
त्रिविध जीवन	१५५
दंभ	१३३
दिक्कालातीत अनन्तता	१७२
दुःख	१५६
दुष्ट वृत्तींचें समर्थन करणें	१८५
दुर्गुण	११०
दुराग्रह	१११
दैवी नि आसुरी वृत्ति	१८६, १८७
धर्म	२९, ३०, ७३, ११९, १७४, २१४ २१५, २१६, २२२
धार्मिक विरक्ति	२०४
धुक्यांतील काव्य	२०६
ध्येय	९१, १३२
नम्रता	८३, १४९
निर्णय घेणें	९५, ९६
निश्चितता	१४४

विषय	पृष्ठ
निसर्ग	८, १०, ३१, ३६, ४१, ४४, ४५ ४९, ६३, ७१, ७२, ७३, ९२, ९३, १०८, ११२, ११३, १२१, १२३, १२९, १३८, १४५, १५०, १५१, १५२, १६६
नीति	३०
नैतिक कर्म	१३
नैतिक दृष्टि	११७
नैतिक सामर्थ्य	१५२
न्याय	१६५
पराबलंबन	१२५
परिपक्वबुद्धि	१६४
पशुपक्ष्याविषय्यो कर्तव्य	२१८, २१९, २२०, २२१
पश्चात्ताप	९३
पापाचा प्रश्न	२९, १०८, १२१
पाश्चिमात्य संस्कृति	१९८
पास्कल	५१, १७५
पियानोचा परिणाम	२००, २०१
पूजा	११९
पृथक्करणवृत्ति	८१, १२३, १२४, १५९, २१०
पौर्वात्य संस्कृति	१९७
प्रकाश	१३८
प्रभात	७७, ८०, १८३
प्रभुशरण वृत्ति	२०३, २०४
प्रवास	७
प्रवाहपतित	२००

विषय	पृष्ठ
प्रशान्तजीवन	१५५
प्रसन्नता	१७८
प्रार्थना	१४३, १४५, १४६
प्रेम	९, ४३, ६४, ६५, १००, १४२ १४३, १५०, २०४, २१९, २२३
प्रेमधर्म	२२३
प्रेटो	१८०
प्रौढाँ	१९०
फ्रेंच लोक	१२४, १२५, १४६, २२४
फास्ट	४७, १०६, १०७
बहिर्वात्ति	१२४
बहुजन समाज	१७८
बहूमत	३९
बाल्य	११७
बुद्ध-निर्वाण	१०९
बुद्धि	२८, २९, ३०
बुद्धिमान लोक	१९१, १९२
बौद्धिक स्वातंत्र्य निगुलमगिरी	२२१
भवितव्यता	१६१, १६२
भावना	१५, ९७
भूतकाल	१८२
भेद	१३२
मत	३९
मत्सर	१५
मन	७
मनुष्य	१४९

विषय	पृष्ठ
मनोविकार	१२३
मरण	११४
मर्त्य जीवनाचा स्वभाव	२०३
महत्वाकांक्षा	१६०
महात्मे	९, १९४
माणसांतील विनाशवृत्ति	१२०, १२१
मानव व मानवेत्तर सृष्टि	२१८, २१९
मानव जातीवर प्रेम	२०४
मानवी ऐक्य	२१२
मानवी वैशिष्ट्य	१४८
मॉन्टेस्कू	१४
मित्रकृत स्तुति	२१८
मिस् मुलाक्	२०७
मृत्यु	२२२, २२३
मोक्ष	९७
मोहाची दरी	१५२
यान्त्रिक जिवन	२८
यूजेनी बाईचे आत्मवृत्त	१६९
रशिया	८७, ८८
राष्ट्रीय जिवन	१३१, १३२
रुग	२८
रूसो	१९, २०, १८९, ते १९३
रोझेनक्रॅन्झ	८५

विषय	पृष्ठ
लहान मुलें	५१, ७५
लोकशाही; लोकसत्ता	३४, ३५, १७६ ते १७८, २२४
लोकांचि वृत्ति	१००, १०१
वक्ता	११०
वस्तु	१९९
वस्तुस्वरूप समजून घेणें	२१०
वाङ्मयाचा इतिहास	८५
वार्णांचें दिव्य कर्म	५२
वार्धक्य	११४, ११५, १८२, १८३
वासना	८३
विचार	१३, २९, ३०, ५७, १७०, १७७
विचार-पद्धति	१९४
विद्यार्थी	१७६
विनय	७५
विरक्ति	१५८
विराट् जीवन	१२७
विवाह	९१
विश्वयंत्र	१६६, १६७
विश्वेतिहासाकडे पाहण्याची दृष्टि	६
व्यक्ति	११९
व्यक्तिवाद	२११, २१२
व्यवस्थितपणा	१११, ११२
व्यवहार-ज्ञान	७४
व्हॉल्टेअर	१९३
व्हिक्टर ह्यूगो	१२६, १२७, १३४, १३५

विषय	पृष्ठ
विहनेट	६७
शरद् ऋतु	१७०, १७१
शहाणपण	१६३, १६४
शान्ति	२७
शास्त्र	६४
शिक्षण	१७३
शिलर	११८
शेक्सपिअर	६६
शौर्य	१२, १३
श्रद्धा	५३
संकल्पशक्ति	२६
संयम	२०३
संशय	२२२
संवय	१६
संसार	३२, ९३
संहारी मानव	२२०
सत्य	१२४
सदसद्विवेक बुद्धि	२७
सदसत् वृत्ति	१७३
सनातन विरोध	८६
सभ्य पुरुष	२०७ ते २०९
समजर्णे म्हणजे काय	२१०
समता	३४, ३५

विषय	पृष्ठ
समाज	१९९
समाज सत्तावाद	३५
समाधि	५१
समानता	१३२
सरोवर-दृश्य	१४७
सर्व-वृत्ति	१८५
सर्व व्यापी श्रद्धा	२२२
सान्त्वन	११९
सामाजिक विषमता	३६
साम्यवादी समता	१६५
सायंकाल	७७
सुख	१६०
सृष्टि	१४५
सृष्टीचा नियम	१८४
सृष्टीची प्रार्थना	१८४
सेन्ट्र जॉन्	३७
सेन्ट्र जेम्स	३१
सेवा धर्म	२२३
सैतान	११७
सौन्दर्य	१७८
सौन्दर्य-शास्त्र	१८०
स्त्री	५२
स्फूर्ति	१३
स्मृति	४७, ४८, १०३, १४०, १४१, १६०
स्वतःचा उद्धार	१०४, १०५

विषय	पृष्ठ
स्वतःचा वीट	१०१
स्वभाव	५६
स्वातंत्र्य	१७७, २२२
स्वार्थ	९७
हृदयाची भूक	२०३
हेगेल	१३
ह्युगो	१२६, १२७, १३४, १३५
ज्ञप्ति	१९५

शुद्धीपत्र

[अनुस्वारांच्या, ऋस्वदीर्घांच्या, विरामचिन्हांच्या शेंकडों चुका आहेत. त्या वाचकांनी क्षमाव्या. येथे अर्थाच्या दृष्टीने महत्वाचे असे वाटले तेवढेच शुद्धीपत्र देत आहे. सदसद्विवेकबुद्धि हा शब्द सर्वत्र सदसद्विवेकबुद्धि असा छापलेला आहे. या शब्दाची शुद्धि एकदां खाली दिली आहे. सर्वत्र वाचकांनी ती करावी. पुस्तकांतील अपरंपार अशुद्धतेबद्दल मी वाचकांची क्षमा मागतो. दुसरे माझ्या हातांत काय आहे ?]

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	७	स्त्रियांतून	क्रियांतून
७	१२	मतावर	मनावर
८	७	लिलेक	लिलेंक
१०	८	दिसत होते.	दिसत होते,
		चमकत होते,	चमकत होते.
१०	११	होतें	होतें.
११	२	भणभर	क्षणभर
११	१४	मानव	मानवी
११	२२	धर्मावर	धर्मावर
११	११	विचारभिगातून	विचार-भिगांतून
१२	२७	म्हणजे विजय	म्हणजे भिंतीवर विजय
१४	३	प्रायेक	प्रत्येक
१६	५	बोधवाक्य,	बोधवाक्य.
१८	१६	गोष्टीच्या	गोष्टीचा
१९	२०	एमिलियो	एमिलिया
२०	९	ददाभि	सदाभि
२०	१६	असदाभि	असदाभि
२१	१८	विचार जाणें	विचार-नाणें
२२	२३	सदसद्विवेक	सदसद्विवेक
२२	२५	,,	,,
२३	१	आभ्यासाचा	अभ्यासाचा
२३	४	तिरस्कारणीय	तिरस्करणीय
,,	२०	सदसद्विवेक	सदसद्विवेक
२४	६	अंतरिक	आंतरिक
२६	७	सोडण्यासाठी	सोडविण्यासाठी

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३१	५	निरभ्र	निरभ्र
३३	१४	अवयवांचें	अवयवांचें
३४	१४	माणसांचे	माणसांचें
३५	१०	जागामध्ये	जगामध्ये
,,	२२	आनंदता	आनन्तता
३५	१५	स्वभाविक	स्वाभाविक
३५	१७	आदिभौतिक	आधिभौतिक
३६	८	उत्साहप्रत	उत्साहप्रद
,,	१८	निशीथल	निशीथ
,,	१९	निशें	निशे
३८	१५	ती	ती
,,	१७	लेंकरानो देवाच्या	देवाच्या लेंकरानो
,,	२२	रूपके	रूपकें
,,	२३	झाले	उसळलें
४०	११	जपलें	जपलों
४१	१०	किर्तीपासून	कीर्ती
४१	२१	कड	पूड
४२	१९	हा	हीं
४२	३	दंवबिंदु सिंधूत	दंवबिंदु-सिंधूत
४३	७	तत्त्वज्ञानाच्या	तत्त्वज्ञान्याच्या
४४	२३	खोलिहि	खोलीहि
४६	९	माझ्या	त्यामुळे माझ्या
४६	२०	युतांत	युतांत
४७	२३	अनंततेत	अनंततेस
४८	२४	मुसा	मूसा
४८	२८	प्रत्येकाच्या	प्रत्येकाला

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५०	१	समाधिस्त	समाधिस्थ
५३	१	रंजी	रंझी
५३	२१	एकहि	एकाहि
५६	१	मुगारस्व	मुपारस्व
५६	२	मनाप्रमाणें	मताप्रमाणें
५७	५	आणूं नका	आणूं नको
५८	१७	त्या	ज्या
५९	१९	अनौतिक	अनैतिक
५९	२४	झालें	झालेले
६२	९	गुंगायचें	गुंतायचें
६३	२२	देवद्वार	देवदार
६४	८	नि	नि आंत
६४	१४	अविष्करणार्थ	आवि
६५	६	उच्चत्तम	उच्चतम
६५	२६	सधर्म	स्वधर्म
६७	४	मन	मग
६८	२२	आशांस	आशंका
७१	२३	उत्साहास	उत्साहास
६९	४	प्रभावी असतें	प्रभावी झालें असतें
७०	५	हजारच	कांहीं
७०	१०	आतां	आतां हल्लीच्या काळीं
७०	२६	विभागणी	विभागणी
७१	१३	बहुजन	बहुजनसमाज
७१	२२	जरींची	परींची
७२	१	त्यांचा	त्यांना

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७२	४	जरीचें	परीचें
७५	१	गुढतेचें	गूढतेचें
७६	११	असतील	असेल
७७	१	प्रवृत्त्यानुसार	प्रवृत्त्यनुसार
७७	९	यता	याता
७७	८	स्वार्गा	स्वर्गा
७७	१२	प्रमातकाळीं	प्रभातकाळीं
७८	२०	कलावान्	बळवान्
७९	१०	एवरूप	एकरूप
७९	२४	वाट	वाढ
८१	२७	ऐक्यता	एकता
८८	३	वज्रमान	वज्रसमान
८८	२२	मन	मग
९१	२१	करील	करीत
९५	१९	अंधारभीरत	अंधारभरित
९५	२५	पक्षपाततीत	पक्षपातातीत
९९	१६	बुन्दुदसम	बुद्बुदसम
१००	१९	वाच्यता	वाचाळता
१०३	४	प्रार्थना सुख	सुख
१०६	९	उद्गारलें	उद्गारलों
१०८	२२	स्वभावही	स्वभावहि
१०९	२४	संज्ञा	संवेदना
११२	२२	सुगाव्यानी	सुसकाव्यानीं
११५	११	शक्तीचा	शक्तीच्या
११५	१७	गुह्य	गूढ
११७	१४	निर्वेध	आनिर्वेध

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
११९	१८	ती	जी
१२१	१	बदलें	बदललेलें
१२३	२	संबंध	संबद्ध
१२३	१३	वक्तव्य विषयक	वक्तृत्वविषयक
१२४	१५	करण्याप्रमाणें	करण्यापेक्षां
,,	१५	एवढेंच	एकटेच
१२५	१५	लान्निट्झ	लाय्वनिट्झ
१३०	४	अधिष्ठाची	अधिष्ठात्री
१३३	४	सम्झा	सद्भा
१३५	१९	जव्हर्टच्या	जव्हर्ट
१३६	२०	लकवा	लकवा
१४३	२२	मिळविणारें	भिवविणारें
१४६	९	प्राण	प्राण्य
,,	१०	प्राण्याचा	प्राण्याचा
,,	१०	तत्पर	तयार
१४८	१	स्वतःसि	स्वतःस
१४९	४	कृत्रियता	कृत्रिमता
१५०	१९	चेस्टवटर्ची	चेस्टनटर्ची
१५१	३	मधूरता	मधुरता
१५२	१२	विधोत्तत्तीच्या	विश्रोत्तत्तीच्या
,,	१६	दिक्कामार्ची	दिक्कालार्ची
१५४	५	श्रद्धेंतून	श्रद्धेंतून
,,	१४	दिक्कामांत	दिक्कालांत
,,	२३	नांव	नाव
,,	२४	कापली जाते	झांकली जाते
१५५	३	जेथल्या	तेथल्या

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१५५	२४	अभूर्तांत	अमूर्तांत
१५७	३	अनभवी	अननुभवी
१५८	५	भ्रमनिराश	भ्रमनिरास
१५८	१४	या गोष्टीनींच	या गोष्टीशिवाय
१६०	६	वाद	नाद
१६१	२	कष्टि	व्यष्टि
"	"	अंशा	अंश
"	२१	यांना	यांच्या
१६२	२३	परमेश्वर	परमेश्वर
"	२५	योग्ययोग्या	योग्यायोग्या
१६३	१	विरोधी भास	विरोधाभास
"	१२	हृदयाशी	हृदयाची
१६४	३	प्रज्ञ	प्राज्ञ
"	४	स्यं	स्य
"	५	जगलां	जगत्यां
"	१२	मित्री	भित्री
"	२४	अनंत अशी	अनंततेशी
१६५	१	असानता	असमानता
१६६	२८	का येईना	का न येईना
१६७	५	विचारकती	विचारकर्ता
"	२३	सव	सर्व
१६८	२५	सात	सान्त
१६९	३	निरपेक्षता	ही निरपेक्षता
१७०	१४	झागझगीत	झगझगीत
"	१५	रुपांत	रूपांत
"	१६	शकच	शद्धच

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१७०	१९	ऋतूच	ऋतूत
,,	२०	खरें असतें असें	सारेंच असें असतें.
,,	२१	रुपें	रूपें
,,	,,	दान	दोन
१७०	२२	एकरूप	एक रूप
१७१	११	दिमाख	दिखाऊ
,,	१७	शकांत	शब्दांत
१७२	८	सात	सान्त
,,	२५	बादित	बाधित
१७३	६	रागरागीत	रागरागिणीत
,,	११	तळाचीं	तळाशीं
,,	१७	वस्त्र	वस्त्र
१७४	१	असत	असतें
१७६	२३	ही	ह्या
१७७	१२	कोठें राहिला	किंमत कोठें राहिली
१८०	४	दृष्टीवर	सृष्टीवर
,,	३	पसरतो	पसरते
१८१	२१	कृतघ्न	कृतश
,,	२६	जामांत	जोमांत
,,	२६	होतों	येत होतों.
१८२	९	कीं	कीं मला टाकूं नकोस
,,	१४	शब्दांत	शब्दांत
१८३	२१	माझें	माझ्या
१८४	४	सकळ	सकल
,,	६	आसमंताच्या	आसमंतातच्या

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१८४	२१	पक्षाच्चै	पक्ष्याच्चै
१८६	१०	त्या जगाला	तितक्या जगाला
,,	२२	द्वेषापेक्षां	द्वेषापेक्षां
१८७	२१	अश्वि	आधि
१८८	१४	शार	भार
,,	१८	येते	येतात
१९०	३	लघुशब्द	अल्पशब्द
,,	११	प्रौढन	प्रौढाँ
,,	१३	बिषप	बिशप
,,	१४	स्खलिनता	स्खलितता
१९१	१८	चित	चीत
१९२	२३	बाबरन	बायरन
,,	२३	पॅटोब्रॅड	चॅटोब्रॅड
१९८	३	अमर	आन्तर
,,	४	,,	,,
१९९	३	विशुव	विषुव
२०२	४	जसा	जरासा
,,	५	माझा	माझ्या
,,	२६	विचाररमतांच	विचार-रतताच
२०५	१०	बिनम्र	बिनम्र
२०५	१३	अशा	अशी
,,	२३	देवताचं	देवताचर्चना
,,	२४	जाण्याला	जाण्याचा
,,	२७	ठरला	उरला
२०६	१४	आकपट	अकपट
,,	१८	परित्रात्यांत	परिवारांत

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२०७	६	संस्कृत	सुसंस्कृत
२०८	१७	आनुशंगिक	आनुषंगिक
२०९	२	धनकन	धनकनक
२१०	७	आपणांस	आपणांत
२११	४	सगान	समान
२१३	२२	क्षणी	त्या क्षणी
२१३	२४	शून्य	शून्य.
२१४	७	राजाशी	माझ्याशी
२१५	९	स्वारस्थ	स्वारस्य
,,	११	न्याय	न्याय्य
२१७	८	निर्वाणीची	निर्वाणाची
,,	२१	झाला	होतो
२२३	१०	की	मी

देशमुख आणि कंपनी

१९१ शानवार, पुणे २.

किंमत साडेसहा रुपये

पुढील प्रका-

नवजीवन

३:

तिथ्या फुं करिज

१९१०/११ १ प्रोषी

४ निसर

मांडवी त